विचारसरणीरधिगन्तुं सुशकः तथैव पुरा वैदिके युगे दश प्रवादाः प्रचलिता आसन्निति पृथग्विधतन्निरूपणदर्शनेनानुमीयते। त एव दश पृथगवबुध्यमानाः पूर्वपक्षभूताः, एषां समन्वयेन तु मुख्यो वैदिकः (ऋ० प्रवेशिश्रुतिभिरासायने। ते चेमे दशवादा ऋक्संहितायां नासदीये सूक्ते। १० सूक्त १२९) समुद्दिष्टाः। एते दश वादाः अस्मिन् 'ब्रह्मविज्ञानशास्त्र' महाग्रन्थे एकैकेन प्रकरणेन विवृताः। अन्ते च समन्वयरूपः सिद्धान्तवादः प्रदर्शितः। एवं महाग्रन्थस्यास्य द्वादशप्रकरणानि—आदौ 'विज्ञानेतिवृत्तवादो' ग्रन्थस्योपोद्घातरूपः, तत्र कथमस्य विज्ञानस्यार्येषु प्रसार इति बोधयितुं (... निरूपितस्येतिहासस्य संक्षेपः प्रदर्शितः, वैदिकविज्ञानावबोधस्य परिभाषा - देवासुरादिभेदनिरूपणेन सम्यग्विवृता, दशानां वादानां स्वरूपमपि च सम्यग्दर्शितम्। पञ्चप्रकरणात्मकस्यास्य खण्डस्यान्यतमो 'इन्द्रविजयाभिधो' ग्रन्थः शीघ्रमेव मालायामस्यां गुम्फयितुं प्रयंस्यते। भारतीयार्याणामुत्पत्तिस्थानादिविषये, वैदिककालीनभौगोलिकपरिस्थितिसम्बन्धे जम्बूद्वीपादीनां विषयविभागे विवादग्रस्तानां लङ्काद्वीपादीनां निवेशविषये च सम्यग्विवेचनं तत्रैव लप्स्यते पाठकमहाभागैः। विज्ञानेतिवृत्तवादानन्तरं दशभिः प्रकरणैर्दशवादा विवेचिताः। अन्ते च सिद्धान्तवादे करतलामलकवद्वैदिकरहस्यख्यापनं कृतम्। तत्र दशसु वादेषु अहोरात्रवादसदसद्वादाविति वादद्वयम् श्रीमधुसूदनग्रंथमालायाः प्रथमद्वितीयप्रसूनरूपेण परमरसिकपाठकमधुव्रतैरास्वादितपूर्वम्। इदानीं तृतीयसुमनोरूपमेकादशः संशयतदुच्छेदवादः पाठकमहोदयेभ्यः उपाहर्तुं परमप्रमोदमापद्यते मदीयं मनः। अस्यावलोकनेन वैदिकमहर्षीणाम् विज्ञान रहस्योद्घाटनप्रणाल्या परिचयः प्राप्तुं सुशको भविष्यति। काण्डत्रयात्मकेऽस्मिन्वादे दश पर्वाणि सन्ति। तत्र विज्ञानोपक्रमाधिकारे प्रथमे काण्डे मूलम्, कृष्णः, पूर्णः, प्रत्ययः, पुरुषो यज्ञश्चेत्येता षडुपनिषदः प्रत्येकं प्रतिपर्व विवेचिताः। संशयाधिकारे द्वितीये काण्डे संशयमिथ्येत्युपनिषद्द्वयी विवेचिता। तृतीये च संशयोच्छेदाधिकारे काण्डे विशिष्टोपनिषदीश्वरोपनिषच्च विवेचिते। तथाचोक्तम्।

मूलं कृष्णः पूर्णः प्रत्ययपुरुषौ च यज्ञ इत्यादौ।
संशयमिथ्यामध्ये विशिष्ट ईश्वर इमावन्ते ॥ १ ॥
एता दशोपनिषद संशयतच्छेदवाद इत्युक्तः।
विज्ञानोपक्रमणे संशय उच्छिद्यते तत्र ॥ २ ॥

अत्रास्मिन्नेव विचारसरणिः, दुरूहवैदिकविज्ञानविवेचनप्रकारश्च सर्वथा हृदयङ्गम एव। महामहिमशालिनो वैदिकमहर्षयश्च यत्र विषये नेदिनेतिवादपरा आसन्, यस्य परोक्षविषयतया विवेचनमतीव दुष्करमेव यदुद्देशेन भवति चात्र

* श्लोकः *

"कियद्व्रजामोऽलमलं परिश्रमैः परोक्षभावस्य विचारवर्त्मनि।
सहस्रवर्षैर्बहुदेहपातनैरसंशयं प्राप्तुमिदं न शक्यते ॥"

तस्य जटिलीभूतस्य ब्रह्मविज्ञानशास्त्रस्य सुखावबोधनप्रकारः सर्वथा श्लाघ्य एव। ये नाम साभिनिवेशं परिशीलयन्त्येतद्ग्रंथमवश्यमेव वैदिकमहर्षीणाम् चमत्कारपूर्णां विचारसरणिमवलोक्य भविष्यन्ति प्रमोदनिर्भरान्तःकरणाः।

अन्येऽपिवादा ग्रंथमालायामस्यां यथावकाशं प्रकाशयिष्यन्ते येषामवबोधेन 'नावशिष्येत बोद्धु'मिति विरमति।

विदुषामनुचरः—

श्री आद्यादत्त ठक्कुरः

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे संशयतदुच्छेदवादः ॥

मूलं कृष्णः पूर्णः प्रत्यय-पुरुषौ च यज्ञ इत्यादौ ॥
संशय-मिथ्या-मध्ये, विशिष्ट ईश्वर इमावन्ते ॥ १ ॥
एता दशोपनिपदः संशयतद्भङ्गवाद इत्युक्तः ॥
विज्ञानोपक्रमणे संशय उच्छिद्यते तत्र ॥ २ ॥

१—विज्ञानोपक्रमाधिकारः षट्पर्वा प्रथमः काण्डः—

१	मूलोपनिषत्	=	ब्रह्मकर्म्मोपनिषत् ।	(२)
२	कृष्णोपनिषत्	=	कृष्णत्रिसत्योपनिषत् ।	(३)
३	पूर्णोपनिषत्	=	पूर्णद्विसत्योपनिषत् ।	(२)
४	प्रत्ययोपनिषत्	=	प्रत्ययैकसत्योपनिषत् ।	(१)
५	पुरुषोपनिषत्	=	प्राणैकसत्योपनिषत् ।	(१)
६	यज्ञोपनिषत्	=	यज्ञैकसत्योपनिषत् ।	(१)

२—संशयाधिकारो द्विपर्वा मध्यमः काण्डः—

७	संशयोपनिषत्	=	सन्दिग्धसर्वोपनिषत् ।	(×)
८	मिथ्योपनिषत्	=	सर्वासत्योपनिषत् ।	(०)

३—संशयोच्छेदाधिकारो द्विपर्वा उत्तमः काण्डः—

९	विशिष्टोपनिषत्	=	विशिष्टत्रिसत्योपनिषत् ।	(३)
१०	ईश्वरोपनिषत्	=	ईश्वरैकसत्योपनिषत् ।	(१)

अथ प्रथमकाण्डसूची श्लोकाः

१—तत्रादौ मूलोपनिषत् प्रथमं पर्व । १८)

१ आभु—अभ्वमिति जगतो द्वे मूले ॥
२ आनन्दः-चेतना-सत्ता-इत्याभुरूपाणि ॥
कर्म्म-रूपं-नाम-इत्यभ्वरूपाणि ॥
३ आनन्द-चेतना-सत्तानां निरुक्तयः ॥
४ अभ्वत्रयनिरुक्तिः ॥
५ अभ्वत्रयाभुत्रयाभ्यां क्रमात्रयम् ॥
६ आभ्वेवैकं वा, अभ्वमेवैकं वा, उभयं वेति मतत्रयविभागः ॥

अस्य विश्वस्य मूलं द्विधा, आभु-अभ्वश्चेति वा, दृष्ट-दृश्यं चेति वा, ज्ञानं-कर्म्म चेति वा॥ आनन्दो विज्ञानं सत्तेति त्रयमाभु। कर्म्म रूपं नामेति त्रयमभ्वम्॥ तत्र त्रीणि मतानि-आभ्वेवैकं सत्यं, नाभ्वमित्येकम्॥ १॥ आभु चाभ्वं चेति द्वे सत्ये इत्येकम्॥ २॥ अभ्वमेवैकं सत्यं, नाभु-इत्येकम्॥ ३॥ एषां त्रयाणां मतानामेवोपबृंहणान्यन्यानि सर्वाणि विज्ञानदर्शनानि॥

अथ कृष्णत्रिसत्योपनिषत् चतुःखण्डा

द्वितीयं पर्व। २४०

१—प्रथमे सच्चिदानन्दखण्डे अष्टादश सूत्राणि १८—(८५)

२—अथ द्वितीये जीवेश्वरखण्डे चत्वारि सूत्राणि ४— श्लोकाः (४२)

३—तृतीये दुःखप्रतिपत्तिखण्डे ऊनविंशति सूत्राणि १९ (४२)

४—चतुर्थे उपासनाखण्डे पञ्च सूत्राणि ५ (१५)

→✻←

३—अथ पूर्णद्विसत्योपानिषत् त्र्यधिकारा तृतीयं पर्व प्रारभ्यते।

(३६२)

३—तृतीये ब्रह्मकर्म्मभ्यां सृष्टिक्रमाधिकारे त्रयोदश सूत्राणि १३ ।

(१८० श्लो०)

३—अथ पूर्णद्विसत्योपानिषत् त्र्यधिकारा तृतीयं पर्व प्रारभ्यते।

(३६२)

१—प्रथमे ब्रह्मकर्माधिकारे नव सूत्राणि ९—(६७ श्लो०)

२—द्वितीये ब्रह्मकर्म्मणोः सम्बन्धाधिकारे चत्वारिंशत्सूत्राणि ४०

(१६७ श्लो०)

३—तृतीये ब्रह्मकर्मभ्यां सृष्टिक्रमाधिकारे त्रयोदश सूत्राणि १३।

(१८० श्लो०)

अथ प्रत्ययैकसत्योपनिषत् चतुर्थं पर्व (५२ श्लो०)

इति प्रत्ययैकसत्योपनिषत् सम्पूर्णा।

अथ प्राणैकसत्योपनिषत् पञ्चमं पर्व।

इति प्राणैकसत्योपनिषत् संपूर्णा ।

अथ यज्ञैकसत्योपनिषत् ।

तत्र प्राणोर्गन्नानामन्योन्यपरिग्रहस्य यज्ञत्वं वाजसनेयानाम् । ६

अथ मध्यमकाण्डपर्वसूची ।

अथ संदिग्धसर्वोपनिषत् । १४९

अथ असत्योपनिषत् ।

अथ उत्तमकाण्डविषयसूची ।

विशिष्टत्रिसत्योपनिषदि

सर्वासत्यवादप्रतिवादस्य प्रथमखण्डस्य विषयाः—

(१) नास्तिकत्वप्रतिवादः—

(२) आत्मनास्तित्वप्रतिवादः—

(३) प्रेत्यभावनास्तित्वप्रतिवादः—

(४) सांपरायिकमार्गनास्तित्वप्रतिवादः—

(५) परलोकनास्तित्वप्रतिवादः—

अप्रामाण्यवादप्रतिवादस्य द्वितीयखण्डस्य विषयाः—

अथ जीवजगत्-संशयवाद प्रतिवादस्य तृतीय-खण्डस्य विषयाः—

(१) जीवसिद्धिवादः—

(२) जगत्सिद्धिवादः—

(३) नानात्वैकत्ववादः—

(४) ज्ञानसिद्धिवादः—

अथेश्वर-जगत्-संशयवाद·

प्रतिवादस्य चतुर्थ—खण्डस्य विषयाः—

(१) ईश्वरसिद्धिवादः—

अथ परिशिष्टवादस्य पञ्चमखण्डस्य विषयाः—

(४) उपासना वादः—

अथ ईश्वरैकसत्योपनिषदि विषयाः—

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीतस्य ब्रह्मविज्ञानशास्त्रसंबन्धिनः
सदसद्वादमूलस्य विषयानुक्रमणिका संपूर्णा ॥ × ॥

भगवान् परमेश्वरः सुप्रसीदतु ॥

॥ श्री ॥

अथ ब्रह्म विज्ञान शास्त्रे संशय-तदुच्छेद वादः प्रारभ्यते ॥

तत्र विज्ञानोपक्रमाधिकारो नाम षट्पर्वा प्रथमः काण्ड ।

तत्रादौ मूलोपनिषत् ॥

आभु—अभ्वमिति जगतो द्वे मूले ।

१ यदस्ति किञ्चित् तदिदं प्रतीमो ऽविचालि शश्वत्स्थमनाद्यनन्तम् ।
प्रतिक्षणान्यान्य-विकार-वृष्टि-प्रवाहवत् तद् द्विविरुद्धभानम् ॥ १ ॥
विरुद्धभावद्वयसंनिवेशात् संभाव्यते विश्वमिदं द्विमूलम् ।
आभ्वभ्वसंज्ञे स्त इमे च मूले ब्रह्माभु दृश्यं तु मतं तदभ्वम् ॥ २ ॥
यद् द्रष्ट तज्ज्ञानमिति प्रसिद्धं ज्ञाने प्रतीतो विषयस्तु कर्म्म ।
ज्ञानं प्रकाशो ऽस्त्यविचालिभावस्तेनान्यदन्यद् भवदस्ति कर्म्म ॥ ३ ॥
दिग्देशकालैरमितं तु यत् तज्ज्ञानं हि तद् द्रष्टृ तदाभु विद्यात् ।
दिग्देशकालैः प्रमितं त्वसद्वत् तत्कर्म तद् दृश्यमिदं तदभ्वम् ॥ ४ ॥

आनन्दः—चेतना—सत्तेत्याभुरूपाणि ॥ १ ॥

कर्म्म—रूपं—नामेत्यभ्वरूपाणि ॥ २ ॥

२ आनन्द आद्यास्य चेतनाख्या सत्ता तृतीयेति तदाभुरूपम् ।
यत्कर्म्म यद् रूपमथास्य नामेत्येतत्त्रयं त्वभ्वमिति ब्रुवन्ति ॥ ५ ॥
आभ्वेन तु ब्रह्म न चेदमभ्वं ब्रह्मेति केचित् प्रलपन्ति तत्र ।
प्रत्यक्षमभ्वं जगतः स्वरूपं ब्रह्मैव तन्नाम यदस्ति किञ्चित् ॥ ६ ॥

आनन्द—निरुक्तिः ।

३ (१) यात्यन्यदेशं त्वजहत् स्वदेशं विजायते किन्तु न हीयते तत् ।
यद्दक्षितं ब्रह्म यदेति सुख्यं तस्मात् तदानन्दपदं वदामः ॥ ७ ॥

(२) आत्मायमानन्द इहास्ति देहे दूरस्थितं वस्तु विगाहते सः ।
तत्रैव पश्येन्न न चैव पश्येन्मनो वहिः प्रैति न हीयते ऽन्तः ॥ ८ ॥

चेतना-निरुक्तिः ।

(३) आनन्द एव प्रथमं स्वरूपं तद्धीयते यत् परितस्तदेति ।
स्वस्मिन् स्थितस्यास्ति गतिर्हि दूरे सा चेतना तद्यनं हि तस्य ॥ ९ ॥

४ (४) विज्ञायते रूपमिदं यदस्माद्बहिर्गतात्मन एव नाना ।
विज्ञायतेऽर्थः स इतीत्थमाहु रूपं हि विज्ञानमिदं द्वितीयम् ॥ १० ॥

सत्ता-निरुक्तिः ।

५ विज्ञानमेतद् भवति द्विखण्डं यद् द्रष्टृ तस्मिंश्च विभाति दृश्यम् ।
यद् द्रष्टृ विज्ञानमदोऽथ तस्मिन् दृश्यं तु सत्तां प्रवदामि नाम्ना ॥ ११ ॥

अभ्वत्रय-निरुक्तिः ।

६ द्विधा विभक्तं च तदत्र दृश्यं दिग्देशकालातिगतं च किञ्चित् ।
दिग्देशकालाश्रयमन्यदन्यत् तन्नाविकारं स विकारमन्यत् ॥ १२ ॥
सत्तेयमेकैकरसं यदीक्षे यद्वीक्ष्यते भिन्नरसं तदभ्वम् ।
यत्कर्म यन्नाम यदस्य रूपं तदभ्वमाभुन्युपपत्तिमेति ॥ १३ ॥

अभ्वत्रयाभुत्रयाभ्यामैकभाव्यम् ।

७ यदाभु तद् ब्रह्म यदभ्वमेतद् दृश्यं तदेतत् सदसत् सदेव ।
यद्भाति तद्भास्ति यदस्ति तद्भात्येकोऽयमानन्द इदं जगत्तत् ॥ १४ ॥

मत विभागः ।

इदं पुरा दर्शनमेक मासी-न्मतत्रयं तत्र बभूव काले ।
(१)-अभ्वादनित्यात् पृथगाभु नित्यं तथाहमस्मीति परे व्यवीरन् ।

(२)-नित्यं तदाभ्वस्ति च नित्यमाभ्वं तथाभु तद् ज्ञानरसं तथाहुः ।
अभ्वं तु तत् कर्म बलं च केचित् प्राहुर्न चान्ये न विनाऽन्यदस्ति ॥१६॥

(३)-सर्वं तदभ्वं सकलं ह्यनित्यं न चाभु किञ्चित् पृथगस्ति नित्यम् ॥
सत्ता च विज्ञान मिदं ह्यनित्यं नानन्द आ मास्त्यहमस्म्यनित्यम् ॥ १७ ॥
इति व्यवीदंस्तु परे तदेषां मिथो विवादात् त्रिमतं प्रवृत्तम् ।
ततः परे संशयवादमाहुः परे तदुच्छेदवचांसि चाहुः ॥ १८ ॥

॥ इति मूलोपनिषत् (प्रथमं पर्व) ॥

अथ कृष्णत्रिसत्योपनिषत् ॥

१ सच्चिदानन्दखण्डः ।

१ अस्तिभातिरसात्रिसत्यम् ।

१ *सत्ता चिदानन्द इति त्रिसत्यं, सत्तैव विश्वं तु चिदेव विश्वम् ।*
विश्वं तथाऽऽनन्द इतो न किञ्चित् परं त्रयं चैतदभिन्नरूपम् ॥ १ ॥
यदस्ति किञ्चिद् यदि तत्परीक्षे पश्याम्यसंख्यानिह भिन्नभावान् ।
रूढान्निगूढान् पुनरेषु वीक्षे सर्वानलभ्यानिव तानिमांस्त्रीन् ॥ २ ॥
भावेऽप्यभावेऽपि यदस्ति नास्तीत्येवं भवत्यव्यभिचारतो धीः ।
यदस्ति यद्भाति रसः स भाव्यस्तेष्वेषु सर्वं प्रतितिष्ठतीदम् ॥ ३ ॥

२ सत्ताप्रत्ययसमं क्रियाभिः परीक्षा ।

२ सद्वाप्यसद्वापि यदत्र किञ्चिन्निरुच्यते न व्यतिरिच्य सत्ताम् ।
अस्तीति सर्वत्र समस्ति बुद्धिः सत्ताखिलानां विभुराश्रयस्तत् ॥ ४ ॥
सद्वाप्यसद्वापि यदत्र किञ्चिद्भवेन्न तत् प्रत्ययमन्तरेण ।
विज्ञायते तेन तदस्ति सर्वं निजाश्रयो ज्ञानमतोऽखिलानाम् ॥ ५ ॥
प्रीणन्ति या यानि च विद्विषन्ति मिथोऽन्वितस्तैरखिलार्थसिद्धिः ।
अन्योन्यमेतेषु सदोपकार्योपकारकत्वं सततान्वितेषु ॥ ६ ॥
उद्रिक्तमग्नेर्बलमूनितं जलादुद्रिक्तमम्भो बलमूनमग्नितः ।
स्थितिं पृथिव्या गतिमेति वायुतो भवेद्विरुद्धद्वियुतेः समीक्रिया ॥ ७ ॥
समीक्रिया शान्तिरयं प्रसाद सर्वं हि सर्वेण समत्वमाप्तम् ।
अक्षुब्धरूपं परिपूर्णशान्तं तमेवमानन्दमहं वदामि ॥ ८ ॥

३ शक्तिविकाशालम्बनैः परीक्षा ।

३ आनन्द इत्थं परमात्र शान्तिर्ज्ञानं तु योऽयं परमो विकासः ।
अस्त्यस्तिलोकव्यवहारहेतु सत्तापि साक्षादिव कश्चिदर्थः ॥ ९ ॥
अप्यत्र सत्तां विदुरर्थकारितां क्रियैव सत्तापि च शक्तयः क्रिया ।
बलं हि शक्तिर्बलमेव ता क्रिया सत्ता ततः संकलिता हि शक्तयः ॥ १० ॥
मूलं च तूलं द्विविधा हि शक्तयो मूलं बलं तूलमिमां क्रियां विदुः ।
क्रिया क्षणस्था च विनाशिनी च सा तन्मूलमत्राप्यविनाशि नित्यगम् ॥ ११ ॥
ज्ञानं च शक्तिर्न तु सा क्रियात्मिका विकासरूपेण न सार्थकारिणी ।
तस्मान्न सत्ताऽपि तु सा पृथग्विना सत्ता तदन्तर्निहिता न सा पृथक् ॥ १२ ॥

स त्तापि ताः संकलिता हि शक्यो यथाहिता यस्य भवन्ति लक्षणम् ।
आलम्बनं शान्तमनन्तमक्षयं तमाहुरानन्दमयं मनीयते ॥ १३ ॥
आनन्द एवास्त्यखिलोऽयमर्थो यमत्र पश्यामि यमत्रवेद्मि ।
तमेकमर्थाऽन्यविधाभिरीक्षे तास्ता विधाः शक्तिसमूहरूपाः ॥ १४ ॥

४ कुर्वद्रूपतोपलब्धिभूमभिः परीक्षा ।

४ अर्थान् प्रकुर्वन्ति फलानि सत्ता, येऽर्थाः प्रकाशा इह सोपलब्धिः ।
भूमा रसः पूर्णमिदं समस्तं यतः स आनन्द इति प्रतीमः ॥ १५ ॥

५ सत्यत्रयान्योन्याविनाभावः ।

५ त्रिष्वेव पर्याप्तमिदं समग्रं नातश्चतुर्थं किमपीह लोके ।
प्रत्यर्थमेषामपृथक्त्वमोद्ये नैकं विनाऽन्येन कदापि सिद्ध्येत् ॥ १६ ॥
अस्तीति तद्वेत्त्यथ वेत्यतोऽस्ति यो विद्यते वेत्ति च यं रसः सः ।
अर्थः प्रियो नोस्ति सदार्थलिप्सा ज्ञानं प्रियं नोस्ति सदा बुभुत्सा ॥ १७ ॥
बोध्यं सुखं वस्तु सदस्ति बोध्यं बोध्यं च बोधादपृथक् प्रसुखम् ।
ज्ञानं सुखं चास्ति हि वस्तु सत्तत् तस्मात् पृथङ् नातितरामिमानि ॥ १८ ॥

६ सामान्य–विशेषौ ।

६ ज्ञानं द्विधास्तीति च नास्ति चेति ताभ्यां पृथक्त्वान्यतरापसिद्धिः ॥
यानत्र नास्तीत्यनयाति तानत्र व्यक्तिता नो पृथगस्तिता धीः ॥ १९ ॥
अत्यन्तसूक्ष्मा पृथगस्तिताधीर्विशेष उक्तः क्रमशस्तु सा धीः ॥
प्रवर्धते व्यक्तिबहुत्वतस्तां जातिं च सामान्यमिदं वदन्ति ॥ २० ॥
सामान्यभिन्ना परमा विशेषा सामान्यमन्त्यं त्वविशेषमेकम् ॥
मध्यास्तु सामान्यविशेषरूपाः सर्वाश्च ता भव्यवरूपसत्ताः ॥ २० ॥
या चात्र सामान्यविशेषसत्ता सत्तातिरिक्तानतिरिक्तभूता ॥
विभातिविश्वात्मकमिदं समन्तादालेशमापूर्णमलं प्रविष्टम् ॥ २२ ॥
आनन्दनामानमतीव गूढं रसा यथालम्बत एवमेतत् ॥
ज्ञानं च सामान्यविशेषरूपं प्रलम्बते तं सदसद्विवेकात् ॥ २३ ॥
इत्थं न जानामि कियानिहांशः सत्ता कियज्ज्ञानमयो कियान्वा ॥
आनन्द एकं [?] विमूढभेदं प्रत्येमि तत्सन्धिरियं स मोदः ॥ २४ ॥

७ त्रयाणामयुतसिद्धिः ।

भात्यास्तिरेषं खलु भातिरस्त्या ताभ्यां रसस्ते च रसेन सिद्धे ॥
तेषां न पूर्वत्वपरत्वसिद्धिर्गत्यां यथा योगविभागसंस्था ॥ २५ ॥

सैवोपलब्धिर्यदिहास्ति, यद्वोपलभ्यते यत् तदिहास्ति सत्ता ॥
यद्भाति सिद्धा ऽस्तिरथास्ति सिद्धा भाती रसस्तूभयसिद्ध एषः ॥ २६ ॥
न भातिपूर्वोऽस्तिरथास्तिपूर्वो न भातिराभ्यां न विनाकृतो वा ॥
रसो ऽपि शक्येत मतं तदेकमव्याकृतं व्याक्रियते त्रिधा यत् ॥ २७ ॥

८ त्रयाणामैकात्म्यम् ।

१ स्वस्मिन्न जानाति यदर्थसत्तामज्ञानतो दुःखमुदेति तर्हि ॥
तद्वैपरीत्यादिह वेत्ति यावत् तावत् सुखी तत्सुखमर्थबोधः ॥ २८ ॥
प्रत्येति शून्यां तु यदात्मशक्तिं दुःखं तु दारिद्र्यमिदं तदाह ॥
अशून्यता ज्ञानमिहात्मशक्तेः सुखाय तस्मात् सुखमर्थसत्ता ॥ २९ ॥
समुत्थिताः शक्तय एव सत्ता सा ज्ञायमानाहि सुखाय यस्मात् ॥
त एव तस्मात् त्रय एष आत्मा जगच्च तस्मात् त्रयमेतदस्ति ॥ ३० ॥
ज्ञानं पृथग् ज्ञानकुलात् तयोर्वा सत्ता पृथक् पश्यति यावदित्थम् ॥
तावज्जगद् यत्र तु साधितोः स्यादेकत्वमानन्दगतं स आत्मा ॥ ३१ ॥
सत्तां चिदात्मनि याति हर्षे तत्रास्तितासंविदि सोपि हर्षे ।
एकत्वमागत्य भवत्यपीता रूपत्रयी सा जगतोऽयमात्मा ॥ ३२ ॥
द्विधाऽयमानन्द इहास्ति पाप्मा प्रसङ्गतो या परमास्ति शान्तिः ।
स एव मुख्योऽथ रसप्रवेशान्मृत्याबुदेति क्षणिकः प्रसादः ॥ ३३ ॥
आनन्द एवामृतमस्ति यस्मात् संसृज्य तस्माद् रसमेव मृत्युः ।
यावन्तमात्मानमुपैति तावानानन्द आत्मा विभवेषु तेषु ॥ ३४ ॥
शरीरमादौ वनिता तनूजः क्षेत्रं हिरण्यं पशवो गृहाणि ।
अन्नानि दासा महिमात्मनोऽयं यत्रैष आत्मा विभवेद् विजानन् ॥ ३५ ॥
यावद् विजानाति ममेदमेवं वित्तं स तावानहमस्मि चेति ।
सा तावती तृप्तिरमुष्य तस्माद् विज्ञानमानन्द इति प्रसिद्धिः ॥ ३६ ॥
विज्ञानमानन्दमितीष्यते वा विज्ञानमानन्द इतीष्यतेवा ।
न संशयोऽत्र क्रियतामयं यत् क्षरेऽक्षरे चापि परं निगूढम् ॥ ३७ ॥
विज्ञानमानन्दमितीष्यतेऽवरं विज्ञानमानन्द इतीष्यते परम् ।
ज्योतिस्तु विज्ञानमिदं परं ध्रुवं रसेन भूम्ना न विभिद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥

९ दुःखानुभव-हेतुः ।

५ यतः स आत्मा विभजन्यमीभिर्देहप्रजास्त्रीपशुमेदिनीभिः ।
संपद्यते तेन महानयं यत् स्वं वैभवं तन्महिमा च संपत् ॥ ३९ ॥
यतो ममत्वं क्रमते तदेषु तेनात्मनोऽहंकृतिरेषु दृष्टा ।
तेषां तदेकस्य च हानितोऽयमात्माऽल्पवद् भाति तदस्य दुःखम् ॥ ४० ॥
तस्मात् तदेकैककलाविनाशक्रमेण यावद् क्रमते विनाशः ।
आत्मार्तिमायाति सतान्तरेणोदरे विभूत्याः स्वमहिम्नि तावद् ॥ ४१ ॥

शान्तिः परा या मृतिरस्य जन्तोस्ततोऽन्यथाऽऽनन्दफलाम्समृद्धिः ।
मृत्युर्न चेत् तर्हि मताऽस्य सत्ता सत्तैव साऽऽनन्द इतीष्यते तत् ॥ ४२ ॥

१० एकत्वे भिन्नप्रतिपत्तिहेतुः ।

३ आनन्दविज्ञानरसप्रतिष्ठास्वैकत्वमित्थं यदुदाहरन्ति ।
तथाविनाभावबलेन पौर्व्यं न चान्यदन्येन विना कृतं स्यात् ॥ ४३ ॥
ज्योतिः प्रतिष्ठा विधृतिश्च भिन्नाः त्रयं न वस्तु न विचिन्तितुं वा ।
किं स्यादभातं कथमप्रतिष्ठं भायाश्च भायादधृतं न च स्यात् ॥ ४४ ॥

४ एकैव सत्ता प्रथते यदेषां तस्मात् त्रयं तत् पुनरेकमिष्टम् ॥
विज्ञानमेषां त्रिविधं पृथक् स्यात् तस्मात् त्रिधा व्याक्रियते तदेकम् ॥४५॥
सत्ता प्रभिन्ना प्रतिपत्तिभेदतः सत्ता प्रभेदादपि धीः प्रभिद्यते ॥
रसस्तु भिद्येत तयोः प्रभेदतस्तथा च सामान्यविशेषसंभवः ॥ ४६ ॥
रसे प्रतिष्ठावशतः पृथक्त्वं क्वचित्तु विज्ञानवशात् पृथक्त्वम् ॥
क्वचित्पुनः स्यादुभयोः पृथक्त्वाद् रसे पृथक्त्वं तदिदं निरूह्यम् ॥ ४७ ॥
उष्णीषवासोनरतन्तुतूलस्मृद्धुनिज्ञानभेदेपि न सत्तया पृथक् ॥
सत्तास्वनन्तास्वपि गौरितीष्यते यदेकमेतत् प्रतिपत्त्यपेक्षया ॥ ४८ ॥

११—सत्ताचेतनानन्दानां भेदाभेदसिद्धान्तः ।

५ तेनात्र धर्म्मा अमृता इमे त्रयो भिन्ना अभिन्नाश्च परस्पराश्रयाः ॥
रूपं यदेकं परमुच्यतेऽमृतं तत्रैव मृत्युर्बहुधेत्य नृत्यति ॥ ४९ ॥

१२—त्रयाणां वैरूप्यम् ।

यद्यप्यमीषामिदमित्थमैक्यं प्रतीयते किन्तु तथापि तानि ॥
भिन्नानि रूपाणि यतः स्वरूपं तेषां पृथक्त्वेन मिथो विभाति ॥ ५० ॥
भात्येव सिद्धानि बहूनि विश्वे दिक्कालसंख्यासु विधानि नास्त्या ॥
अस्त्येव सिद्धानि बहूनि लोके न भाति भिन्नापदविधानि यानि ॥ ५१ ॥
यत्रास्तिरत्रापि रसोऽथ भाति यत्रास्ति तत्रापि रसोऽस्ति तस्मात् ॥
ताभ्यां तृतीयोऽस्ति रसः पृथग्वश्च सर्वैषां तत ऐक्यमाहुः ॥ ५२ ॥
तथापि यत्रैक्यमिनास्फुटानामुन्मुग्ध रूपत्ववशादमीषाम् ॥
आत्मा स उक्तोऽथ परिस्फुटत्वे तान्येव सर्वाणि जगन्ति सन्ति ॥ ५३ ॥

१३—सच्चिदानन्दस्यात्मत्वजगत्त्वे ।

सम्भूय पिण्डोऽस्य करम्भसारः साहस्र आनन्द उतैष एव ॥
अन्यान्यघाते न विवर्तमानश्चिदित्थमेतत्त्रिवृदेव सर्वम् ॥ ५४ ॥

अर्चिर्वदा मा, परितोऽस्य रश्मिस्त्वानन्द आहन्यत एष यस्मिन् ॥
तत परावर्तितदीधितिश्चित् तत्सद् यदाहन्ति स चान्य आत्मा ॥ ५५ ॥
आनन्द उक्तोऽङ्कुरयं प्रसारणाद् यहि सतोऽर्थाश्चिनुते स आत्मनि ॥
तस्मात्परावर्तितएष चिद्भवेत् सन्तन्य आत्माखिलशक्तिसंचय ॥ ५६ ॥
आनन्द आत्मा, परितोऽशजश्चिचिदेव संस्पृश्य परं तथासत् ॥
रूपं दधातीति सदाहुरेतत् तदाहुरन्तर्जगदात्मनोऽस्य ॥ ५७ ॥
इत्थ मतानि त्रिविधानि सन्तु त्रेधापि तादात्म्यवशाद्मीषाम् ॥
भेदोऽप्यभेदोपि न बाध्यतेऽर्थं क्लृप्ता ह्यखण्डात्मनि सन्ति खण्डा ॥ ५८ ॥
एकैक इत्थं त्रिवृदेव आत्मा सोऽणुर्महत्स्य स पुनर्महत्स्य ॥
आत्माऽऽत्मनीत्येवमशेष एषोऽस्यात्मैव नान्यज्जगदस्ति किञ्चित् ॥ ५९ ॥
आनन्दविज्ञान युगं सतोऽस्यात्मनोऽन्तरङ्गं न विना तत सन् ॥
अथास्य साहस्रमता समस्ता अङ्गानि बाह्यानि भवन्ति सन्त ॥ ६० ॥
आत्मा द्विधाऽङ्गोपहितोऽस्ति योऽङ्गी योऽङ्गी च सर्वाङ्गविशिष्ट रूप ॥
इत्थं द्विधा लौकिकदृष्टि भेदाद्विदं स आत्मैव सदात्मजं वा ॥ ६१ ॥
स सच्चिदानन्दमयोऽयमात्मा तत्सच्चिदानन्दमयं जगद्वा ॥
आत्मैव विश्वं जगदेव वात्मा नानात्मभेद्वा अथवैक आत्मा ॥ ६२ ॥

१४—कर्मणः सत्तायामन्तर्भावः ।

सत्ता पृथक्त्वेन पृथक् स बोधो बोधस्तथानन्दपृथक्त्वहेतु ॥
पूर्णा तु सत्ता यदि चैकरूपाऽस्त्यानन्दपूर्ण सहि बोध पूर्ण ॥ ६३ ॥
क्षोभात्मकं कर्म ततो विशेषा एकं त्वनेकं प्रतिभाति तेभ्य ॥
कर्माणि यत्रैतदकर्म चात्मा स्वेनाभिशिष्टस्तत एष पूर्ण ॥ ६४ ॥
बलं बहुन्मुग्धमिहैकरूपं मूलं तदात्मा तत एव सर्वम् ॥
जगद्बभूव क्रमशाश्रयाणां तेषां पृथक् स्फोटनकर्मणैव ॥ ६५ ॥
यत्कर्मरूपं तु निदुश्चतुर्थं बलानि तूलानि तु शक्तयस्ता ॥
समुत्थिता शक्तय एव सत्ता तस्माच्च तत्कर्म पृथक् पदार्थं ॥ ६६ ॥
एकं यदानन्दमयं स्वरूपं नानेति कृत्वा प्रतिभाति तत्र ॥
अन्तर्व्यवच्छेदकरी तु शक्तिर्विशेषमाकारमिहादधाति ॥ ६७ ॥

१५—आनन्दविज्ञानसत्तानां कृष्णशुक्लद्वैविध्यम् ।

विज्ञानमानन्द इयं च सत्ता प्रत्येकमेतद् द्विविधं निरुक्तम् ॥
पश्यन्ति लोका यदिदं तु शुक्रं निण्य* न पश्यन्ति तदस्ति कृष्णम् ॥ ६८ ॥
आनन्द एष द्विविधोऽस्ति ताच्छान्त समृद्धश्च, रसो य एक ।
शान्त स, यो मिश्ररसो विमिश्रैरर्थं कृताया स मित समृद्ध ॥ ६९ ॥

*निण्यमिति वैदिकभाषाशब्दोऽन्तर्हितार्थं ॥

स्यान्निर्विकल्पं स विकल्पमित्थं द्विधेय विज्ञानमिदं यदर्थः ।
आकारितं तत् सविकल्पमाहुः स्यान्निर्विकल्पं विषयागृहीतम् ॥ ७० ॥
सत्ता तु सामान्यमियं द्विधा स्याद् या निर्विशेषा सविशेषका या ।
प्रत्यर्थभिन्ना सविशेषका स्यात् सामान्यमन्यं त्विह निर्विशेषम् ॥ ७१ ॥
सत्रूपमेते सविकल्पमेते पश्यन्ति लोकाः सविशेषमेते ।
तान्येव रूपाण्यभिमन्य, लोकातीतानि नान्यानि विमर्शयन्ति ॥ ७२ ॥
विज्ञास्तु लोकाभिमतानि तानि ध्रुवन्ति तात्कालिकयोगजानि ।
वैकारिकत्वाच्च विनश्वरत्वादनात्मस्वरूपाणि भवन्ति तानि ॥ ७३ ॥
रसस्य किञ्चिद्विषयावगाहिज्ञानस्य योगो ध्रियतेऽत्र यावत् ।
तावत् स आनन्द उदेति, पश्चाद् योगे विनष्टे स विनाशमेति ॥ ७४ ॥
दृष्टाहि दृष्टेन समेत्य सद्यो दृश्याकृतिं यात्यनुरज्यमानाम् ।
तदस्ति विज्ञानमथो वियुक्ते दृश्येपि सांस्कारिकमस्ति भानम् ॥ ७५ ॥
सत्तापि सामान्यमनेकशक्तिप्रपञ्चरूपं बहुनिष्ठमेकम् ।
योगं बहूनामनपेक्ष्य नूनं नोदेति सामान्यमिति प्रपद्ये ॥ ७६ ॥
यं कामिनीं काञ्चनमाप्य लोका आनन्दमत्रानु भवन्ति सोऽयम् ।
आनन्दमात्रानुभवोऽस्ति, न त्वानन्दोऽस्ति, सोऽन्योऽनुभवात् पदार्थः ॥ ७७ ॥
विज्ञानमेतद् विषयानुरक्तं विज्ञायते नो विषयातिरिक्तम् ।
स्वरूपतो ज्ञानमिदं न वीक्षे ज्ञाने गृहीतान् विषयान् समीक्षे ॥ ७८ ॥
अस्तीति बुद्धिर्ननु बुद्धिरस्तिः सत्ताश्रयोऽर्थो न स एव सत्ता ।
तस्मादिमे केवलतर्कगम्यास्त्रयोऽपि लोकातिगता. पदार्थाः ॥ ७९ ॥
पश्यन्ति लोका इतरे यथार्थानुपेक्षयन्ते तु मनस्विनस्तान् ।
यथा तु पश्यन्ति मनीषिणोऽर्थास्ते प्राकृतानां न दृशां गताः स्युः ॥ ८० ॥

१६ भूमाणिमानौ ।

अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तदात्मरूपाण्यनु चायमयंभूमाप्यणिमापि च वृत्तिभाग. ॥ ८१ ॥
सन्तीह भौमास्तदिहास्ति भूमिर्ये तैजसाः सन्ति तदस्ति तेजः ॥
भूम्यस्ति तेजोस्ति तदस्ति भूतं भूतानि देवाश्च जगत् तदस्ति ॥ ८२ ॥
जगन्ति सन्तीह बहूनि भिन्नान्येकोऽयमात्मा स परात्परोऽस्ति ॥
सैवैक सत्ता स तथैक आत्मा तस्मादभिन्नं द्वयमेतदाहुः ॥ ८३ ॥
सामान्यमेकं बहुभिर्विशेषैः प्रतीयते तत् क्रमवर्द्धितं स्यात् ॥
अन्त्यं तु सामान्यमवैमि सत्तां तज्ज्ञानमेवं विभु सोऽयमात्मा ॥ ८४ ॥
आनन्द एवास्ति यतस्य योनिरानन्दतः कर्म तु चेष्टितं यत् ॥
यावद्भयं यावदिहास्ति शोकस्तावद्बलं नश्यति नूनमस्मिन् ॥ ८५ ॥
दुःखप्रतीतेः परमा तु काष्ठा मृत्युस्ततो जीवनमस्ति सौख्यम् ॥
सानन्दमात्रा कृमिकीटपश्वादिष्वेधते शक्तिमनु प्रवृद्धाम् ॥ ८६ ॥

नृभ्यो नृपाणां नृपतः स्वराजां तेभ्योऽपि विद्वत्तमयोगिनां च ॥
तेभ्यः सुराणां क्रमशः प्रवृद्धा याऽऽनन्दसत्ता परमेश्वरः सः ॥ ८७ ॥
भूमाऽणिमा स्यादणिमा च भूमा पृथग्गलोऽयं वत्मस्ति यस्मिन् ॥
स एक एवास्त्यणिमा स भूमा रसः स आनन्द इति प्रतीयात् ॥ ८८ ॥

१७—आनन्दस्योत्पत्तिस्थितिहेतुत्वम् ।

स्त्रीपुंसयोर्यत्र न हर्षसंभवस्तदा न गर्भस्थितिरिष्यते क्वचित् ॥
गर्भच्युतिः स्यान्न वियादसंभवादानन्दतः सर्वमिदं प्रजायते ॥ ८९ ॥
न जीवने यस्य तु हर्षसंभवश्चिरं न जीवेत् स दुःखार्तिसंप्लुतः ॥
प्रतिक्षणं जीवति हर्षमात्रया स सर्वतोऽस्मादिह तृप्तिमश्नुते ॥ ९० ॥
यद्दोषधीर्वारि यदग्निवायू वाचं बलं ज्ञानमिहान्नमत्ति ॥
स सर्वतस्तृप्तिमुपेत्य शश्वद्धर्षं स गृह्णाति स हर्ष आत्मा ॥ ९१ ॥
एतेषु वा सप्तविधेषु भोग्येष्वथ पु नानन्दरसो यदि स्यात् ॥
आनन्द आत्मा विमवेन्न तेषु महांश्च न स्यान्न च तृप्तिमेयात् ॥ ९२ ॥
प्राण्याद्विहान्यादपि कः क्षणं वा नानन्दमाकाशमिदं यदि स्यात् ॥
शृणोति यत् पश्यति वेत्ति यद्वा धृतिं तदाप्नोति सुखं ,तदिष्टम् ॥ ९३ ॥
आहारतो वाथ विहारतो वा सा निर्वृतिर्यत्र रमेत लोके ॥
सर्वत्र लोके रमते हि लोकस्तस्मात् स आनन्द इहास्ति भूमा ॥ ९४ ॥

१८—आनन्दविज्ञानसत्तानां समष्टेरव्याकृतरूपत्वम् ।

आनन्द इत्थं परमोऽथ सत्ता परा, परं ज्ञानमिति त्रयाणाम् ॥
यत्रैक्यमायाति न तत्र सत्ता ज्ञानं स आनन्द इति प्रभेदः ॥ ९५ ॥
ज्ञानानि यावन्ति सुखानि यावन्त्येवं नु यावत्य इहार्थसत्ताः ॥
एषां समष्टिर्ध्रुवमस्ति काचित् स एष आत्माऽत्र न तद्विभेदः ॥ ९६ ॥

इतिप्रथमः सच्चिदानन्दखण्डः संपूर्णः ॥

अथ जीवेश्वरखण्डः प्रारभ्यते

१—ईश्वराणां जीवत्वम् ॥

इत्थं त्रयाणामविनाशित्वात् सत्ताचिदानन्दमयो य आत्मा ॥
स एक एव द्विविधोऽयमासीज्जीवोऽयमन्यः परमेश्वरोऽन्यः ॥ ९७ ॥
विश्वं यदेतत् प्रतिभात्यनन्तं स एक आत्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥
अन्तर्भवन्ति प्रमिताङ्गसंस्थास्तत्रात्मभेदा नितरामसंख्याः ॥ ९८ ॥
जीवा हि ते तेषु भवन्ति जीवास्तत्रापि जीवा बहवो निविष्टाः ॥
जीवैः समाक्रान्तमिदं शरीरं ह्येकैकजीवस्य तथेश्वरस्य ॥ ९९ ॥
सूक्ष्मातिसूक्ष्मैः कृमिभिः शरीरं व्याप्तं नराणां पशुपक्षिणां च ॥
पृथ्वी जलं तेज इदं च वायु व्योमापि जीवैः परितः परीतम् ॥ १०० ॥
व्योमादिभिस्तैरमितैश्च जीवैः ब्रह्माण्डमेतत्परितः परीतम् ।
हिरण्यगर्भः स हि जीव आद्यस्तथाविधाः सन्ति परेऽप्यनन्ताः ॥ १०१ ॥
हिरण्यगर्भं प्रथमं सुजीवं केचिद्वदन्तीश्वरमीश्वराः स्युः ।
उपासकानां समये प्रसिद्धा अपेक्षितास्ते परमेश्वरस्तथा ॥ १०२ ॥
बहुत्वहेतोः प्रमितत्वहेतोर्जन्मप्रणाशाक्रमवत्त्वहेतोः ।
अन्यात्मगर्भाभिनिवेशहेतोस्त ईश्वराः सन्ति नु जीवतुल्याः ॥ १०३ ॥
य एक आत्मा परमेश्वरोऽन्य स नान्यगर्भाशयसंनिविष्टः ।
न जन्मनाशौ न च तस्य सीमा जहाति न प्राणमतो न जीवः ॥ १०४ ॥
तत्रास्ति सत्ताऽखिलविश्वसंस्था ज्ञानं तु योगद्विपर्ययैकभूमिम् ।
रसस्तु पूर्णं जगदस्ति भातं परं न तस्मादखिलात्मनोऽस्ति ॥ १०५ ॥

२ ज्ञानक्रियार्थप्रपञ्चः ।

तत्रेह तावत् परमेश्वरे स्थिता याः शक्तयोऽशेषविधा घनात्मना ।
त्रिधा विभक्ताः प्रभवन्ति ता इमा ज्ञानक्रियार्थोत्करणप्रयोजिकाः ॥ १०६ ॥
किञ्चिद्दलं चेतनयाऽनुसंहितं ज्ञानेऽक्रिये वर्तयति क्रियां ततः ।
ज्ञानोदयाः स्याद्विषयावगाहनात् सा ज्ञानशक्तिः प्रथिता प्रकाशिका ॥ १०७ ॥
किञ्चिद्दलं तु क्षणभङ्गुरां क्रियां गत्यादिरूपां जनयद्विनश्यति ।
प्रत्यर्थचेष्टा यत उद्भवन्ति सा मता क्रियाशक्तिरियं प्रवर्तिका ॥ १०८ ॥
किञ्चिद्दलं प्राप्य रसं तमेकवत् स्थितिं सुविच्छिद्य करोत्यनेकवत् ।
ततोऽर्थसृष्टिर्भवतीह कृत्स्नशस्तामर्थशक्तिं विदुरर्थसंज्ञिकाम् ॥ १०९ ॥
सा एव वाक्प्राणमनांसि चक्षते प्राणात् क्रिया, ज्ञानमिदं मनोमयम् ।
वागर्थशक्तिर्भवति प्रकाशनं चेष्टा च वस्तुस्थितिरेभिरन्वहम् ॥ ११० ॥
सा चार्थशक्तिस्त्रिविधा प्रसिद्धा विक्षेपकामावरणप्रभेदात् ॥
विज्ञानतः काम उदेत्यशान्तानन्दं स विक्षेप्य करोत्यशान्तम् ॥ १११ ॥

शान्ते रसे यावति काचिदिच्छा विक्षे[illegible] तावति रूपमेति ।
विक्षेपसीमावरणं हि वस्तु स्वरूपमु[illegible]व्यतीति मन्ये ॥ ११२ ॥
विक्षिप्यमाणो हि रसः प्रशान्ताद् रसाद्विभेदेन विभाति सद्यः ।
यावान् रसः सोऽस्ति ततः परस्तात्समन्ततो नास्ति तथाऽऽवृतिः सा ॥११३॥
इत्थं विभिन्नावरणप्रभावतो विभिन्नवस्तूनि विभान्ति सर्वतः ।
छन्दांसि तान्याकृतयश्च ता इमाः स्युर्जातयो व्यक्तय आसु चान्तराः ॥ ११४ ॥
एतैर्विशेषैः कृतया विभिन्नया धिया परिच्छिद्य परिग्रहादयम् ।
रसः स एको बहुधा प्रतीयते तां सृष्टिमाहुः पृथगस्तिताश्रियम् ॥ ११५ ॥
न वस्तुतः काचन सृष्टिरिष्यते रसस्य नैकस्य हि भेदसंभवः ॥
विज्ञानमात्रं तु विभिन्नकामआद्विक्षेपतो भिन्नतया पृथक्त्ववत् ॥ ११६ ॥
एकं जलं छन्दसि भेदतो यथा सरित्सरः सागरनिर्झरादिभिः ।
उल्लोलवीचीभ्रमिफेनबुद्बुदाविभिन्न रूपैः प्रतिपद्यते पृथक् ॥ ११७ ॥
तथा स एको रस एव सर्वतः पूर्णः प्रशान्तोऽखिलशक्तिरूपया ।
अस्त्या विभातीति विभिन्नशक्तिभिर्विभिन्नबुद्ध्या बहुधावसीयते ॥ ११८ ॥
इत्थं विभिन्नं प्रतिपन्नमस्य यद्रूपं हि तद्विश्वमिदं प्रसिद्ध्यति ।
अपोह्य भेदं यदि सर्वमेकयन्नीक्षे स आत्मा परमेश्वरो मतः ॥ ११९ ॥

३ क्षोभेऽपि रसस्य शान्त्यभङ्गः ।

विक्षेपकामावरणप्रभावादात्यान्तकक्षोभ इहास्तु शश्वत् ।
रसः स्वतस्त्वेव परः प्रशान्तः क्षुभ्यन्त्य एता इह शक्तयः स्युः ॥ १२० ॥
पूर्णोऽयमाकाश इहास्ति वायुग्रामः परिक्षुब्धतरः समन्तात् ।
क्षुभ्यत्सु वायुष्वपि नैव जातु क्षुभ्यत्यमुष्यास्ति न शान्तिभङ्गः ॥ १२१ ॥
प्रत्येकांवक्षुब्धमरुत्सु गूढं व्योमास्ति न व्योम्नि तु जातु कम्पः ।
क्षुब्धासु शक्तिष्वभितो रसोऽयं रसे तु न क्षोभ इति स्म केचित् ॥ १२२ ॥
या चोन्नतिर्या च नती रसौ तौ याऽवस्थितिर्या च गती रसौ तौ ।
यदस्ति यन्नास्ति तथा रसौ तौ क्षोभेपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२३ ॥
दिग्देशकालावयवा रसोऽयं विशेषसामान्यविधा रसोऽयम् ।
भिदा पृथक्त्वाकृतयो रसोऽयं क्षोभेऽपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥१२४॥
ज्ञानेन तस्मिन् प्रभवन्तु भेदा ज्ञानं रसः सर्वविधा रसः सः ।
रसो रसत्वान्न यदि च्यवेत क्षोभेऽपि किञ्चिन्न रसात् पृथक् स्यात् ॥ १२५ ॥
ज्ञानक्रियालम्बनमन्यदाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां स रसो रसात्तु ।
ज्ञानक्रिये अव्यतिरिक्तरूपे क्षोभेपि किञ्चिन्न रसात् पृथक स्यात् ॥ १२६ ॥
ज्ञानक्रियाभूः प्रकृती रसोऽयं ज्ञानक्रियाभ्यां विकृती रसोऽयम् ।
ज्ञानक्रिये ते च यतो रसोऽयं क्षोभेऽपि किञ्चिन्न रसात् पृथक स्यात् ॥ १२७ ॥
तदित्थमालम्बनवत् प्रतीतो रसः स आनन्द इति प्रसिद्धः ।
सत्तेन विज्ञानमिव प्रतीतः स एक एव त्रिविधो रसः स्यात् ॥ १२८ ॥

यथाल्पसारः प्रबलाक्रमेण प्रपीड्यते तद्वदिहाल्पचेताः ॥
विरुद्धविज्ञानमवाप्य सद्यो धैर्यच्युतः स्यान्न तथा विपश्चित् ॥ १८३ ॥
सप्तस्वपि व्याहृतिषु प्रसक्ताप्रसक्तभेदाद् बहवो विशेषाः ॥
कांश्चिद्विरुन्धन्ति च केचिदेषां मेचन्ति केपीति पृथक् प्रविद्यात् ॥ १८४ ॥

८ आत्मनि कामासक्त्या दुःखोपपत्तिः ।

आत्माह्ययं काममयोऽस्ति यस्मान्नियन्त्रते स्वत्वममुष्य कामात् ॥
आत्मांशकामव्यपघातहेतोरात्मा विहन्येत तदस्य दुःखम् ॥ १८५ ॥
अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं यत्कामहान्याह तदात्महानिम् ।
आत्मा हि गृह्णाति जहाति कामं कुतो विहीयेत स कामहान्या ॥ १८६ ॥
अत्रोच्यते कामसमर्पितः स्यादासक्त्यनासक्तिवशाद् द्विधायम् ।
कामप्रसक्तस्य सकाम आत्मा कामानुगः काममयस्वरूपः ॥ १८७ ॥
कामात्मनः काममयस्य चात्मा कामेषु तेष्वेव विभक्त आस्ते ।
कामोऽस्य यावानुपहन्यतेऽयं तावांस्तदात्माऽप्युपहन्यतेऽस्य ॥ १८८ ॥
अथापि या तस्य विभूतिरस्मिन् कामोऽस्ति कामे विहते हता सा ।
आत्मोदरेऽभूदिदमन्तरं यत् कामस्य हान्या तदृषति दुःखम् ॥ १८९ ॥
अप्राप्तकामं यदि कामयेत तत्रापि कामाप्यपनायमात्मा ।
संवर्द्धते तत्र न यावदेति कामं स तावत् समुपैति दुःखम् ॥ १९० ॥

९ दुःखस्य भयपूर्वकत्वनियमः ।

भयं न दुःखेन भयेन दुःखं समन्वितं रूपमुदेति तस्मात् ।
दुःखं न चेन्नास्ति भयं भयं वा न चेन्न दुःखं समुदेति तत्र ॥ १९१ ॥
अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं दुःखं न चोदेति भयं विनेति ।
आकस्मिकाघातवशात् स्वहानौ मृतौ च दुःखं क्रमते न भीतिः ॥ १९२ ॥
अत्रोच्यते नास्ति भयाहते तद् दुःखं न कम्पेन विना प्रसादः ।
स्यादात्मनोऽप्यस्ति न कामहानौ चेदात्मकम्पो न तदास्ति दुःखम् ॥ १९३ ॥
किन्त्वात्मनः सत्परिग्रहस्थे कम्पे भयस्यानुभवो धियास्ति ।
प्रकम्पिते त्वात्मनि न प्रसादो दृष्टस्ततो नानुभवो भयस्य ॥ १९४ ॥
तत्कालमृत्यौ तु भयं क्षणेन स्यान्नेतु सत्स्वपि सर्प्यमाणम् ।
गृह्येत नात्यन्तिकवेगहेतोर्न गृह्यते दुःखमपीह तद्वत् ॥ १९५ ॥
अथास्तु वा दुःखमिदं समस्तं भयस्वरूपं पृथगात्मकं वा ।
यथा तथा वास्तु तथापि कामासक्त्यात्मनो दुःखमिदं भयं च ॥ १९६ ॥

१० प्रज्ञाशारीरोपष्टम्भभेदाद् दुःखद्वैविध्यम् ।

द्वेधा च तद् दुःखमिह प्रवर्तते प्रज्ञामुपक्रम्य शारीरमेति वा ।
भूतान्युपक्रम्य धियं समेति वा रुजेव तत्रास्ति भयं न दृश्यते ॥ १९७ ॥

११ अनासक्तौ स्थितप्रज्ञता ।

कामेष्वनासक्तिमितो य आत्मा न कामघातादयमेति घातम् ।
नायं विचाल्येत विचालहेतोरभावतः संस्थितधीरिहोक्तिः ॥ १९८ ॥
आत्मा स्थिरो यस्य न तस्य दुःखे स्थिरो विचालीति विरुद्धमेतत् ।
ततः स्थितप्रज्ञ इह स्वचित्तादिकामहान्यापि न दुःखमेति ॥ १९९ ॥

१२ अज्ञानमूलासक्तिः, ज्ञानमूलाऽनासक्तिः ।

आसक्तिरज्ञानवशात्तु तस्मिन् प्रवर्तते ज्ञानवशात् त्वसक्तिः ।
अज्ञानमेवास्ति भयस्य हेतुर्विज्ञानमेव त्वभयं वदामः ॥ २०० ॥
कामानुरक्तो हि बलाधिकं यत् पश्यन्यकस्मादगृहीतपूर्वम् ।
बिभेति तस्माद्धकितोऽपसर्पत्यसौ पुनः शान्तिमुपैति बुद्ध्वा ॥ २०१ ॥
अन्तः प्रवेशे नियमं न वेत्ति यो बिभेति धीमान् प्रविशन्नृपालये ।
अज्ञातदेशे प्रविशन् बिभेत्यसौ दुर्गेऽपि निःशङ्कमुपैति शिक्षितः ॥ २०२ ॥
भयं ततोऽज्ञानवशात् प्रजायते भयस्य मात्रा तदबोधमात्रया ।
प्रज्ञाल्पिमात्रापि च बोधमात्रया सर्वत्र दृश्येत विवेकशालिनाम् ॥ २०३ ॥
प्रज्ञा भयेऽस्मिन् विचलत्यवश्यं शान्तौ पुनः सा स्थिरतामुपैति ।
प्रज्ञा यदुत्सीदति चात्मनः सा भयस्य काष्ठा म्रियते तदासौ ॥ २०४ ॥

१३ भयस्य मरणान्ता अष्टौ भेदाः ।

यदा ह्यधिप्रज्ञमुदेति कम्पनं तस्या विभूतिर्विषयेभ्य उत्क्रमेत् ।
नामी प्रकम्पात्तमसा प्रसङ्गतः स्युः प्राणवागादिषु विक्रियाः क्रमात् ॥ २०५ ॥
प्राणः सकम्पो भवतीति दुर्बलोऽप्यसौ भयोद्भूतबलात् पलायते ।
वाग् वा सकम्पा भवतीति विभ्यतो मुखादकस्माद् भयवागुदीर्यते ॥ २०६ ॥
वायुः सकम्पो भवतीति कम्पनं गात्रेऽधिकं श्वास उदेति भूयसा ।
तेजः सकम्पं भवतीति शोषणं मुखेऽनुतप्तश्वसनोष्णघर्षणात् ॥ २०७ ॥
जलं सकम्पं भवतीति विग्रहः प्रस्वेदपूर्णः सहसाभिजायते ।
मृद्वा सकम्पा भवतीति गौरवात् स्तब्धोऽङ्गगुरुत्वगतिश्च मूर्छितः ॥ २०८ ॥
इत्थं चिरायात्र भयोपसर्पणे चिरं विकारक्रमतोऽस्ति दुर्बला ।
निर्मूलमुत्सन्नतरा यदात्मनः प्रज्ञा भवेत् तर्हि चिरान्म्रियेत सः ॥ २०९ ॥
प्रज्ञाल्पमात्राल्पबला श्लथास्य चेदोभामते तत्र चिदङ्गवत् ततः ॥
प्रज्ञाल्पमात्रा विधृतप्रतिष्ठिता विचाल्यते क्षान्त्यल्पप्राणोदिता ॥ २१० ॥
विचाल्यमाने जलवन्न भाति चेत् प्रज्ञे चिदात्मा मरणं तदुच्यते ॥
प्रज्ञां नितान्तप्रचलान्तरामनु स्युर्नो चिदाभास विभूतयस्तदा ॥ २११ ॥
अज्ञानतोऽल्पे तु भये प्रवर्तिते प्रज्ञानकम्पादुदियन्ति विक्रियाः ॥
सा प्राप्य विज्ञानमिह प्रतिष्ठिता तेनैव चाले विधृता प्रसीदति ॥ २१२ ॥

१४ भयमज्ञानमूलकं ज्ञानमूलकं वेति विचारः ।

अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं भयं यदज्ञानकृतं वदन्ति ॥
पश्यामि तु ज्ञानकृतं भयं स्यादज्ञानतो निर्भयतामुपेयात् ॥ २१३ ॥
वनेऽत्र व्याघ्रो वसतीति जानन् बिभेति भूयो वनमागतस्तम् ॥
अजानता निर्भयमत्र रात्रौ सुस्थीयते नापि दिवात्र भीतिः ॥ २१४ ॥
राज्ञो गृहे सर्वजनः प्रवेशं नार्हत्ययो साहसिकः प्रविश्य ॥
दण्डेन निस्ताडनमर्हतीति जानन् प्रवेशाय बिभेति भूयः ॥ २१५ ॥
यो बालिशो दीनजनस्य भूपतेर्गेहान्तरं वेत्ति न वा नृपालये ॥
वेत्ति प्रवेशे नियमं स निर्भयं स्वैरं प्रवेशाय मतिं करोतिहि ॥ २१६ ॥
तस्माद्भयं ज्ञानत एव संभवत्यज्ञानमास्ते शरणं जडात्मनः ॥
ज्ञानाद्भयं चेत्कथमुच्यतेऽमृतं विज्ञानमानन्दमयं किलाभयम् ॥ २१७ ॥

१५ अज्ञानाद्भूतज्ञानाद्भयमिति सिद्धान्तः ।

अथाहुरज्ञानकृतं न तद्भयं न त्वेव विज्ञानकृतं कचिद्भयम् ॥
ज्ञानं यदज्ञानकृतं तदागमान्मुह्यन्ति सर्वे भयहेतुरस्ति तत् ॥ २१८ ॥
विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तत्रैव तिष्ठत्यपहन्यते न तत् ॥
अज्ञानकाले ऽपि तदप्रणोदितं कथं विचाल्येत कुतो भयं भवेत् ॥ २१९ ॥
विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तद्विज्ञानमन्यत् परिशुद्ध वर्द्धते ॥
तदात्मरूपा रसमश्नुते तथाऽऽनन्दः स तस्मान्न भयं तदा भवेत् ॥ २२० ॥
ज्ञानं यदज्ञानत आवृतं भवेत् तदागमादिन्द्रियमार्गतः क्रमात् ।
प्रज्ञा श्लथाहंकारबला प्रतिष्ठया च्यवेत चाज्ञानबलावृताऽऽहता ॥ २२१ ॥

१६ प्रज्ञानबलानुसाराद्भयतारतम्यम् ।

दृढं हि माया कृतबन्धने भवेत् क च श्लथत्वं दृढताथवा क्वचित् ।
बलेऽस्ति बन्धोऽति दृढोऽथ तूलके श्लथ स एवं निखिलेषु कल्प्यताम् ॥२२१॥
श्लथः स बन्धो विपुलोऽपि दुर्बलो दृढस्तु कार्श्येऽपि बली घनास्थिवत् ।
बलाधिकश्चेच्छ्लथबन्धनोऽप्ययं काले ध्रुवं स्याद् दृढबन्धनक्रमात् ॥ २२२ ॥
प्रज्ञस्य बन्धोऽपि शिशोः श्लथः पुरा तदा बिभेत्यल्पबिभीषयाऽप्यसौ ।
यदा तु विज्ञानमुपार्जते क्रमात् सहैव तेनात्र विधीयते बलम् ॥ २२३ ॥
यथा यथा ज्ञानवशाद् बलोदयः प्रज्ञस्य बन्धोऽपि बलैर्दृढीभवेत् ।
यावत्तु बन्धे दृढता ततः क्रमात् प्रज्ञो विचाल्येत न वा बिभीषया ॥ २२४ ॥

१७ विज्ञानयोगमूलकप्रज्ञानप्रतिष्ठातारतम्याद्भयतारतम्यम् ।

विज्ञान सङ्गेन बलं यदागतं प्रज्ञं तदा योजयति प्रतिष्ठया ।
अज्ञान सङ्गेन बलं यदागतं प्रज्ञप्रतिष्ठा च्यवते ततः क्रमात् ॥ २२५ ॥

नदेतदज्ञानकृतो भयोदयोऽनन्तो मतो ज्ञानकृतः शमकमः ॥
विज्ञानतः प्रज्ञधृतौ बलोदयात्रोद्वेगशोकाकुलतार्ति संभवः ॥२२६ ॥

१८ प्रज्ञानप्रतियोगिकविज्ञानसंबन्धात् प्रज्ञानबन्धनबलदार्ढ्यम् । प्रज्ञानानुयोगिकविज्ञानसंबन्धात् प्रज्ञानबन्धनमुक्तिः ।

विज्ञानतो बन्धनमुक्तिरिष्यते न बन्धनं क्वापि तथापि संप्रति ।
प्रज्ञस्य विज्ञानवशेन बन्धनं यदुच्यते तत्र च नोपपद्यते ॥ २२७ ॥
विकाशि विज्ञानमिदं विकाशनस्वभावतो बन्धनमोचनं भवेत् ।
तथानुगृह्णाति विशिष्य कर्म यत् तदेव विस्फोटयतीति निश्चितम् ॥ २२८ ॥
प्रतिग्रहेणैतदनुग्रहेण प्रवर्ततेऽनुग्रहतस्तमोनुत् ।
प्रतिग्रहादस्य तु मर्त्यकार्यानुयोगयोग्यामलरूपसिद्धिः ॥ २२९ ॥
प्रज्ञस्य विज्ञानमिदं पराङ्मुखं कामान् पराचो हि सदाऽवभासयेत् ।
प्रज्ञे परावर्तितमानखादिदं गच्छेत् तदात्मज्ञतया स मुच्यते ॥ २३० ॥

१९ निरन्नविज्ञानवर्धनात् प्रज्ञानबन्धनमुक्त्या दुःखाभावः ॥

विज्ञानमाकाशममुष्य वर्द्धनाद्बाद्मवं च विसारि जायते ।
विशुद्धमाकाशमनुप्रसारणादज्ञस्य बन्धः क्रमशो विहीयते ॥ २३१ ॥
सहैव चान्नेन यदा तु वर्द्धते विज्ञानमस्मिन् न तदाज्ञबन्धनम् ।
विदीर्य्यतेऽन्नस्य च न प्रसारणं तद्बन्धमुक्त्यै तु निरन्नवर्द्धितम् ॥ २३२ ॥
सहैव चान्नेन यदा तु वर्द्धते विज्ञानमेतद्विधृतान्नसंचयः ।
प्रज्ञस्य संवर्द्धयते धृतिं क्रमाद् धृतेश्च मात्रामनु तद्भयक्षयः ॥ २३३ ॥
तथा च विज्ञान मिदं हि बाह्यानर्थान्दधत् प्रज्ञसमर्थताकृत् ।
अस्तमुं दं प्रज्ञगतं तु मुक्त्यै तमस्तदुत्साद्य रसं तनोति ॥ २३४ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ उपासनाखण्डः ।

१ श्रद्धानमयानुध्यानमुपासना ।

आतिष्ठते चेदिदमस्ति सत्यं सत्यत्वविश्वास इति स्म श्रद्धा ।
श्रद्धाय तल्लग्नमना यदानुध्यायत्यमुं प्राहुरुपासनां ताम् ॥ २३५ ॥
सत्यत्वविश्वासमये परानुध्याने रसं यल्लभते ततोऽसौ ।
उपासिताराधयते विशेषात् तं सच्चिदानन्दमुपासनातः ॥ २३६ ॥

२ सत्यवती उपासना ।

सा च त्रिधा तत्र हि तस्य दृष्ट्याऽस्त्युपासना सत्यवती विशिष्टा ।
तथा ह्यणु. कश्चन यो महान् वा तं सच्चिदानन्द इति ह्युपास्ते ॥ २३७ ॥

३ अङ्गवती उपासना ।

एकैकमङ्गं प्रतिपद्यते चेदङ्गीत्यकृत्स्ने यदि कृत्स्नबुद्धिः ।
अपूर्णभावे यदि पूर्णबुद्धि. सोपासना त्वङ्गवती द्वितीया ॥ २३८ ॥
आशीर्षमापादतलं विभुर्यो वैश्वानरः सोऽस्ति षडङ्ग आत्मा ।
एकैकमङ्गं प्रतिपद्यते चेद् वैश्वानरं साङ्गवती ह्युपास्तिः ॥ २३९ ॥
प्राणं हि कश्चिन्मन एव कश्चिद् वाचं हि कश्चिद् हृदयं च कश्चित् ।
ब्रह्मेत्युपास्ते क्वचिदन्यदन्यथेत्यूचिरे ह्युपनिषत्स्वभिज्ञाः ॥ २४० ॥
उपासना याङ्गवती प्रतीकादुपासना या च पृथक् पृथक् सा ।
प्रतीकतोऽङ्गं पृथगीहमानस्योत्तिष्ठते तद् घटिताङ्गिबुद्धिः ॥ २४१ ॥

४ अन्यवती उपासना ।

तद्वस्तु वस्त्वन्तररूपतो यदा पश्यत्यसावन्यवती ह्युपासना ।
पञ्चात्मनायं पुरुषोऽथ पुरुषात्मनापि यत्र प्रतिपद्यते क्वचित् ॥ २४२ ॥
रवौ यजुः पूरुष इत्युपासते मुन्यातपे त्वभ्र इति ह्युपासते ।
वायोः परावर्तितरश्मिगं यजुस्तूपास्यते गौरिति भूमिधारकः ॥ २४३ ॥
यदन्धकारावृतविश्वचक्रं यदन्तरे भाति हिरण्मयोऽर्कः ।
हिरण्यगर्भः प्रभुरेष शालग्रामाश्मनि स्वेन समेऽस्त्युपास्य ॥ २४४ ॥

५ अङ्गवत्यन्यवत्योरुपासनयोः सामथ्यम् ।

योपासनेहाङ्गवती न सा स्यादनर्थिका यावदिहास्ति सत्यम् ।
तावद्बलं नूनमयं हमेतामुष्मिन्निहापि प्रतरां प्रयोगात् ॥ २४५ ॥
कार्त्स्न्यात् समुद्रं न विगाह्य तीरादादाय तोयान्यभिमन्यतेऽयम् ।
समुद्रतस्तोयमनैषमित्थं नापैति सत्याद्भिमान एषः ॥ २४६ ॥
या चान्यवत्यस्ति न साप्यपार्था तयास्ति विज्ञानविधोपकारः ।
येनास्त्युपास्यो व्यपदिष्ट एतद्धर्मानुपास्येऽपि विदन्ति साम्यात् ॥ २४७ ॥
गजाश्वधेनुप्रतिपूर्तिभिश्चेत् प्रशिक्षितः पश्यति मृन्मयीस्ता ।
अयं गजो गौरयमश्व इत्थं न व्यर्थतामेत्यभिमान एषः ॥ २४८ ॥
अकार एषोस्ति हकार एषोऽस्त्येवं मसीकल्पितचिह्नभेदे ।
व्युत्पादितोऽस्मिन्नभिमन्यते यन्न व्यर्थतामेत्यभिमान एष ॥ २४९ ॥

इत्युपासनाखण्डश्चतुर्थः संपूर्णः ।

इति कृष्णत्रिसत्योपनिषत् ।

अथ पूर्णाद्विसत्योपनिषत् ।

१ तत्रादौ ब्रह्मकर्माधिकारः ।

१ जगन्मूलैकत्वसिद्धान्तः ।

१ विकुर्वदाकारमिदं निरन्तरं तथापि नो नास्ति कदापि तेन तत् ।
ध्रुवस्य नित्यस्य हि कस्यचिद् ध्रुवं विकारभूतं जगदित्यवेयते ॥ १ ॥
विकारि सर्वं जगदस्ति सर्वं सर्गेषु रूपेषु विपर्ययन्ते ।
तस्मात् समस्तं जगदेककार्यं निश्चीयते कारणमस्य चैकम् ॥ २ ॥
यन्निर्विशेषं ध्रुवमेकरूपं तत्कारणं नाम ततो विशेषाः ।
इमे समस्ताः प्रभवन्ति भूयोऽभवन् भविष्यन्ति जगत्तदाहुः ॥ ३ ॥
यन्निर्विशेषं तु तदामुनाम्ना तदव्ययमन्यत्तु यतो विशेषाः ।
तदामु तु ब्रह्म, तदव्ययमेवं कर्मेति मायेति वदन्ति देवा ॥ ४ ॥

१ जगदन्तभावनामतम् । (अवसितविकारकल्पः)

२ मतानि षट् तत्र भवन्ति धीमतां केचिद्विदुर्ब्रह्म यदस्ति कारणम् ।
जगत्स्वरूपाय तदल्पमल्पसङ्कुचितमथाप्यविकारि शिष्यते ॥ ५ ॥
यथा सरस्यम्बुघनौ परिस्तरः फेनस्य दुग्धोपरि वा शरस्तरः ।
यथा च लोहोपरि किट्टसंभवस्तथेह च ब्रह्मणि विश्वसंभवः ॥ ६ ॥
कदाचिदन्ते तदशेषतो जगद्भवत् पुनर्निर्विकृतं न वत्स्यति ।
ध्रुवस्तु पादो निखिलद्वयात्परे स्वरूपतो विच्यवते यथा तथा ॥ ७ ॥
यदाऽखिलं ब्रह्म जगद्भविष्यति भवत्स्यतोऽदं न जगत्तदुत्तरम् ।
न मूलमस्तीति जगत्क्रियाऽन्ततो निरोत्स्यते नोत्तरकल्पं वेद्म्यहम् ॥ ८ ॥
पूर्णं पुरा सर्गगतं च पूर्णं पूर्णात् पुनः पूर्णमुदच्यते तत् ।
पूर्णस्य पूर्णं परिगृह्यते चेद् अन्तेऽवशिष्येत सदैव पूर्णम् ॥ ९ ॥

२ ब्रह्म-जगच्चक्राविराममतम् । (चक्रविकारकल्पः)

३ प्राहुः परे नैत्यमियं जगत्क्रिया समाप्यते, ब्रह्म न नास्ति कर्हिचित् ।
प्राणञ्जगत्तद् सविशेषमेकदा ब्रह्माविशेषं तदपानदेकदा ॥ १० ॥
स्याद् ब्रह्मणः कृत्स्नजगत् प्रवृत्त्या, स्याद् ब्रह्म पश्चाज्जगतो निवृत्त्या ।
पुनर्जगद् ब्रह्म पुनः पुनस्तत् प्रवर्तते चक्रमनारतं तत् ॥ ११ ॥
पूर्णं हरो ब्रह्म कदाचिदासीत् ततोऽभवद् विश्वमिदं च पूर्णम् ।
तद्ब्रह्मतः पूर्णतयाऽस्य लोके जगत् पुनः सेचकरूपमेति ॥ १२ ॥

पूर्णं हि कार्त्स्न्यं वदतीति कार्त्स्न्यादुदच्यते ब्रह्म तदा जगत्स्यात् ।
गाथेयमाथर्वणसंहितायामाम्नायते वाजसनेयके च ॥ १३ ॥

" पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ १४ ॥
पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते " ॥ १५ ॥

३ अनन्तब्रह्मणि खण्डविकारजगदानन्त्यमतम् ।
(खण्डविकार कल्पः)

४ अन्ये विदुः प्राणनमस्य कार्त्स्न्यतोऽप्यपाननं चास्ति न साकमेव तत् ।
एकैकभावेऽस्ति पृथक् क्रियाद्वयी पुनः पुनर्नश्यति जायते च सः ॥ १६ ॥
किञ्चेदृशो प्राणनमप्यपाननं संभाव्यते कृत्स्नतया तदा यदा ।
देशाच्च कालाच्च मितं भवेदिदं ब्रह्मामिते तत्र तु नैव संभवः ॥ १७ ॥
चिरादिदं भाति जगद्यदीदृशो देशो न कल्प्येत न यत्र तद्भवेत् ॥
रिक्तं जगतो न यतोऽस्ति तेन तत् पूर्णं जगत्सिद्धमसीममक्षयम् ॥ १८ ॥
जगत् प्रपश्यामि न तस्य सीमां पश्यामि देशादपि कालतोऽपि ॥
पश्यामि तस्मिन् परिवर्तनानि प्रत्यर्थमेषामपि नास्ति सीमा ॥ १९ ॥
यस्याविशेषस्य विशेषरूपयज्जगद्विकाराद् प्रभवत्ययं पुनः ॥
आत्मास्त्यमुष्य प्रभवः स च ध्रुवः पूर्णो न तेनापि विरिच्यते क्वचित् ॥ २० ॥
तस्मादसीमं जगदस्यकारणं ब्रह्माप्यसीमं प्रतिपद्यते ध्रुवम् ॥
स्वभावतो वान्यनियोगतोऽपि वा सर्वत्र साम्येन जगत्क्रिया भवेत् ॥ २१ ॥
सर्वं हि तद् ब्रह्म जगत्स्वरूपतो विवर्तमानं ध्रुवमस्ति संप्रति ।
नैकान्ततो निर्विहतं क्वचित्स्थितं जगद्विकारोपहितं तु लक्ष्यते ॥ २२ ॥
पूर्णं हि भूमानमसीममानं वदन्त्यसीमं परिवर्तनीयम् ।
असीममेतत् परिवर्तते चेत् तथाप्यसीमं परिवर्तनीयम् ॥ २३ ॥
यतस्त्वसीमादिदमस्त्यसीमं तदद्य विद्याम न तत् स्वरूपे ।
गाथेयमाथर्वणसंहितायामाम्नायते वाजसनेयके च ॥ २४ ॥

" पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ २५ ॥
पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
उतो तदद्य विद्याम यतस्तत्परिषिच्यते " ॥ २६ ॥

४ ब्रह्मजगतोरन्योन्याविनाभावादैकात्म्यमतम् । (तादात्म्यकल्पः)

५ विद्वांस्तु पश्यन्निदमित्थमेव यज्जगत् ब्रह्माभ्यन्तरास्त्यविकारि किञ्चित् ।
तदैतदं चापि तदं च पूर्णं सत् तत्र यत्रास्ति न सोऽस्ति देशः ॥ २७ ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ २८ ॥
पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २९ ॥
पूर्णं त्वशून्यं भूतमाह कात्स्न्याद् विकारसिद्धावपि नैकमेकम् ।
न कारणाच्छून्यमिदं न कार्य्याद् सर्वं समं कारणमस्ति कार्य्यम् ॥ ३० ॥
पूर्णं ह्यदः कारणमस्त्यशून्यं कार्य्यं तथा पूर्णमिदं समस्तम् ।
पूर्णादिदं पूर्णमुदच्यते तत् पूर्णस्य पूर्णग्रहणेऽस्ति पूर्णम् ॥ ३१ ॥
एकेन तु व्याप्तिमितिप्रदेशे कथं द्वितीयस्य सतोऽवकाशः ।
नाशङ्कयमित्यव्यतिरिक्तसत्ताकयोः स्थितिमृद्घटयोरिवास्ति ॥ ३२ ॥
तद् ब्रह्म यन्निर्विकृतं प्रशान्तं तत्कर्म्म यद्विक्रियमाणरूपम् ।
न ब्रह्मणः कर्म्म विना स्वरूपं न कर्म्मणो ब्रह्म विना प्रतिष्ठा ॥ ३३ ॥
यथा घटत्वस्य घटः प्रतिष्ठा यथा घटत्वं च घटस्वरूपम् ।
तथैव तद् ब्रह्म च कर्म्म चेदं मिथोऽविनाभूतमिति प्रतीमः ॥ ३४ ॥

५ ब्रह्मकर्म्मणोः सहावस्थानं जगद्रूपम् । (सहयोगकल्पः)

६ परे विदुर्ब्रह्म च कर्म्म चैतद् द्वयं प्रदेशे विहृता विकारम् ॥
कर्म्मैव किञ्चिद् विकृतिस्वभावं ब्रह्म त्विदं त्वविकृतं प्रतिष्ठा ॥ ३५ ॥
शून्यं तदन्यत् परिपूर्णमन्यत् स्थानं द्विधा कर्मण एव विद्म ॥
यत्र क्रिया नास्ति न तत्र सर्गः शून्यं विकाशावरणं तदिष्टम् ॥ ३६ ॥
यत्रैव सर्गस्त्विदं तु कर्म्मामृतेन पूर्णेन तदस्ति पूर्णम् ॥
तत् सत् तदानन्दमयं विकाशोऽप्येनं द्विधा स्थानममुष्य मृत्योः ॥३७ ॥
अथामृतं स्थानममुष्य मृत्योर्भूमा स तस्मात् परिपूर्णरूपम् ॥
तदत्र शून्येऽपि न नास्ति पूर्णं व्योमैव सर्गेऽपि तदस्ति पूर्णम् ॥ ३८ ॥
स्थितेर्विरोधो न यतोऽमृतेन मृत्योर्मतस्तेन समानमेतत् ।
शून्येपि सर्गेऽपि सदास्तिपूर्णं न चामृतं कर्मणि नास्ति पूर्णम् ॥ ३९ ॥
तदन्तरे यत्परितो बहिर्वाऽऽहितं हि मृत्यावमृतं समन्तात् ।
बलेऽमृतं मृत्युरमुष्य मृत्योरात्माऽमृतं न म्रियते ततस्तत् ॥ ४० ॥
पूर्णं ततो ब्रह्म च कर्म पूर्णं तद् ब्रह्मणा कर्मणि पूर्णतास्ति ।
तद् ब्रह्म योऽस्ते यदि सर्वकर्म्मातिरेकतो ब्रह्म तदावशिष्टम् ॥ ४१ ॥

६ निर्विकारपूर्णब्रह्मणि पूर्णकर्म्मोदयः । (विशिष्टैककल्पः)

विदुः परे कारणमेव सर्वं न रूपमन्योऽत्र विकारभावः ।
भ्रान्त्यैव कर्म्माण्यदिहान्यरूपं नामान्यदत्रा· परिकल्पयन्ति ॥ ४२ ॥
ब्रह्मापि कर्म्मापि निभूमयं तत् कर्मोदयं ब्रह्मणि एव याति ।
निःशेषकर्माण्युदरे गृहीत्वाऽवशिष्यते ब्रह्म तु केवलं तत् ॥ ४३ ॥

उदेति सद्ब्रह्मणि कर्म चासत् तद्ब्रह्मसत्ता रससेकतः सत् ।
ब्रह्मैव विद्याम तु तत्र कर्मण्यपीति देवा अवदन् पुरात्वे ॥ ४४ ॥
पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ४५ ॥
पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।
उतो तदद्य विद्याम यतस्तत्परिषिच्यते ॥ ४६ ॥

७ ब्रह्मणो निर्विकारत्वे दृष्टान्ताः ।

८(१)जले प्रयुक्तानि बलानि तत्र क्रियात्मना स्युः परिणम्य भङ्गा ।
जले विकारान् प्रवदन्ति किन्तु स्याद्वस्तुतो नास्ति जले विकारः ॥ ४७ ॥
भङ्गैर्जलं विक्रियते न किञ्चिच्छोये खगं तत्र विकारमेति ।
फेने तु वायुर्निहितोऽस्य वायोः पार्थक्यतो निर्विकृतं जलं तत् ॥ ४८ ॥
अग्निश्च वायुश्च विनश्य तोयं पिधाय पृथ्वीं सृजतस्तथापि ।
जलं स्वतो निर्विकृतं निविष्टं तयोः पृथक्त्वे पृथगाविरस्ति ॥ ४९ ॥
अग्निश्च वायुश्च जलस्य रूपे बलैर्विचित्रैस्तु तथा क्रियेते ।
तावद्बलापक्षयतो जलं तत् स्वरूपमायात्यविनष्टसत्त्वम् ॥ ५० ॥

(२) पुष्पस्य वस्त्रस्य च संनिकर्षे गन्धान्तरस्यानुदयोऽस्ति वस्त्रे ।
निर्गन्धता लिङ्गमथाग्नियोगाद् गन्धोदयो वस्त्रवि कारतः स्यात् ॥ ५१ ॥
रसे तु यत्रोदयते बलस्य प्रणोदनादन्यबलं प्रसुप्तम् ।
न तत्र दृश्येत रसे विकारस्ततस्तमाहुः किल निर्विकारम् ॥ ५२ ॥

(३) मृदस्ति तूलं पुनरस्ति सूत्रं ततोऽस्ति वस्त्रं च पुनस्तनुत्रम् ।
ततोऽस्ति कन्था पुनरग्नियोगाद् क्षारं ततस्तत् पुनरस्ति सा मृत् ॥ ५३ ॥
इत्थं यदेकं भवतीह नानारूपं तमेवात्र विकारमाहुः ।
तत्र प्रकर्मादिविशेषबीजं बलं यदस्तीति रसः स एकः ॥ ५४ ॥

(४) अथाङ्गुलीकम्पत एव तत्र प्रकम्पनं नाम विकारमाहुः ।
कम्पो बलं तत्क्षितिरङ्गुलीयं धत्ते बलं निर्विकृतिः स्वरूपात् ॥ ५५ ॥
ये ये विकाराः प्रथितास्तदित्थं बलस्य रूपाणि मतानि तानि ।
विलीयते यत्र बलं ततोऽन्यथोद्भाव्यते यत्र स निर्विकारः ॥ ५६ ॥

(५) क्वचिद्विमोक्षः क्वचिदस्ति बन्धः क्वचिद्विकारः क्रमते विशेषात् ।
सर्गानुसर्गप्रतिसर्गभेदात् क्वचिद्विसर्गः प्रलयः क्वचित् स्यात् ॥ ५७ ॥
इत्थं रसे कर्मवशाद्विकारो दृष्टोऽपि नास्त्येव रसे विकारः ।
अकर्मणो लक्षणमस्ति कर्म तद्विक्रियालक्षितविक्रियोऽसौ ॥ ५८ ॥
योगो विभूतिर्यदि वास्तु बन्धो वृत्तिर्यमेवास्तु तथापि मृत्युः ।
रसेऽमृते स्यादुपसृष्टमुक्तोऽमृतं तु पूर्णं विभजत्यमुष्मिन् ॥ ५९ ॥

योपावृषभ्यां तदिरानिलाभ्यां यो बुद्बुदः फेनमृदात्मकोऽभूत् ।
परस्परासङ्गवशाद् विसर्गः स कर्मणां कर्मसु मन्न दृष्टः ॥ ६० ॥
यथा पुनः श्यामलपीतसङ्गतो विलक्षणं रूपमुपैति हारितम् ।
द्वयोर्विकारेण तथाऽमृते पुनर्नः मृत्युसङ्गेन विकार ईक्ष्यते ॥ ६१ ॥
पूर्वाग्रतः प्रातरनेकदिक्क्रमात् दृष्टोऽम्बुबिन्दू रविरश्मिसंगतः ।
रक्तः स दृश्येत हरित्तथाऽन्यथा तथाऽमृतं मृत्युवशात् पृथग्विधम् ॥ ६२ ॥
यथा जलेऽस्मिन् निर्मले सितोपला नलेन रूपेण विकुर्वते स्वयम् ।
जलं विकुर्वन्ति च तेन तज्जलं न वस्तुतो विक्रियते तथाऽमृतम् ॥ ६३ ॥
विशुद्धशुक्लस्य पटस्य रञ्जनाद् यथा हरिद्रोहितरूपता मता ।
स रङ्गसङ्गस्य तु सङ्गतः शुचिस्तथाऽऽत्मनोऽस्मिन्नमृतेऽप्यसङ्गतः ॥ ६४ ॥
पृथक्स्थिता या न कदापि नश्यति प्रकाशते सा दिवसे न चन्द्रिका ।
यथाऽभिभूता तपनप्रकाशतस्तथाऽमृतं स्यात् तमसोऽतिशायने ॥ ६५ ॥
यतः स्वभावादमृतं निरञ्जनं ततस्तदाऽऽसञ्जनमृत्युसङ्गतः ।
न सज्जते न व्ययते न लिप्यते तदाऽमृतं केवलमीक्ष्यतेऽन्यथा ॥ ६६ ॥

९ सदसद्वादामृतमृत्युवादाहोरात्रवादानां पूर्णद्विसत्यवादशाखात्वम्

एवं स्थिरे ब्रह्मणि शान्तमूर्तौ कर्माणि नृत्यन्ति निरन्तरं यत् ।
तान्येव कर्माण्यखिला विकारा विभान्ति कर्मोपहितं तु शान्तम् ॥ ६७ ॥
कर्म त्वसद् ब्रह्म सदित्थमाभात्यसच्च सच्च द्वयमेव विश्वम् ।
कश्चित्तदाहामृतमृत्युशब्दं कश्चित्त्वहोरात्रपदैस्तदाहुः ॥ ६८ ॥

अथ ब्रह्मकर्म्मणोः सम्बन्धाधिकारः ।

१ ब्रह्मकर्मणोरलौकिकसम्बन्धाधिकरणम् ।

सम्बन्धमाहुः कृतिनो द्विनिष्ठं तथोभयोरेव कृती भवेताम् ।
किन्त्वत्र सम्बन्धगतिर्विभिन्ना स एकनिष्ठोऽत्र कृतिर्न हेतुः ॥ १ ॥
कर्म्मैतदासक्तमस्ति तस्मादासक्तमेवैतदुपैति रूपम् ।
निरञ्जनं ब्रह्म ततोऽत्र कर्म्म प्रसक्ततोऽप्यस्ति न बन्धभावः ॥ २ ॥
यद् ब्रह्म तन्नाम रसं यदाभो बलं यदाभः पुनरत्र कर्म्म ।
रसः स्थिरस्तत्र बलं प्रविष्टं बलानुरोधाद् रस एव विश्वम् ॥ ३ ॥
बलं हि बद्धो बलमेव हेतुर्बलप्रयोगाय बलं कुतः स्यात् ।
अयत्ननिर्हेतुकमेतदस्मिन् रसे बलं नित्ययुतं स्थितं स्यात् ॥ ४ ॥
एकस्तु सम्बन्धमपेक्षते परो नापेक्षते तेन स एकतः कृतः ।
तिष्ठत्युदासीनतया बले रसो न सज्यते सज्यत एव तद्बलम् ॥ ५ ॥
संबध्यते तत्र रसे बलं भृशं तेनेदमाभाति बलं रसात्मना ।
संबध्यते नैव रसो बले यतस्ततो रसोन्मुक्तमिदं विलीयते ॥ ६ ॥
रसोऽपि चेत्तेन बलेन बन्धं यायात्तदा तस्य बलस्य नाशे ।
रसोऽपि नश्येद्विकृते बले वा रसोऽपि तद्वद्विकृतोऽभविष्यत् ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षमीक्षे तु मृदो घटस्य वा सत्ता किलैका, घटनाशतोऽपि सा ।
मृन्नाशतो वा बलनाशतोऽपि वा दूरस्थिता सा न कदापि नश्यति ॥ ८ ॥
यथा घटाकाशविनाशवासना घटक्षयोपाधिकृता न वस्तुतः ।
तथैव सत्ताविगमस्य धीरियं घटक्षयोपाधिकृता न वस्तुतः ॥ ९ ॥
घटेन सत्ता यदि बन्धमेयात् घटात्ययेऽवश्यमिदं त्वपेयात् ।
सत्ता रसो नित्यमनञ्जनोऽयं तथैव विश्वानि न तेषु सोऽयम् ॥ १० ॥
इत्थं रसो यद्यपि न क्वचिद्बले सम्बन्धमायाति विकारमेति वा ।
तथापि तस्मिन् बलमेकतः सदा सम्बद्धमेव ध्रियतेऽन्तरिक्षवत् ॥ ११ ॥
अथोदितः कर्म तु कर्मणां तु यः सम्बन्ध इष्टः स विभिन्नलक्षणः ।
तयोर्विवेकाय पृथक् पृथक् पुनः सम्बन्धमेतानिह दर्शयाम्यहम् ॥ १२ ॥

२ कर्म्मणि कर्म्मसंबन्धाः पञ्चविधाः ।

कर्मान्वयः कर्मणि पञ्चधा स्यात् स्थानावरोधेन समङ्गमेन ।
ऐकात्म्यरूपेण तथैकभाग्यरूपेण भक्त्या च विरोधमर्गं ॥ १ ॥
(१) जलेन पूर्णेन जलं मृदा न मृत्स्थितेर्विरोधान्मणिके निरुध्यते ।
स्थानावरुद्धव्याणोरसर्पणात्-धर्मो ह्यद्धुर्निहान. क्षितिभित्तिशाखपु ॥ २ ॥

(२) समग्रमत्यात्तु गृहे प्रकाशे दीपप्रकाशाः शतमामवन्ति ।
दीपेषु भूयस्स्वधिकारकाशाऽवगाहिमामोऽपि स देशवृत्तेः ॥ ३ ॥
यद्दर्पणे चक्षुषि चान्यदेशे तेजांसि रूपाणि पृथग्विधानि ।
दिग्भ्यः समागत्य पृथग्विधाभ्य. सहैव तिष्ठन्ति समञ्जसं तत् ॥ ४ ॥
विचाल्यमानं हि बलेन केनचिद् विरुद्धदिग्लब्धबलान्तराश्रयात् ।
स्थिरीभवेत् तत्र विरुद्धदिग्भवं बलद्वयं तद् युगपत् सहाश्च ते ॥ ५ ॥
(३) अयोऽग्निना, चूर्णमथाम्बुना, घृतेरैकात्म्यमायाति, मृदग्निपाचिता, ।
(४) तेजोम्बुनोस्ते परमाणवो नवं जलाणुमानं जनयन्ति योजिताः ॥ ६ ॥
(५) अनिर्गले दिग्द्वयभित्तिकीलावलम्बितमात्तगुणे तु सूत्रे ।
सूत्रादलिष्टं भ्रियतेऽवलम्ब्यं घलादि तन्निश्चितबलस्य भक्त्या ॥ ७ ॥
महोन्नतं चापि महार्गलिष्टं कपाटमावर्तयते कृशोऽपि ।
लोष्टेन कीलेन च रुध्यते तत् तदार्गलं तत् प्रबलस्य भक्तम् ॥ ८ ॥
यो दुर्बलोऽप्येकजनो बलिष्ठान् राजाऽऽज्ञयाऽऽक्रामति भूयसोऽपि ।
तन्न्यायसिद्धान्तविरोधिनो या समार्गलं तत् प्रबलस्य भक्तम् ॥ ९ ॥
गच्छत्यगच्छन् शिबिकास्थितो नरस्तत्रैकिभूत. शिबिकागतिक्रमात् ।
इतीदृशे पञ्चविधेऽपि वाच्ये स्वाभावरोधोऽभिमत प्रधानत· ॥ १० ॥
य· कर्मणो ब्रह्मणि संभवो न स स्वाभावरोधाय कदापि जायते ।
पूर्णे रसेऽपूर्णबलं यतस्ततस्तादात्म्यरूपेण युनक्ति सर्वतः ॥ ११ ॥

२ ब्रह्मणि कर्म्म संबन्धास्त्रयोदशविधाः १३ ॥

* ३ शाश्वत्स्थिते ब्रह्म च कर्म च द्वे तयोश्च सम्बन्ध उदेति शाश्वत् ।
द्वयं विशिष्टाद्वयमेतदेवं सम्बद्धरूपं भ्रियतेऽपि शाश्वत् ॥ १ ॥
सम्बन्धमेवस्तु रसे बलस्य त्रयोदशाहु किल तान् वदाम· ।
अलक्षणं चाथ विभूतियोगौ बन्धोऽभिमतो वृत्तरुदारवृत्ति ॥ २ ॥
स्यात्सतमीयं समवायवृत्तिरासक्तवृत्ति पुनरष्टमी स्यात् ।
अभ्युदसन्धी दहरोत्तरत्वौतप्रोतभावौ च महोद्महत्त्वम् ॥ ३ ॥

* ब्रह्मणि कर्म्मसम्बन्धास्त्रयोदश १३

	स्वरूपसंबन्धा ४			पर्याप्तिवृत्तित्वसंबन्धा·			अन्वाभक्ति वृत्तित्वसंबन्धा	
१	अलक्षणम्	असंसर्ग.	१	अतिम धृसित्वम्	असंसर्गः	१	सन्धि	असं०
२	विभूति	संसर्ग				२	दहरोत्तरत्वम्	,,
३	योग	संसर्ग	२	उदार	संसर्ग	३	ओतप्रोतत्वम्	,,
४	बन्ध·	संसर्ग	३	आसक्त	संसर्ग·	४	महातिमहत्त्वम्	,,
			४	समवाय·	संसर्गः	५	अभ्युदत्वम्	,,

४ त्रयोदशविधानां सम्बन्धभेदानां स्वरूप वृत्तित्वाभ्यां विभागः ।

४ अन्योन्यमेते परिवर्चिता. स्युस्तेषाममीषां परिवर्तनं यत् ।
आकस्मिकं तन्न, फलान्न कामात् स्वभाव एवात्र परं निदानम् ॥ ४ ॥
स्वरूपसम्बन्धविधाश्चतस्रो वृत्तित्वसम्बन्धविधास्ततोऽन्याः ।
पर्याप्तिवृत्तित्वविधाश्चतस्रोऽन्वाभक्तिवृत्तित्वविधास्तु पञ्च ॥ ५ ॥
उद्भावकं स्यात् पुरुषप्रकृत्योः स्वरूपमायोजकमेतयोः स्यात् ।
पर्याप्तिवृत्तित्वमथैवमन्वाभक्तिस्तु पुंसोरिह सान्धहेतुः ॥ ६ ॥
अन्तःप्रवेशादविविक्ततायां स्वरूपसम्बन्ध इति प्रसिद्धिः ।
विविक्तभावेन तयोः प्रतीतौ वृत्तित्वसम्बन्धमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

५—तेषां पुनः संसर्गासंसर्गाभ्यां विभागः ।

● ५ अपूर्वयोर्यदि चेदुभाभ्यां संसर्ग उक्तः स समन्वयोऽपि ।
षडत्र संसर्गविधाः स्युरेवं ततस्त्वसंसर्गविधाः स्युरन्याः ॥ २१ ॥
बन्धश्च योगश्च विभूतिनामाऽऽसङ्गोऽप्युदारः समवाय इत्थम् ।
त्रिधा स्वरूपं त्रिविधा च वृत्तिः संसर्गसम्बन्धविधाः षडेताः ॥ २२ ॥
अलक्षणे चामितवृत्तितायामभ्यूढसन्ध्यादिकपञ्चके च ।
न सर्गक्लृप्तिर्न च मोक्षक्लृप्तिस्तस्मादसंसर्गविधाः स्युरेताः ॥ २३ ॥

६—स्वरूपसंसर्गाणां वृत्तित्वसंसर्गाणां च परिभाषा ।

६ बलं रसे ब्रह्मणि चोत्थितं पतन्निलीयते तत्र पुनर्विजायते ।
तत्र स्वरूपेण निलीयते पुन. समुत्थितं वृत्तितयाऽनु सज्जते ॥ २४ ॥
यत्रोदयं याति बलं तु तद्रसे संसर्ग एतस्य विधीयते नहि ।
बलान्तरेणापहिते रसान्तरे बलान्तरं याति समन्वयः स हि ॥ २५ ॥
रसो रसेनैक्यमुपैति चेद्बलं बलेन भूयो ऽप्युभयं यदेकताम् ।
तदा स्वरूपं प्रथते ततोऽन्यथा वृत्तित्वमेवेति मुहुर्विचिन्त्यताम् ॥ २६ ॥
बलप्रवाहं प्रथमप्रवृत्तं यदोपमर्द्यानुपमर्द्य वा ऽस्मात् ।
प्रवर्ततेऽन्यः प्रबलः प्रवाहः संसर्गसम्बन्धगतिस्तदा स्यात् ॥ २७ ॥

● ब्रह्मणि कर्मसंबन्धास्त्रयोदश १३

१	बन्धः	स्वरूप-संसर्गाः ३	१	अलक्षणम्	असंसर्गः स्वरूप संबन्धः १
२	योगः		२	अमित वृत्तिता	असंसर्गः पर्याप्ति-वृत्तित्वम् १
३	विभूतिः		३	अभ्यूढभावः	असंसर्गः अन्वाभक्तिवृत्तित्वं ५
४	आसङ्गः	पर्याप्ति—, वृत्तित्व-संसर्गाः ३	४	प्रहातिप्रह्वभाव	"
५	उदार		५	ओतप्रोतभावः	"
६	समवायः		६	दहरोत्तरभाव	"
			७	संहिता (सन्धिः)	"

७ अलक्षणमसंसर्गः स्वरूपसम्बन्धः ।

७ स्वरूपसम्बन्धगतिर्द्विधा स्यान्मृत्युमसुप्त्याऽमृतमृत्युभुक्त्या ।
स्वापे यलं स्यात्तु रसस्वरूपं यलस्वरूपस्तु रसो न तेन ॥ ८ ॥
सुप्त्या न जागर्ति रसो न शेते ततो रसो नास्ति यलस्वरूप. ।
जागर्ति निद्राति यलं ततस्तत् सुप्तं भवत्येव रसस्वरूपम् ॥ ६ ॥
प्रस्वापतो यत्र भवेत् स्वरूपमलक्षणं तत्र च तत्र,सर्ग. ।
अन्योन्यभोगात्तु तयो स्वरूपे समन्वयोऽस्तीह ततोऽस्ति सर्ग ॥ १० ॥

८—अलक्षणसम्बन्धोदाहरणानि ।

८ यथास्ति पादे गतये यलं करे तत्क्षेपणायास्ति यलं तथा मुखे ।
यक्तुं यलं किन्तु न सर्वदा तत कार्य्याणि लोके, तदलक्षणं यलम् ॥ १ ॥
यथाम्र बीजेऽस्ति कुटाङ्कुरोद्भिदे रसानिहाकृष्य निरन्तरं क्रमात् ।
स्कन्धप्रशाखाविटपादिभूतये यलं तथाप्यत्र तदस्त्यलक्षणम् ॥ २ ॥
इहावकाशे ऽस्ति तमस्तथेह च्छाया तथेहातप एव इत्थम् ।
लक्ष्यन्त एते हि दिवाकाशा नक्तं तदाकाशमलक्षण स्यात् ॥
तथा निशुद्धेऽस्त्यमृते स मृत्यु सुप्तस्ततोऽव्यक्ततयास्त्यलक्ष्य ।
वैविध्यतो लक्ष्यतेऽमृतं य स नास्ति तेनामृतमप्यलक्ष्यम् ॥ ३ ॥
तदन्तरे तत्परितो बहिर्वाऽऽहित हि मृ यावमृत समन्तात् ।
तथास्य मृत्योरमृतं स्वरूपं सर्वाविविक्तं तदलक्षणं स्यात् ॥ ५ ॥
अलक्षणं तज्जगतोऽस्यरूपमाद्यं ततो लक्ष्यमिद जगत् स्यात् ।
नाना जगन्ति प्रभवन्ति तेषामन्यान्यकाला प्रलयोदया स्यु ॥ ६ ॥

९ संसर्ग सम्बन्धे संबन्धिनोर्बीजयोनित्वाभ्यां विभागः ।

९ आधीयते ऽन्यत्र यदन्यदस्मिन्नभ्याहित चेदुदरेऽन्तरेति ।
स्वरूपतस्तच्च्यवते तदानीं भुक्तं तदन्येन तदन्यदाहु ॥ ११ ॥
अन्नादनं तत्र द्विविधं कचिद्वा विस्रस्तभागप्रतिपूरणाय ।
ह्रदे प्रणालीहृतवारिपूय वारिप्रणाल्याऽपरयाऽभ्युपैति ॥ १२ ॥
दीपार्चिषि स्रंसितभागपूर्तिं करोति तैल क्रमश प्रविष्टम् ।
जीर्णोऽग्निसर्गोऽन्न मिहाप्तितत् तद्विस्रस्तभागप्रतिपूर्तिहेतु ॥ १३ ॥
अथ कचिद्वा नवनस्तुसृष्टयै तदन्नमन्नादसमन्वितं स्यात् ।
एकस्य विश्वस्य विशेषयोगादन्यान्यवस्तूनि भवन्ति लोके ॥ १४ ॥
दुग्धे तदन्यान्यविशेषयोगादामिक्षिका वा दधि वा शरो वा ।
रसे तदन्यान्यनलप्रयोगात् परोऽक्षरो वा भवति क्षरो वा ॥ १५ ॥

तत्रह सृष्टचर्यंयुतिक्रमे यो भोगाय भोक्ता क्रमते स्वभोज्ये ।
स उच्यते तत्र वृषाऽथ योषा संज्ञायते भोग्यतया प्रतीता ॥ १६ ॥
संसृज्यते तत्र च यावदंशो वृषणस्तमंशं कथयन्ति बीजम् ।
यावान् समन्वेत्यपि योषिदंशो योनिःस तावान् व्यपदिश्यतेऽत्र ॥ १७ ॥
मृत्युर्यदि स्यादशितोऽमृतेन स्वरूपसंसर्गत आत्मसृष्टिः ।
बलाशितेऽस्मिन्नमृते तु योनेः स्वरूपसंसर्गवशेन सृष्टिः ॥ १८ ॥
रसोऽयमात्मा पुरुषोऽथ तस्य तद्बलं तुयोनिः प्रकृतिश्च कथ्यते ।
यावन्न जायेत समन्वयोनयोर्न तावदाभ्यां किमपीह सृज्यते ॥ १९ ॥
रसस्वरूपेण समन्विते बले कर्मात्मनः स्यात्पुरुषस्य संभवः ।
बलस्वरूपेण समन्विते रसे योनेः प्रकृत्या अपि संभवो नयः ॥ २० ॥

१०—त्रयः संसर्गाख्याः स्वरूपसंबन्धाः ।

१० स्वरूपसंसर्ग इह त्रिधा स्याद् बन्धश्च योगश्च तथा विभूतिः ।
अनुग्रहादेव भवेद् विभूतिर्यत्कौशलं कर्मसु योग एषः ॥ ७ ॥
बन्धस्तु सङ्गातिशयादिह स्यादेभिस्त्रिभिः संक्रियते स आत्मा ।
त आत्मसर्गास्त्रिविधाः प्रसिद्धाः संसर्गनाशं तु वदन्ति मोक्षम् ॥ ८ ॥
ब्रह्मप्रधानः स विभूतिसर्गः कर्मप्रधानः पुनरेष बन्धः ।
द्वयोस्तु साम्ये भवतीह योगो विश्वं त्रिसंसर्गवशात् प्रवृत्तम् ॥ ९ ॥

११—विभूति संसर्गः । १ ।

११ यत्र द्वयोरन्वितयोस्तु सर्गदेकं मृतं स्यादमृतं द्वितीयम् ।
स्वतन्त्रमेकं परतन्त्रमन्यथान्वेति नान्वेति विभूतिरेषा ॥ १० ॥
यद्दर्पणे सन्निहितं मुखं, जपाकुसुमस्य वर्णः स्फटिकेवमासते ।
तत्राहितोर्थो विभवन् स्वमाश्रयं स्वेनैव रूपेण तदाऽवभासयेत् ॥ ११ ॥
आवेशसत्वे तु विभूतिरिष्टा, नाप्राविशत् नात्र विभूतिरेषा ।
उदारवृत्तिः कथितोपरागाद्धोपरागं हि वदन्ति वृद्धाः ॥ १२ ॥
यत्ताप्रतन्तौ ज्वलितीह विद्युद्, यदग्नितापोऽस्ति जलेऽनुतप्ते ।
याङ्गारखण्डेऽङ्गिरसः स्थितिः सा विभूतिरस्तीति समर्थयामः ॥ १३ ॥
यदिच्छतो यत्नतः स्थिरः करः प्रतिष्ठितोह प्रचरत्यनेकधा ।
प्राणस्य स्यानुचरस्य सा करे विभूतिरन्तर्निहिताप्यलिप्तवत् ॥ १४ ॥
उत्क्षिप्यते लोहमयो शरस्तयो यंत्राहितं स्याद् बलमन्तरान्तरे ।
शरो बलेसौ बलमस्ति तच्छरे विभूतिरेषा न शरेऽनुपज्ञते ॥ १५ ॥
न चेष्टका शुष्कमृदाभवेत् ततो जलात् करोतीह मृदं तु पेशलाम् ।
तयेष्टकासंपदि शोष्यते जलं शियाग्निवायुर्विमयत्यथेष्टकाम् ॥ १६ ॥

न लोहखण्डद्वितयं परस्परं संसृज्यते तेन तदग्निना द्वयम् ।
मृदुपेशलं चेदपि सृज्यतेऽञ्जसा शिवाग्निवायुर्विभयत्यनुप्म तत् ॥ १७ ॥
गजाश्वरेखाद्विपनादयो यदा दृष्टी स्मृतौ वा प्रतिभातितत्र हि ।
विज्ञानमेकं विभवत्यनुक्रमादमीषु भूयो महिमस्यनेकधा ॥ १८ ॥

१२—योगसंसर्गः । २ ।

१२ यत्र द्वयोरन्वितयोः स्वतन्त्रप्रवृत्तयोः कर्म्मणि साहचर्यात् ।
द्वियोगजं सृष्टमपूर्वमुत्पाद्य चान्यतोऽन्यन्म्रियते स योगः ॥ १९ ॥
प्राचीं प्रतीचीं च पृथक् पतन्ने पतत्रिणः संपततस्ततः स्यात् ।
गत्योर्द्वयोर्योगवशादुदीचीगतिर्विभिन्ना समकोणसिद्धा ॥ २० ॥
यत्पाणिना पाणिरसुप्य घृष्यते बलाद् घटोऽश्मा प्रतिहन्यतेऽश्मना ।
विद्युच्छक्तिद्वययोगतस्ततस्तदाऽनलश्चक्रगतिर्विजायते ॥ २१ ॥
कृष्णोऽतिसूक्ष्मावरणोऽन्तराहितो वह्निमंथन् भास्वरशुक्ल ईक्ष्यते ।
रक्तः स वर्णस्तत एव शोणितो धूमाग्निरङ्गार शुचिः प्रभे दधि ॥ २२ ॥
पीतेऽतिसूक्ष्मावरणेऽन्तराहितो वह्निमंथन् श्यामल ईक्ष्यते यदि ।
हरित् स वर्णस्तत एव शाखिनां पश्यन्ति पत्राणि हरीति सर्वत. ॥ २३ ॥

१३—बन्धसंसर्गः । ३ ।

१३ यत्र द्वयोरन्वितयोरपूर्वं द्वियोगजं सृष्टमुदेति किन्तु ।
अन्योन्यमन्योन्यहतं मृतं सत् पृथक् स्वतन्त्रं न भवेत् स बन्ध. ॥ २४ ॥
यथाप्सु वायु ध्रुवते स खण्डशो यदोदकैरावियते स बुद्बुदः ।
न चावृतिस्तु द्रवति चेत् तदोभयं संसृज्य बद्धं भजतेति फेनताम् ॥ २५ ॥
दुग्धं प्रतप्तं यदि शीतवायुनाऽभिभूयते वायुरयन्तु बध्यते ।
दुग्धस्य वायोरपि बन्धनान्मिथ. सार. समुद्भूय पृथग् विजायते ॥ २६ ॥
अग्निः क्रमादुत्क्रमते रसाद्वपन्, वायुः क्रमादन्तरुपैति संदृधत्, ।
वायोः स्वयोग्ये हि रसेनु बन्धनादयं रसस्तत्र सारः प्रजायते ॥ २७ ॥

१४ स्वरूप—संसर्गाणामुदाहरणम् ।

१४ तृणेषु बन्धादिह दुग्धमस्मिन् जलं विभूत्या, द्रवताऽम्बु योगात् ।
दुग्धे तृणं चूर्तिमदाहितं चेदेकत्र संसर्गचतुष्कमित्थम् ॥ २८ ॥
स्वरूपसंसर्गनिलम्बरुद्धयात्मनः स्वरूपेऽस्य तथा स्वभावे ।
सतौ च वृत्ता स्वयमेव भेदः प्रवर्तते तेन च वस्तुभेदः ॥ २९ ॥

१५ वृत्तित्वसंबन्धनिर्देशः ।

१५ स्वरूपसंबन्धनिरिशाश्चतस्रो रसे बलानामुदिता इतीत्थम् ।
सर्गा असर्गाश्च तथात ऊर्ध्वं वृत्तित्वसंबन्धविधा प्रदर्श्या ॥ १ ॥
यत्राश्रितस्याश्रयतोऽन्वयेन संसृज्य नापूर्वमुदेति किञ्चित् ।
यत्राश्रितं स्वाश्रयनिरपेक्ष्यात् प्रवर्तते कर्मसु वृत्तिता सा ॥ २ ॥
यथा हि पथ्यस्य जनस्य गच्छत पन्था निमित्तं भ्रमयमाश्रयत्वत ।
न चरमथ्यपि गति-स्वरूपगो वृत्तित्वमेवं तदुदाहरन्ति हि ॥ ३ ॥
यथायमाकाशगत समीरणो व्याप्नोति चाकाशमशेषविद्व्यपि ।
न वायुनाकाशमिदं विलिप्यते तथाखिलं स्याद्बलवृत्ति तद्बलम् ॥ ४ ॥

१६–सामान्यवृत्तित्वम् । असंसर्गो वृत्तित्वसंबन्धः ।

१६ रसे बलं, सर्वबले रसो वा, सदाऽन्वितं रूपमिहास्ति शश्वत् ।
तथापि मात्रा नियमस्तदानीं सामान्यवृत्तित्वमिदं न सर्गः ॥ ५ ॥
यथा वने सन्ति मृगादिजन्तवो लुब्धका वा शतशः सहस्रशः ।
असद्भिरेतैर्न वनस्य हीयते वनं विनापि स्युरमी यतस्ततः ॥ ६ ॥
यथेह, यच्च च च विश्वलोके ब्रह्माण्डचक्रेऽखिलमेतदास्ते ।
सामान्यवृत्तित्वमिदं न तेभ्यो ब्रह्माण्डयोगाविह कोऽपि सर्गः ॥ ७ ॥

१७ त्रयः संसर्गाख्या वृत्तित्वसंबन्धाः ३ ।

१७ आसक्त्युदारौ समवाय इत्थं वृत्तित्वसर्गोऽपि भवेत् त्रिधैव ।
तेन स्वरूपत्रययुक्तवृत्ति त्रयं पठेतेऽमृतमृत्युसर्गाः ॥ ८ ॥
स्वरूपसंसर्गित्वलादिहा मा विधीयतेऽनेकविध स भोक्ता ।
वृत्तित्वसंसर्गितयस्तु भोक्तुस्तस्या मनो भोग्यमुपस्थितं स्यात् ॥ ९ ॥

१८–उदारवृत्तित्वम् । संसर्गः । १ ।

१८ बलस्य यस्यां रसवृत्तितायां सिध्य वसाधारणैव तस्मिन् ।
निष्पन्दता वा रसलिप्तता वा न जायते सा तदुदारवृत्ति ॥ १० ॥
यथायमाकाशगत समीरो निर्लिप्त एव प्रचरत्यमुष्मिन् ।
भवत्यसाधारणतामुपेत रसभेदतस्तद्वदिहापि विद्यात् ॥ ११ ॥
यथा जलं पुष्करपत्रनिष्ठं निर्लिप्तमेव प्रचरत्यमुष्मिन् ।
भवत्यसाधारणतामुपेत बचिद्भूतं तद्वदिहापि विद्यात् ॥ १२ ॥

१९—समवायवृत्तित्वम् । संसर्गः । २ ।

१९ यत्नस्य यस्यां रसवृत्तितायां सिद्धं पदं वाप्य इहापि दूरे ।
निष्पन्दमस्मिन्नचलमितं स्यान्न संचरेत् सा समवायवृत्तिः ॥ १३ ॥
यथा पटस्तन्तुषु मृद्घटो वा मृत्स्वेव तिष्ठत्यचलस्वभावम् ।
निष्पन्दरुद्धं न ततः पृथक् स्यान्न चाश्रयं हन्ति तथेह विद्यात् ॥ १४ ॥
यथा गुणा द्रव्यगता अमुष्मिन् प्रतिष्ठिताः सन्त्यथ कर्मिणस्ते ।
निष्पन्दरुद्धा न ततः पृथक् स्युर्न चाश्रयं हन्युरिहापि तद्वत् ॥ १५ ॥
इहेदमस्तीति मतिः पृथक्त्वस्यामारोऽपि चेत् सा समवायवृत्तिता ।
यथा प्रदीपेऽर्चिरपैति, शाखिनो वने, सरस्यम्बु, मताश्रमृगता ॥ १६ ॥

२०—आसङ्गवृत्तित्वम् । संसर्गः । ३ ।

२० यत्नस्य यस्यां रसवृत्तितायां यत्नेन लेपः पुरुषेऽत्र सिद्ध्येत् ।
लेपाच्च तस्यावरणाद् विकारः स्यादात्मनः सा खलु सङ्गवृत्तिः ॥ १७ ॥
यथाऽऽहितं सैन्धवखिल्यमप्सु व्याप्नोति साक्षात्कुरुते विलिम्पत् ।
रूपाद्रसाद्वा विकरोति तोयं ह्यासक्तिवृत्यात्मवलं च तद्वत् ॥ १८ ॥
यथा विशुद्धस्य पटस्य रञ्जनादन्तर्बहिस्तन्तुविकार ईक्ष्यते ।
तद्वल्लेपावरणात् तथात्मनो विकार आसक्तिवशेन जायते ॥ १९ ॥

२१—वृत्तित्वसंसर्गोदाहरणानि ।

२१ पत्रेऽन्तरे या सरटास्ति लेखा मस्यादिकृत् सा च बहिर्दृढा या ।
छाया मयूखाविकृता च लेखा क्रमेण सक्तिः समवाय्युदारा ॥ २० ॥
अर्थेऽनपेक्षे प्रभवत्युदारता प्रशस्य नाम स्मरणं न संस्क्रिया ।
संस्कारभाने समवाय इष्यतेऽथासक्तिरस्य व्यसनेषु जायते ॥ २१ ॥
यन्नायमभ्यस्यति गद्यपद्यं तद् संस्क्रियास्मिन् समवेति तद्वत् ।
स्याद्धारणाध्यानसमाधियोगात् स संयमो योगबलानि चास्मिन् ॥ २२ ॥
यज्ञप्रभावाद् यजमान आत्मा संपद्यते हि द्विविधस्तयोः स्यात् ।
साँस्कारिकत्वात् समवाय इत्थं सर्वत्र सम्बन्धगतिं प्रविद्यात् ॥ २३ ॥

२२—कर्मात्मनि वृत्तित्वसंसर्गत्रयम् ।

२२ तथैककर्मात्मनि तस्य सक्तिरुदारवृत्त्यैव हि संनिधत्ते ।
उदारसक्त्या हि परः स्वभावाद्राविश्य निर्वं स निमर्ति नित्यम् ॥ २४ ॥
कार्यप्रसूतिः समवायवृत्त्या ह्येकर्मिकत्वे समवायवृत्तिः ।
ततोऽक्षरस्यैव तु कारणत्वं परस्य नैतद् समवायिभेदात् ॥ २५ ॥

आसक्तिवृत्यैव भवेद् विकारो न त्वक्षरे नापि परे विकार ।
नैकमिके सकथ्य पपत्तितोऽयमसङ्ग आत्मा स परोऽक्षरश्च ॥ २६ ॥
उदार एवं समवाय एवं व्यासक्तिरेवंत्विति वृत्तितेयम् ।
त्रिधापि कर्म्मात्मनि कर्म्महतो प्रवर्तते शुद्धरसे तु नास्ति ॥ २७ ॥
पर्य्याप्तिवृत्तित्वविशेषभेदाश्चतुर्विधा एवमिहोपदिष्टा
अत परं पञ्च निदर्शयामोऽन्वासक्तिवृत्तित्वविधा असर्व्या ॥ २८ ॥

२३—उद्दृढसम्बन्धभेदाः (संहिताः) ।

२३ भूतप्रतिष्ठं क्वचिदस्ति भूतं प्राणेन वा स्याद्विधृत च भूतम् ।
प्राण क्वचित् प्राणधृतोऽथ वा स्यात् त्रेधा तदित्थं प्रभवत्युदूढम् ॥ १ ॥
अन्योन्यतश्चेद्विधृतिस्तदेक प्राणद्वयोरूढमिद वलिष्ठम् ।
प्राणस्य भूते विधृतिस्तु मध्यं भूतद्वयोरूढमिद निकृष्टम् ॥ २ ॥
यच्छर्करार्चूर्णचयोस्ति तस्मिन् चूर्णानि भूप्राणविधारितानि ।
अथ स्थचूर्णतु तदूर्ध्वचूर्ण प्रतिष्ठित नो विधृत मिथस्तत् ॥ ३ ॥
ये चैकलोष्टे परमाणव स्युस्तेषामणूनां हि परस्परेण ।
प्राणा उदूढा अथवन्यमासक्त् यासाद्धेते सयुजोऽणव स्यु ॥ ४ ॥
यथा हि तैल च जल च योगेप्यमिश्रमन्योन्यगत निभाति ।
प्राणास्त्रया प्रभ्रगताश्च तद्वत् तिष्ठन्त्युदूढा सयुजोऽप्यमिश्रा ॥ ५ ॥
त्रय समुद्रा यजुषामिहाग्निर्ऋचा महोक्थ च महाव्रत तु ।
साम्ना त एते त्रिविधा समुद्रा उदूढवृत्त्येव सहस्थिता स्यु ॥ ६ ॥
एवं तदेकैकसमुद्रमध्ये महान्ति चोक्थानि महाव्रतानि ।
अर्ग्नीश्च तानाहुरुदूढवृत्या सह स्थितान्यत्र परस्परेण ॥ ७ ॥

२४—कोशाधानम् ।

२४ अथान्तरिक्षोदर एष पृथ्व्या वुध्नोस्ति कोशो वसुधानकोश ।
द्यौरुत्तरं तस्य बिल दिशास्तास्तत्स्रक्तयो विश्वमिदहि तत्स्थम् ॥ ८ ॥

२५—आरण्यकीयसंहिताभेदास्त्रिखण्डाः ।

२५ उदूढ सम्बन्ध इहोच्यते य स्ता संहितामाहुरिहेतरया ।
अङ्गानि च त्रीणि वदान्त तस्या ससंहिते द्युत्तर पूर्वरूपे ॥ ६ ॥
स्यात् पूर्वरूपं पृथिवी तथा द्यौ स्यादुत्तरं रूपमथेष वायु ।
स्यात् सहितेत्याह तु शूरवीरो माक्षव्य आकाशमवैम वायुम् ॥ १० ॥
आगस्त्य इत्याह समानमेतद् द्वय यदाकाशमथैव वायु ।
इत्थ निरुक्ताऽयधिदैवतं तान्यायथा मम्प्येचमुदाहरन्ति ॥ ११ ॥

वाक् पूर्वरूपं मन उत्तरं स्याद् वागुत्तरं वा मन एव पूर्वम् ।
स्यात् संहिता प्राण इहेति माण्डूकेय प्रवदन्त्यपि सूरयोऽत्र ॥ १२ ॥
या संहिता प्राणमनोगयोर्भि सा प्रोदिताह्यस्वरथेन तुल्या ।
उद्गमनेन समस्तमेतद्विदं यश्चिन् भवत्यपि नित्यम् ॥ १३ ॥

२६–शाकल्यसंहितामेदाश्चतुःखण्डाः ।

अथैव शाकल्यमहर्षिरस्या अङ्गानि चत्वारि निरूप्य वक्ति ।
यत्पूर्वरूपोत्तररूपसन्धिसन्धानभिस्तानि पृथक् विभान्ति ॥ १४ ॥
पृथ्वी तथा द्यौरथ वृष्टिरेवं पर्जन्य इत्थं त्वधिदैवत तत् ।
अध्यात्ममध्येवमिदं वदन्ति यतोऽस्ति सर्व पुरुषोऽयमान्दम् ॥ १५ ॥
तस्याथ ऊर्ध्वं निदले भवेतां तत्रोत्तरं द्यौरधरं तु पृथ्वी ।
तदन्तरं खं तु यथान्तरिक्षं प्राणास्त्विहामुत्र यथास्ति वायु ॥ १६ ॥
ज्योतींष्यपि त्रीणि यथा ह्यमुष्मिंस्तथैव चास्मिन् पुरुषेपि सन्ति ।
सूर्योऽस्ति चक्षुर्हृदय तु विद्युन् नो ह्य यस्येऽग्निरिहावभाति ॥ १७ ॥

२७–तारुक्ष्यसंहिता । सामसंहिताख्या ।

२७ अथाह तारुक्ष्यमहर्षिरित्थं वागस्ति रूपं हि रथन्तरस्य ।
प्राणस्तु रूपं बृहतस्तयो सन्धीयेत रूपेण हि संहितेयम् ॥ १८ ॥
धातु द्यु तानात्सनितुश्च विष्णो रथन्तरं कश्चिदुदाजहार ।
धातुर्द्यु तानात्सनितुश्च विष्णोरग्नेश्च कश्चिद् बृहदाचकार ॥ १९ ॥

२८–कौण्ठरव्य संहिता । अवरोत्तराख्या ।

२८ वाक् प्राणतोऽसौ पवमानतोऽसो विद्रश्च दवथ ते द्युलोकात् ।
स ब्रह्मणेत्याह तु कौण्ठरव्यो या संहिता सा ह्यवरोत्तरा स्यात् ॥ २० ॥
पञ्चालचण्डस्तु महर्षिरेषा वाक्संहितेत्याह चराचराणाम् ।
वागेव सर्वं त्विदमस्ति वाचा सन्धीयतेऽन्योन्यमिदं समस्तम् ॥ २१ ॥
छन्दांसि वेदा इतरे च सन्धीयते हि वाचाऽस्त्यनथा तदैक्यम् ।
वाचैव मित्राण्यपि सर्वभूतान्यमूनि वा संदधतीह सर्वं ॥ २२ ॥

२९ प्रतर्दन संहिता । द्विखण्डा ।

२९ प्रतर्दन पश्यति यावदेव प्रभाषते प्राणिति नैव तावत् ।
यावत्तु स प्राणिति नैव तावत् प्रभाषतेऽन्योन्यतदाहुति स्यात् ॥ २३ ॥

यत्र त्वप्रीतेऽप्यथ मारुते या प्राणस्तदा वाचि तदैक्यमेति।
तूष्णीं स आस्तेऽप्यथ यत्र शेते प्राणे तदा वागियमैक्यमेति ॥ २४ ॥
एकः सुपर्णोऽस्ति समुद्रमध्ये स एव विश्वं भुवनं विचष्टे।
विशुद्ध दृष्ट्या तमपश्यमन्ते माता च तं लेढि स मातरं च ॥ २५ ॥

३० अदितिसंहिता चतुःखण्डा।

३० प्रजापतिश्चादितिसंहितायां अङ्गानि चत्वारि पृथग् विनक्ति।
जाया हि पूर्वं पतिरुत्तरं स्यात् सन्धानसन्धी जननप्रजे स्त ॥ २६ ॥

३१ तित्तिरिसंहिता। चतुःखण्डा।

३१ अङ्गानि चत्वारि च संहितायामाचक्षते तित्तिरयोऽपि तद्वत्।
तत्पूर्वरूपोत्तररूपयुग्मं सन्धिश्च सन्धानमिति द्वयं च ॥ २७ ॥
तत्पूर्वरूपं प्रतियोगि यत्स्यादथानुयोग्युत्तररूपमाहुः।
तदन्तरे तिष्ठति य स सन्धिः सन्धानमेतत् प्रथनन्धि सूत्रम् ॥ २८ ॥
पृथ्वी तथा द्यौरिदमन्तरिक्षं वायुस्तथेति ध्रियतेऽधिलोकम्।
अग्निस्तथादित्य इमास्तथापोऽधिज्योतिष वैद्युत इत्यवेहि ॥ २९ ॥
आचार्यको माणवकश्च विद्याऽथाध्यापनं चेत्यधिविद्यमूह्यम्।
अधिप्रजं तानि भवन्ति माता पिता प्रजाऽथो जनन क्रमेण ॥ ३० ॥
अध्यात्ममेतान्यधारहनुर्योत्तराहनुर्यास्त्यथ वाक् च जिह्वा।
इत्थं तु सर्वत्र चतुष्टयं तत् संभावयन्ति क्रमशो यथार्थम् ॥ ३१ ॥

३२ वाभ्व संहिता-एकायनसंहिताख्या।

३२ शारीरकश्छान्दस एष वैदिको महानपीत्थं पुरुषाश्चतुर्विधाः।
अस्मिन् शरीरे निवसन्ति संहिता तत्रैव वाभ्वोऽनुविधं समीक्षते ॥ ३२ ॥
शारीरको योऽस्त्यशरीर आत्मा स प्रज्ञ एकोऽस्ति रसः शरीरे।
अकार एवास्ति रसः स आत्माऽभिप्रेयते छन्दसि वाङ्मयेऽपि ॥ ३३ ॥
येनैव वेदानिह वेद तस्य ब्रह्मा रसो वेदमये स आत्मा।
संवत्सरोऽन्य पुरुषो महानादित्यो रसस्तस्य मत पुराणे ॥ ३४ ॥
भूतानि पूर्वाणि विनाशयत्यैश्याभावयत्येष नवानि तानि।
स एष संवत्सर एव देह स्थितो महापूरुष उक्त आत्मा ॥ ३५ ॥
प्रज्ञात्मको वर्ष्मणि योऽशरीरो यश्चैष आदित्य इहैकमेतत्।
ततो निरुक्तोऽखिलजङ्गमानां स स्थावराणामपि सूर्य आत्मा ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वं दिवो यद् यदवाक् पृथिव्यां द्यावापृथिव्यौ च यदन्तरास्ति ।
भूतं भविष्यच्च भवच्च सत्र यदस्ति तं प्राण इति ब्रुवन्ति ॥ २८ ॥
तस्मिन् समस्तं जगदत्तदोतं प्रोतं स चाकाशगतोऽयमोत ।
प्रोत स चाकाश इहाक्षरे स्यात् तस्मिन्ननुस्यूत मिदं समस्तम् ॥ २९

३७— ग्रहातिग्रहसम्बन्धः

अध्यात्मिकानामधिभूतधर्मैरासंसर्गो येन निरूपित स्यात् ।
स हि ग्रहातिग्रहमात्र उक्तोऽध्यात्मं ग्रहोभूतमतिग्रह स्यात् ॥ ३० ॥
प्राणो ह्यपानेन च वाक् तु नाम्ना रूपेण चक्षू रसना रसेन ।
श्रोत्रं तु शब्देन मनस्तु कामैः स्पर्शेन तु त्वक् किल कर्मणा दो ॥ ३१ ॥
ग्रहो गृहीतस्तदतिग्रहेणेत्यतिग्रह संभ्रवते ग्रहोऽसौ ।
इत्थं जरत्कारसुतार्तभागप्रश्नं पुरोवाच स याज्ञवल्क्य ॥ ३२ ॥

३८—अभ्यूदसम्बन्धः ।

छन्दोमितानीह पदानि यानि तेष्वेव गेयानि निवेशितानि ।
प्रगीयतेऽभ्यूढमिदं हि यचो गेयं तदभ्यूढमिदं प्रनिधात् ॥ ३३ ॥

३९—षड्विकल्पसंबन्धः ।

स्वरूपसम्बन्धवशाच्च नित्यं वृत्तित्वसम्बन्धवशाच्च भूय ।
रसे बलं सर्वविधं प्रदृष्टं ततो विकल्पान् षडिमानि होष्टु ॥ ३४ ॥
धर्मं त्वकर्मस्थमकर्म कर्मसद् भिन्नद्वयं तत् तदभिन्नमद्वयम् ।
अकर्म मियेत न कर्म मियतेऽध्यासोऽमृते स्यादिति षड् विकल्पना ॥ ३५ ॥
घटो मृदि स्यात् मृदिव घटे स्यात् भिन्नौ तु तौ वा मृदियं घटो ना ।
भिन्ना तु मृत्सैव घटस्तु भिन्नो घटो मृदध्यस्त इतीव विद्यात् ॥ ३६ ॥

४० सर्वविधसंसर्गत्यागान्मोक्षसिद्धिः ।

बले बलाना च रसे बलानां सम्बन्धभेदा य इहोपपन्ना ।
त इत्थमष्टादशधा निरुक्तास्तेषां विमोकादपवर्गमाहु ॥ ३७ ॥
बलस्वरूपेण रसोऽवभासते रसस्वरूपेण बलं प्रवाहि वा ।
नान्योन्यमन्योन्यविनाकृतं भवेत्र चान्यतोऽन्यद् भवति क्वचित् पृथक् ॥ ३८ ॥
संसृज्यते वा प्रतिसृज्यते वाऽनुसृज्यते वाप्यमृते स मृत्यु ।
सर्गं स मोक्षस्त्वमृताद्विमोको मृत्यो स खण्डस्य न चाखिलस्य ॥ ३९ ॥
मितस्य कस्यापि रसस्य मायाव्यपायत संभवतीह मुक्ति ।
न तेन सर्वस्य मितस्य मायामुक्ति प्रकल्प्या प्रतिभाजभेदात् ॥ ४० ॥
कुत स आत्मा कुत एव शान्ति कुतश्च संसर्गविशेषसिद्धि ।
कुतश्च सृष्टिरिम इत्यमेतद्व वेद्मि तद् वेद्मि यथा यदस्ति ॥ ४१ ॥

सम्बन्धतालिका ।

१	१	स्थानविरोधः	असंसर्गौ २	कर्म्मणि कर्मसम्बन्धाः ५
२	२	सामञ्जस्यम्		
३	३	ऐकात्म्यम्	संसर्गौ २	
४	४	ऐकभाव्यम्		
५	५	भक्ति	असंसर्गः २	
६	१	अलक्षणम्	असंसर्गः १	ब्रह्मणि कर्म्मणां स्वरूप-सम्बन्धा ४
७	२	विभूति	संसर्गः ३	
८	३	योगः		
९	४	बन्धः		
१०	१	अमित वृत्तिता	असंसर्गः १	ब्रह्मणि कर्म्मणां पर्य्याप्ति-वृत्तिता ४
११	२	उदारः	संसर्गाः३	
१२	३	समवायः		
१३	४	आसक्ता		
१४	१	संहिता	असंसर्ग ५	ब्रह्मणि कर्मणाम् अन्वाभक्ति वृत्तिता ५
१५	२	दहरोत्तर भाव		
१६	३	ओत प्रोत भाव		
१७	४	ग्रहातिग्रह भावः		
१८	५	अभ्यूढ भाव		

इति पूर्णद्विसत्ये ब्रह्मकर्म्मसंबन्धाधिकारो द्वितीयः पूर्ण ॥

अथ ब्रह्मकर्म्मभ्यां सृष्टिक्रमाधिकारः ॥ ३

पुरुषत्रयावतार--प्रकृतित्रयावतारौ ॥

१--पुरुष प्रकृति समन्वयात् सृष्टिः ॥

यद् ब्रह्म यत्कर्म सह द्वयं तत् पूर्णद्विसत्यं न ततोऽन्यदस्ति ।
ब्रह्मैव कर्माऽपि समन्वितत्वादनेकधा ते प्रवदन्ति लोकाः ॥ १ ॥
ब्रह्मेदमात्मा पुरुषोऽस्ति तस्मिन् यत्कर्म सेयं प्रकृतिः प्रकृत्या ।
सृष्टे जडेऽस्मिन् जड्याश्चिदात्माविष्टः पुरु स्यन् पुरुषः स उक्तः ॥ २ ॥
सृष्टेस्तु यास्ति प्रकृतिः स योनिर्बलं तदुक्तं तदनेकरूपम् ।
यतोऽस्त्यनेकावयवं ततस्तत्पुरं पुरस्थ पुरुषो रसः सः ॥ ३ ॥
पुरप्रभेदात् पुरि संनिविष्टः स एष आत्मा पुरुषोऽप्यनेकः ।
समन्वयात् तस्य यथा प्रकृत्या सृष्टिस्तयाऽत्र प्रतिपादयामि ॥ ४ ॥

२--पुरुष प्रकृत्योः संबन्धेऽप्यसमन्वये सृष्ट्यभावः ।

२ रसे प्रसुप्तं तु रसस्वरूपं बलं तदानीमनिरुक्तमेकम् ।
ब्रह्मैव नातोऽन्यदतो द्वितीयाऽसमन्वयात्तत्र न कोऽपि सर्गः ॥ ५ ॥
उद्बुद्धमस्मिन् बलमस्ति यावद्रसेऽस्ति तस्यामितवृत्तिता चेत् ।
सति द्वितीयेऽप्यमितिस्वभावात् समन्वयो नास्ति ततो न सर्गः ॥ ६ ॥
न यत्र मानानियमस्तयोः स्यात् सम्बन्धसत्त्वेऽपि न तत्र सर्गः ।
असत्तमस्मिन्नमृतं हि मृत्यौ स्वतन्त्रमाभाति तथा स मृत्युः ॥ ७ ॥

३--आत्मयोन्योरुत्तरोत्तरमुत्पत्तिक्रमः ।

मितोऽमिते नाथ निरूढमात्रयाऽमृतेन मृत्युः श्रमते यदा क्वचित् ।
तदात्र सम्बन्धविशेष इष्यते संसर्गसंज्ञस्तत एव सृज्यते ॥ ८ ॥
क्रन्द्‌. पदेनेह निरूपयिष्यते मितिश्चतुर्धाऽप्यथ सप्तधाऽथवा ।
अनेकधा छन्द इदं हि दृश्यते यदीहते वस्तु विभिन्नलक्षणम् ॥ ९ ॥
मितो मितेनाथ निरूढमानो निरूढमात्रेण समन्वितश्च सन् ।
अयाशितिश्चेत्परतः परेण तत्रैकमेवादितरस्वरूपम् ॥ १० ॥
यत्तदुभ्यादधतीह किञ्चित् सोऽत्ता यदाधीयत एतदाद्यम् ।
यदाद्यमत्तोभयमेकभूतमाप्यायतेऽत्तैव तदा न चाद्यम् ॥ ११ ॥
बलं रसान्तर्गमितं रसे चेदाधीयते तत्र बली रसः स्यात् ।
रसो बलान्तर्गमितो बले चेदाधीयते तद्रसवद्बलं स्यात् ॥ १२ ॥
रसस्वरूपेण बलेन चात्मा विधीयते भुक्तमिदं बलं तत् ।
बलस्वरूपेण रसेन योनिर्भवत्यदो भोक्तृबलं रसस्य ॥ १३ ॥
रसप्रधानात् स रसो यथात्मा बलं रसाधानतया तु योनिः ।
आत्मात्मयोन्यंशसमन्वयेन तथान्य आत्मा च तथान्ययोनिः ॥ १४ ॥

रसेन भुक्ते हि बले बलं तत्स्वरूपं यदभूत् स आत्मा ।
बलेन भुक्ते तु रसे रसोऽसौ बल स्वरूपोऽभवदेष योनिः ॥ १५ ॥
स्वरूप संसर्ग इह त्रिधा स्याद्बन्धश्च योगश्च तथा विभूतिः ।
त्रिभिः स्वरूपानुगते प्रसर्गेरात्मा च योनिश्च पृथग्भवेताम् ॥ १६ ॥

४–रसबल समन्वयाद् रसावतारोऽव्ययपुरुषः ।

४ तत्रायमात्मा त्रिविधः स्वरूपत्रैविध्यतस्तावदुदेति सर्गात् ।
मनो विभूत्या भवतीह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक् ॥ १७ ॥
प्राणे मनोऽभ्यूढमयं च वाचि प्राणस्तदित्थं क्रमशः परस्मिन् ।
पूर्वं तदभ्यूढमतो न सर्गः सम्बन्धसत्त्वेऽप्यसमन्वितत्वात् ॥ १८ ॥
कैश्चित्तु तेषां पृथगात्मनां मिथः सम्बन्ध उक्तः समवायसंज्ञकः ।
अन्योन्यतस्ते समवेत रूपिणो विनान्यतोऽन्यस्य न च स्थितिः क्वचित् ॥ १९ ॥
त्रयस्त्विमे ये पुरुषा निरुक्ताः प्राणो मनो वागिति संप्रतीताः ।
अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः स्यादव्ययः सोऽस्ति रसावतारः ॥ २० ॥
स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयो य एक आत्मास्ति सनातन प्रभुः ।
स उत्तमः सोऽव्ययसंज्ञकः परः प्राणो मनो वागिति तस्य विक्रमाः ॥ २१ ॥

५–बलरससमन्वयाद् बलावतारो महान् योनिः ।

५ अथाश्रिते तत्र रसे बलेन रसः स जायेत बलस्वरूपः ।
सत्त्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात् तमस्तु बन्धात् त्रिविधः स योनिः ॥ २२ ॥
सत्त्वं रजस्येव रजस्तमस्यभ्यूढं तदित्थं क्रमशः परस्मिन् ।
पूर्वं तदभ्यूढमतो न सर्गः सम्बन्धसत्त्वेऽप्यसमन्वितत्वात् ॥ २३ ॥
त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि भवन्ति मूर्त्यौ रसतारतम्यात् ।
अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिर्बलावतारो महदुच्यते सः ॥ २४ ॥

६–अव्ययमहत्समन्वयाद् रसावतारोऽक्षरपुरुषः ।

महदव्ययसमन्वयाद् बलावतारोऽहंकारः ।

६ अथाव्यये वाचि रसे महद्बलं स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
सर्गो द्विधा स्यादितरेतराशनाद्रसःऽक्षरोऽहंकरणं बलं तथा ॥ २५ ॥
मनो विभूत्या भवतीह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक् ।
अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः स्यादक्षरः सोऽस्ति रसावतारः ॥ २६ ॥
सत्त्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात् तमस्तु बन्धात् स बलावतारः ।
अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः प्रजायतेऽहं कृतिसंज्ञयासौ ॥ २७ ॥

७–अक्षराहंकाराभ्यां रसावतारःक्षरो बलावतारो विशेषश्च ।

७ अथाक्षरे वाचि रसेऽप्यहंकृतिः स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
सर्गो द्विधा स्यादितरेतराशनाद्रसः क्षरस्तत्र बलं विशेषकाः ॥ २८ ॥

मनो विभूत्या मतोह योगात् प्राणोऽथ बन्धादिह जायते वाक् ।
अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिः क्षरः स जायेत रसात्ततः ॥ २९ ॥
सत्वं विभूत्याथ रजस्तु योगात्तमस्तु बन्धात् स बलात्ततः ।
अन्योन्यसाहित्यकृतैकमूर्तिर्विशेषसंज्ञोऽमतोह मृत्युः ॥ ३० ॥
अथाक्षरे वाचि रसे विशेषकः स्वरूपसम्बन्धवशेन सृज्यते ।
किन्तु क्षराद्वाऽथ विशेषतोऽपि याऽतिरिक्त्य रूपं न विजायते ततः ॥ ३१ ॥

	ब्रह्म							
	ब्रह्म = रसः पुरुषः				कर्म = बलं प्रकृतिः			
असंसृष्टत्वात्	रसो बल समन्वितः	विभूत्या	योगेन	बन्धेन	बलं रस समन्वितम्	विभूत्या	योगेन	बन्धेन
	निशुद्धयो स्वरूप संसर्गे अव्ययः	मन.	प्राण.	वाक्		सत्वम्	रजः	तमः
	अव्ययः				महत्			
असंसृष्टसंसर्गात्	अव्ययो महत्समन्वित	विभूत्या	योगेन	बन्धेन	महदुत्तम समन्वितम्	विभूत्या	योगेन	बन्धेन
	संसृष्टयोरग्रन्थिकयोः स्वरूप संसर्गे अक्षरः	मन	प्राण	वाक्		सत्वम्	रज	तमः
	अक्षरः				अहंकारः			
संसृष्टसंसर्गात्	अक्षरोऽहंकार समन्वितः	विभूत्या	योगेन	बन्धेन	अहंकारोऽक्षर समन्वित	विभूत्या	योगेन	बन्धेन
	संसृष्टयोः सग्रन्थिकयो स्वरूप संसर्गे क्षरः	मन	प्राण.	वाक्		सत्वम्	रजः	तम
	क्षरः				विशेषः			

८--अव्ययाक्षरक्षराणां पुरुषाणां महदहंकार विशेषाणां प्रकृतीनां चान्योन्य वैधर्म्यम् ।

८ स्वरूप संसर्ग इह द्विधायं विशुद्धकृत्स्नोऽप्यथ सृष्टकृत्स्नः ।
संसृष्टकृत्स्नोऽपि पुनर्द्विधा स्यात् सग्रन्थिकाग्रन्थिकभेदकृत्स्नः ॥ ३१ ॥
सर्गैस्त्रिभिः शुद्धनिरूपितैस्तै र्भवन्ति वाक् प्राण मनांसि यानि ।
तैरात्मभिर्यं प्रथमः प्रवृत्तः परः स आत्माऽव्यय उत्तमश्च ॥ ३२ ॥
सर्गैस्त्रिभि सृष्टनिरूपितैस्तैर्भवन्ति वाक्प्राणमनांसि यानि ।
अग्रन्थिकैस्तैरपरः प्रवृत्तोऽक्षरः स आत्मा स परावरश्च ॥ ३३ ॥
संसृष्टिसंसृष्टनिरूपितैस्तै र्भवन्ति वाक्प्राणमनांसि यानि ।
सग्रन्थिकैस्तैरपरोऽयमात्माऽभवत् तृतीयः क्षर इत्यनित्यः ॥ ३४ ॥
एवं स योनिर्महदाख्ययाऽभूत् संशुद्धयोरेव तयोः प्रसर्गात् ।
संसृष्टयोश्चाप्यनयोः प्रसर्गादभूदहंकार इतीह योनिः ॥ ३५ ॥
संसृष्टिसंसृष्टसमन्वयाद्याभवद्विशेषः क्षरयोनि रेषः ।
सग्रन्थिकस्तत्र विशेष एषोऽस्त्यग्रन्थ चाहंकरणं महच्च ॥ ३६ ॥

९—कार्यब्रह्मणामिन्द्र वाय्वग्नीनां स्वरूप निर्देशः ।

१ त्रयोऽप्यमी स्युः पुरुषाः पृथक्त्रिधामनोमया. प्राणमयाश्च वाङ्मयाः ।
तद्वीर्यभूतानि तु यानि कार्यवद् ब्रह्माणि तानि त्रिविधानि वक्ष्यतः ॥ १ ॥
सग्रन्थिकाग्रन्थिकशुद्धभेदात् त्रिधामनः स्यात् त्रिविधा तथा वाक् ।
प्राणस्त्रिधा स्यात् प्रथमं द्वितीये तेषां द्वितीयं तु पुनस्तृतीये ॥ २ ॥
त्रिभिः कृतस्तैः पुरुषस्त्रिधा सोऽवच्छिद्यते यो मनसा स इन्द्रः ।
प्राणेन वायुः पुरुषोऽथवाचा सोऽग्निस्त्रयस्ते त्रिविधाः पुनः स्युः ॥ ३ ॥
तेषामवश्यान्यपि चाव्ययानि शुद्धानि वाक् प्राण मनांसि यानि ।
तानि प्रतिष्ठा विधृतिश्च तद्वज्ज्योतिस्तथेति क्रमतः प्रथन्ते ॥ ४ ॥
ज्योतिर्मनः स्याद्विधृतिः पुनः स्यात् प्राण प्रतिष्ठापुनरत्र वाक् स्यात् ।
चिज्ज्योतिरपि स्याद्विधृतौ तु मुत्स्यायत. प्रतिष्ठा तत एव सत् स्यात् ॥ ५ ॥
ज्योतिः प्रसाराय रसः प्रतिष्ठा त्वाकुञ्चनायास्ति रसोऽखिलेषु ।
भवेद्बले संतननं विधृत्या स्युरक्षराण्यायतनान्यमीषाम् ॥ ६ ॥

२ अथाक्षराण्याहुरिमानि चान्तर्यामी मनः सत्यमिदं तु सा वाक् ।
प्राणस्तु सूत्रात्मतया प्रसिद्धस्त्रिपूरुषोऽन्यः पुरुषास्त्रमिस्तैः ॥ ७ ॥
एतानि सन्त्यायतनानि तेषां क्रमात् परस्याननिरूपितानाम् ।
ज्योतिर्गृहीतं भवतीदमन्तर्यामिण्यथो सत्यगता प्रतिष्ठा ॥ ८ ॥

सूत्रात्मलाभाद्विधृतेर्हि लाभो धर्मैस्त्रिभिस्तैरिह धर्मिणस्ते ।
ताः शक्तयोऽमी खलु शक्तिमन्तो न तैर्विनैषां क्वचिदात्मलाभः ॥ ८ ॥

३ प्रज्ञा मनः प्राण इहास्ति तेजो वाग्भूतमित्थं क्षरतोऽपि विद्यात् ।
क्षरेषु तिष्ठन्ति यदाक्षराणि नानात्वमेतान्युपयन्ति तेन ॥ १० ॥
परोऽक्षरो वा न विशेषकर्मा तस्मात्सदैकत्वमिमौ लभेते ।
ज्योति. सरूपं बहुनास्ति नान्तर्यामी सरूपो बहुधा प्रपन्नः ॥ ११ ॥
यज्ज्योतिष क्वापि बहुत्वमन्तर्यामी क्वचिद्वा बहुधोदितः स्यात् ।
तत्रास्य चैकस्य सतोऽप्युपाधिक्षरस्य भेदादिव भेदमाहुः ॥ १२ ॥
क्षरस्तु सर्वोऽस्ति विशेषकर्मा स्वतश्च उत्पद्यत एव नाना ।
प्रज्ञा सरूपाः पृथगुद्भवन्त्यो नश्यन्त्यपूर्वाः पुनरुद्भवन्ति ॥ १३ ॥
प्रज्ञाधिमात्रा अपि भूतमात्रा प्राणाधिमात्रा बहवो भवन्ति ।
प्रज्ञाश्च भूतानि सदान्वितानि प्राणेषु देवेषु समर्पितानि ॥ १४ ॥

४ ज्योतिर्मयात्मग्रहणं मन· स्याज्ज्योतिर्मयं ज्योतिरिति त्रिधा तत् ।
प्राणस्त्रिधा स्याद्विधृतिर्विधर्ता विधर्तृमात्रग्रहणश्च तद्वत् ॥ १५ ॥
प्रतिष्ठितात्मग्रहणः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठितात्मेति च वाक् त्रिधा स्यात् ।
सत्ता च सत् सत्यमिति त्रयी वाक् सत्ता प्रतिष्ठेति न भिद्यतेऽर्थः ॥ १६ ॥

कार्य ब्रह्मणि		मन.	प्राणः	वाक्
परस्थाने अवद्धानि		ज्योति	विधृतिः	प्रतिष्ठा
अक्षरस्थाने अग्रन्थिबद्धानि		अन्तर्यामी	सूत्रात्मा	अव्यक्तसत्यम्
क्षरस्थाने ग्रन्थिबद्धानि		प्रज्ञा (प्रज्ञामात्रा)	तेज (प्राणमात्रा)	भूतम् (भूतमात्रा)
देवता निर्देशः		इन्द्र	वायुः	अग्निः

१०—प्रकृतिविशेषाणां माया—महा माया योगमायानां स्वरूप निर्देशः ।

अथो रसे तत्र बलस्य सर्गादुदेति योऽयं विविधो विशेष. ।
इत म आयाति नियाति स कैत्यआनता सा कथिताऽत्र माया ॥ १ ॥
सामान्यमाया महती च मायाऽन्या योगमायेति भजन्ति माया ।
तिस्र. प्रसिद्धा अथ योगमायां तां विष्णुमायामिति केचिदाहुः ॥ २ ॥

२ माया बलं ब्रह्मणि कर्म यत् तत् कर्मत्रिधा तत् त्रिविधास्ति माया ।
रसेऽमिते सा मितिरेव माया दिग्देश कालैरुपकल्पिता या ॥ ३ ॥
तत्रामिते सा हि मितिर्विरुद्धा कथं मितं स्यादमितं यदीदम् ।
असंभवन्तीमपि लोकयामो मायाऽत्र मिथ्येति वितर्कयामः ॥ ४ ॥
न वा सती सा न च वाऽसती सा स्वतोऽसती या परतः सती या ।
विरुद्धधर्मद्वययोगिनीयं मायाऽस्ति मिथ्येति वितर्कयामः ॥ ५ ॥
रसोऽक्रियश्चैकरसो बलं वा यत्रीरसं तत्र पृथक् प्रवृत्तिः ।
रसेन संसृज्य बलं प्रसूते मायाऽस्ति माताऽथ पिता स आत्मा ॥ ६ ॥
यतोमितिः सा महती तु माया बलं हि तन्नाम च कर्म रूपम् ।
बन्धाश्च योगाश्च विभूतयो वा मा च प्रमा च प्रतिमा च माया ॥ ७ ॥
परोऽवरो वाथ परावरो वा स ईश्वरो वा परमेश्वरो वा ।
मायावशादेव भवन्ति रूपाण्येतानि माया महती ततः सा ॥ ८ ॥

३ स्वरूपसंसर्गवशाद्रसे स्थितं बलं विशेषद्वयमत्र भावयेत् ।
मात्रां च संस्थां च ततः स मात्रया संसृज्यते तद्वदसौ च संस्थया ॥ ९ ॥
छन्दः स्वरूपं द्विविधं तदुक्तं या तत्र मात्रास्त्यथ याऽत्र संस्था ।
दिग्देशकालैः प्रमितिस्तु मात्रा छन्दो मितं तत्कृतवृत्तमाहुः ॥ १० ॥
जात्याकृतिव्यक्तिकृतिस्तु वर्णच्छन्दः कृतं तेन तु वर्णवृत्तम् ।
मात्राकृतं वर्णकृतं स्वरूपं यस्योच्यतेऽसौ पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
निबाध्यतौपाधिक एष मात्रा संसर्ग एते न रसस्य खण्डः ।
न वस्तुगत्या परिकल्पनीयो घटस्थिताकाशवदर्थ बाधात् ॥ १२ ॥
अणूनि रूपाणि बृहन्ति नानाविधानि मृत्योः स्वयमुद्भवन्ति ।
तत्सर्गरूपावरणेन पूर्णोखण्डामृतं खण्डवदेव भाति ॥ १३ ॥ १३ ॥
तस्यामितस्यापि मितिः कृतेयं माया समायाति वियाति चेयम् ।
मितिस्तु माया मित एव मायीश्वरोऽस्य मायामयमेव विश्वम् ॥ १४ ॥

४ रसे बलस्याथ भवन्ति संस्था संसर्गभेदास्त्रिविधाः प्रसिद्धाः ।
बन्धश्च योगश्च विभूतिरेते रसे भवन्ति त्रिविधा हि संस्थाः ॥ १५ ॥
बन्धक्रमेण प्रभवेदियं वाक् प्राणस्तु योगक्रमजो निरुक्तः ।
मनो विभूतिक्रमतः प्रवृत्तं संसर्गभेदात् त्रय आत्मसर्गाः ॥ १६ ॥
संसृज्य तस्मिन् प्रतिसृज्य भूयो यत्रैव नानात्वमुपैति मृत्युः ।
तत्राप्यमायाति वियाति तस्मात् तदभ्वमस्मिन् महती हि माया ॥ १७ ॥
यदद्भुतं यत्वसदेव दारुणं यतः पृथग्भावमिवात्मनोऽर्यते ।
आशङ्कते चात्मनि विक्रिया यतो लोके तदभ्वं तदु यक्षमुच्यते ॥ १८ ॥
मत्पद्भुतं चासदिदं भयावहं ततः पृथक्त्वं पुनरिष्यमात्मनः ।
विभाव्यते ब्रह्मणि विक्रिया ततस्तद् ब्रह्मणोऽभ्वाजितयं प्रकल्पते ॥ १९ ॥

रूपं च तत्कर्म च नाम चेति प्रजापतेः प्रभवति कर्मसन्धात् ।
त्रयं सदेकं तदु यच्छ्युक्तं पुनः पुनर्ब्रह्माग्निप्रयनेऽमृतरूपम् ॥ २० ॥
न मर्त्यभावोऽस्ति विपर्ययेऽमृते स्थितस्तथाऽमृतो मृत्युरथामृतं पुनः ।
यदावृतं नित्यमनेन मृत्युना रसः स तस्मादुभयरूपधर्मवान् ॥ २१ ॥

५ स्वरूपसंसर्गिफलं तु भावो वृत्तिस्वसंसर्गफलं च कर्म ।
भावः स यन्नाम यदस्य रूपं मात्रा च संस्थेत्युभयं हि रूपम् ॥ २२ ॥
घटस्य यन्नाम घटस्य मात्रा संस्थेति रूपं च घटस्य भावः ।
घटत्वमुक्तं तदतः पृथक् स्याद् घटस्य कर्मेत्यखिलेषु विद्यात् ॥ २३ ॥

६ ज्योतिर्निबद्धं बलमस्ति रूपं प्राणेन संबद्धबलं तु कर्म ।
स्याद्वामसंबद्धबलं तु वाचा मायाबलानि त्रिविधानि तानि ॥ २४ ॥

७ तद् ब्रह्मणोऽभ्वं बलपूरुषं च प्रवाहनित्यं क्षियतेऽक्षरं वा ।
क्षरं त्वनित्यं भवतीह भावः स्यादप्यभावो रसविप्रकर्षात् ॥ २५ ॥
पूर्वोक्ततोऽपि प्रभवस्थया यः प्रतिष्ठयाऽभ्यवस्थितस्य योगः ।
स एव भावोऽथ तथा वियोगो भवेदभावोऽप्युभयः स मर्त्यः ॥ २६ ॥
तदेषु भावेषु यदस्ति नानाविधत्वमुक्तः स विशेष एषः ।
तथैकभावेऽपि भवन्त्यनन्ता इमे विशेषा इति भावसिद्धिः ॥ २७ ॥
सा योगमायाऽन्वितयोस्तु कर्मणोः पूर्वं प्रतिष्ठे उभये निजाश्रयतः ।
यदि व्ययेते अथ चेत्र या भवत्येका प्रतिष्ठेह न चान्यगामिनी ॥ २८ ॥
अभ्वानि सर्वाणि तु योगतः स्युर्नायोगतः किञ्चिदुदेति रूपम् ।
बलस्थितामिच्छति योगमायां रसस्थिता स्यान्महती तु माया ॥ २९ ॥
द्वयोस्तु योगाय चिराय युक्तं स्थातुं लयायैव च यानि युङ्क्ते ।
सा ब्रह्ममाया ऽपि च विष्णुमाया दैवीव माया क्रमशः पृथक् स्यात् ॥ ३० ॥
सा ईशमाया यदि चेद्बले द्वे युते क्षणाद्वाप्य युते भवेताम् ।
जलोर्मयो वारिदरूपमग्निज्वाला यथोल्का दिवि विद्युतश्च ॥ ३१ ॥
खे नीलिमा भास्कर-चन्द्र तारा-पृथ्वी-समुद्राश्च महीधराश्च ।
एवं-विधा ये चिरमेकरूपा भावाः स्थिता सा किल विष्णुमाया ॥ ३२ ॥

९ बलद्वये या ऽधिकरोति लोके सा योगमाया महती तु माया ।
रसं बलं योजयते महत्यां ता योगमाया त्रिविधा विजानन्ति ॥ ३३ ॥
सा योगमाया महती च माया विशुद्धमाया च न भिद्यतेऽर्थः ।
यन्नाम यद्रूप यथास्य कर्माप्यपूर्वस्थापरत्र माया ॥ ३४ ॥

११ मायाया रसबलपुरुषातिरिक्तत्वमतम् ।

१२ नेयं रसो नापि बलं न पुरुषो माया तुरीयेति वदन्ति केचन ।
रसे बलं तद् पुरुषो द्वयोस्तयो र्मायास्थितेयं पुरुषद्वये भवेत् ३५ ॥

रसो बलानां पुरुषस्य ते द्वे आत्मास्त्यमुष्याः पुरुषौ पुनर्द्वौ ।
माया तु मिथ्या पुरुषस्तु सत्यानृतस्वरूपः प्रथमे तु सत्यम् ॥ ३६ ॥
रसो बलं वा परमार्थरूपे स पूरुषस्तु व्यवहारहेतुः ।
माया तुरीया प्रतिभासगम्या सर्वत्र तत्वं स रसो बलं वा ॥ ३७ ॥

१२—मायोदाहरणम् ।

१२ मायामिहाकर्षति यां दिशं बलादन्यद्बलं तद्विपरीतदिक्क्रमात् ।
अभ्येति सं तं मणिमुत्तरोत्तरं तन्मायिकं कर्षणतः प्रमियते ॥ ३८ ॥
पार्श्वाहतामत्रजलस्य वीची मायाबलात् तिष्ठति नाभिमित्वा ।
आयाततः काचपदे त्रुटित्वा धारा क्षुदेः पार्श्वत पति मायाम् ॥३६ ॥
स्पर्शो रवो गन्धरसे च रूपं भवन्ति नानाबलसंघघातात् ।
असत्यकस्मादिह यत् स्फुरन्ति प्रत्युत्क्रमन्ते ऽपि च मायिकं तत् ॥ ४० ॥

१३ कर्म्मस्थब्रह्मपरिचयः ।

१ ब्रह्मास्ति तत्प्रत्ययसाक्षिकं रसप्रदं च पात्रं च विधर्ति लम्बनम् ।
आलम्भनं चायतनं च सप्तधा तद्ब्रह्म पश्यामि तु कर्मसु स्थितम् ॥ १ ॥

२ तथाहि तत् प्रत्ययसाक्षिकं बलैः प्रतीयते द्रव्यवदुत्थणै गुणैः ।
भटद्रुमक्षेत्र जलार्चिरुच्चयैः सेना वनग्रामसरःप्रदीपवत् ॥ २ ॥

३ रसप्रदं ब्रह्म तु कर्मणि ध्रुवं निरात्मकं कर्म्मबलं न दृश्यते ।
आत्मा स सत्तारसमादधाति यो यतो घटः सन्नधुना पुरा त्वसन् ॥ ३ ॥

४ पात्रं बलस्यास्ति यथाम्बुनः पटास्तिलास्तु तैलस्य घृतस्य वा पयः ।
ब्रह्मेति वालम्बनमस्ति कर्मणां जलस्य बिन्दू रजसां मृदां यथा ॥ ४ ॥

५ उन्मीलितं चक्षुरिहान्धकारे न त्वात्मनोऽन्येष्वयलम्बते तु ।
अथ प्रकाशे त्ववलम्बते यद् गत्वा क्वचित् सोऽस्ति रसो बलस्थः ॥ ५ ॥
यद् गच्छतः शून्यधरातले स्यात् पातोऽथ पूर्णे तु पदावलम्बः ।
यदेव तत्रैप पदावलम्ब्य प्रवर्तते सोऽस्ति रसो ऽवलम्बः ॥ ६ ॥
जन्मान्ध एष क्रमते स्वहस्तौ स्पर्शाय विस्तार्य पुरः क्वचित्तु ।
स्पृष्ट्वा बलेनाहत एव किञ्चिद्धयस्तीति यद्वेत्ति स सोऽवलम्बः ॥ ७ ॥
अथान्धकारे निविडे स चक्षुर्विस्फार्य पश्यन्न च किञ्च पश्येत् ।
अथापि पश्यन् प्रतमां तमोऽस्तीत्येवं स पश्यत्यवलम्बनं तत् ॥ ८ ॥

६ ब्रह्मेति वालम्भनमस्ति विम्बस्योर्म्यांश्च वारीव बलस्य सत्यम् ।
आरम्भणं तन्नु यतश्च यस्मिन्नारभ्यते तस्य बलस्य रूपम् ॥ ६ ॥

सर्वत्र संस्था हि फलप्रसूतेः सा सा पृथग्वधियतास्ति लोके ।
यादृग्फलं क्वाप्यतिशायि दृष्टं तन्मन्दमन्यत्र च न क्वचित्तत् ॥ १० ॥
क्वचिद्फलं कर्तुमिवेच्छतोऽपि नोत्पद्यते यत्नवतोऽपि भूयः ।
क्वचित्पकस्मादिव तत्प्रभूतं प्रजायते तन्नियतिप्रसादात् ॥ ११ ॥
फलं स्वतन्त्रं यदि जन्मनि स्यात्सर्वत्र सर्वं फलमेकदा स्यात् ।
तस्माद्ध्रुवस्यं नियतिर्नियन्त्री फलस्य काचिद् ध्रियते रसः सः ॥ १२ ॥
आरम्भणं तेन वदन्ति विज्ञा फलस्य तद्ब्रह्मतदस्ति सत्यम् ।
सत्यानुरोधेन फलोदयः स्यात् सत्यं गृहीत्वा यतते फलाय ॥ १३ ॥

७ पृथक् प्रतीतेरिह नामरूपे पृथग् विभिन्नायतने भवेताम् ।
यदन्तरा ते हि यतः पृथक्त्वं ब्रह्मैतदाकाशमिदं त्रिसंस्थम् ॥ १४ ॥

८ केचिद् पुनर्ब्रह्म विवर्तनं विदुः स्वप्ने हि विज्ञानगता यथाखिलाः ।
रथा रथी सारथिरश्वकाः पथस्तथा ननु ब्रह्मणि कर्मणां कलाः ॥ १५ ॥
ब्रह्म च कर्म च पूर्णं, प्रत्येकं पूर्णतास्ति पर्य्याप्ता ।
यत् पूर्णं तत् सत्यं, सत्ये द्वे तेन ते सिद्धे ॥ १६ ॥

इति पूर्णद्विसत्योपनिषन्नाम तृतीयं पर्व पूर्णम्

अथ प्रत्ययैकसत्योपनिषत् ।

१ ब्रह्मकर्मान्वितरूपस्य प्रत्ययत्वम् ।

प्रत्यय इति यत्संज्ञा, ब्रह्म च कर्म्म च तदेकधाभूतम् ।
विषयाकाराकारितमिन्द्रियजनितं हि तज्ज्ञानम् ॥ १ ॥
इन्द्रियजनितज्ञानं जगतीदं दृश्यते किन्तु ।
इन्द्रियमास्तां मास्तां प्रत्यय एषोऽस्ति नित्योऽर्थः ॥ २ ॥
नित्ये ज्ञाने ब्रह्मणि कर्म्माण्येतानि भान्ति विषया ये ।
उदयन्ते विलयन्ति च तद्विश्वं शाश्वतं विकुर्वाणम् ॥ ३ ॥

२ प्रत्ययस्याहंज्ञानाकारस्यैकसत्यत्वम् ।

कृष्णत्रिसत्यं प्रवदन्ति केचित् पूर्णद्विसत्यं च वदन्ति केचित् ।
एकं तु सत्यं प्रवदामि जीवं जीवादिह प्रत्ययतोऽस्ति नान्यत् ॥ १ ॥
विचारकक्षापरपारगामिनो विज्ञानपाथोधितलावगाहिनः ।
अलौकिकं किञ्चिदवेत्य चक्षते सत्यं तदेकं मतमस्ति निश्चितम् ॥ २ ॥
स प्रत्ययः प्रत्यय एव सत्यता तत्रैवनिष्ठा हि पुरा विपश्चिताम् ।
स ईश्वरो वा स च जीव एव वा जगत् स आत्मा स च यज्ञपूरुषः ॥ ३ ॥
स जीव एवेति ममास्ति निश्चयो मत् प्रत्ययो भावयतेऽखिलं जगत् ।
स प्रत्ययः साधु विविच्य भावितो विज्ञानमाहात्म्यविशेषमर्पति ॥ ४ ॥

३—ईश्वरज्ञानस्याहंज्ञानपूर्वकत्वम् ।

यदाहुरेके परमेश्वरैकसत्यत्वमस्तीति तदस्त्यलीकम् ।
सिद्धे तु सत्ये मयि सत्यतां चोपजीव्यतामीश्वरसत्यतास्ति ॥ १ ॥
यदीश्वरः स्यात् प्रथमं प्रपन्नस्तदेषु बिम्बप्रतिबिम्बभावात् ।
जीवेष्वनन्यत्वमितो महेशादुदीरितं स्यादिदमुक्तरीत्या ॥ २ ॥
किन्त्वीश्वरो न प्रथमं प्रपन्नो बहिर्जगन्मूलतया तमीक्षे ।
अन्तर्जगत्तस्तु बहिर्जगत्तत् प्रोतक्ष्यतेऽन्तर्जगदस्ति मत्तः ॥ ३ ॥
अहं तु साक्षादनुभूयमानोऽस्म्ययं प्रमाणानुगमानपेक्षः ।
सिद्धः स्वतः स्वानुभवैकगम्यो न चापलप्यो निजबोधरूपः ॥ ४ ॥
मामेव तस्मात् प्रथमं प्रवेद्मि प्रत्यक्तमं तत् परमीश्वरं च ।
अहं हि सोऽन्तर्जगदाकरोमि ततो बहिर्विश्वमथेश्वरञ्च ॥ ५ ॥

४—जीवेश्वरयोरहंरूपैकत्वम् ।

अहं तु साक्षादिव यः प्रपन्नः स एव विश्वं च महेश्वरश्च ।
नातः पृथक् किञ्चन सिद्ध्यतीति भ्रमोऽवधेयं ध्रुवमेकसत्यम् ॥ १ ॥

न सन्ति तावद्बहवोऽत्र जीवा एकोऽहमेवास्म्यजरोऽमरूप ।
अनन्तजीवप्रतिपत्तिहेतोर्भ्रान्त्या प्रतीतावपि नोपपत्ति· ॥ २ ॥
पूर्वं विनष्टा न जगच्छिनष्टं स्थितिध्रुवं प्रत्यय एव मेऽस्ति ।
मज्ज्ञानमात्रं जगदेतदस्ति स्वप्नान्तिरज्ञानजदित्यवेहि ॥ ३ ॥
स्वप्ने यथा मत्प्रतिपत्तिसिद्धाश्चैत्रादय स्युर्बहवोऽस्म्यहं च ।
चैत्रक्षये स्वप्नजगच्च नष्टं मयि प्रबुद्धे तु विलीयते तत् ॥ ४ ॥
स्वप्ने यथा प्रत्यय एव सर्व पायस्तरिस्तारयिता तरीता ।
अहं परे चेत्थमिह प्रतीमो जाग्रत्यपि प्रत्यय एव सर्वं ॥ ५ ॥
एकोऽहमेवास्मि सम सुषुप्तौ स्वप्नेऽपि जाग्रत्यपि वा अवस्था ।
ज्ञानप्रसारा परिवर्त्यमाना दिनेऽधिसन्ध्य निशि सूर्य एव ॥ ६ ॥
ज्ञानार्थभेदस्तु विनश्यमानेष्वपि ध्रुव नायमहं विनाशी ।
एकोह मेवास्मि परो न कश्चिज्ज्ञानप्रकारा स्वपरात्मभेदा ॥ ७ ॥
* न प्रत्ययादन्यदिहास्ति किञ्चिन्न प्रत्ययास्ते बहवो भवेयु ।
स्वप्ने यथा तद्वदिमेऽन्यजीवास्ततोऽस्मि चैको निजबोधरूप ॥ ८ ॥
इमे तु जीवन्ति मृता इमेऽन्ये जीवामि कालेन गतिर्ममापि ।
तदित्थमित्थं च धियो भवन्तीत्येतास्त्वया मूलमहं स एक ॥ ९ ॥
प्रवेधि तस्मादहमस्म्यथो वाऽहमस्मि तस्मादखिल प्रवेधि ।
शक्यं न निर्धारयितुं ततोऽहं ज्ञानं च सत्ता च न भिद्यतेऽर्थ ॥ १०

५ अहमात्मनः प्रत्ययैकसारत्त्वम् ।

ज्ञान हि कालो न च तत्र कालो ज्ञान हि देशो न च तस्य देश ।
अधस्तदूर्ध्वं न दिशोऽत्र तु स्यु प्रपूर्णरूपं क्व चलेत् स्खलेद्वा ॥ ११ ॥
अनादि कालाज्जगदस्त्यनन्ते काले पुन स्थास्यति विश्वमेतत् ।
प्रवाहरूपा गतिरित्थमस्मिन्नास्ति प्रवाह प्रतिपद्यते स ॥ १२ ॥
नासीद् द्रुम सोऽङ्कुरत क्रमेण पुष्पी फली नाशमुपैति काले ।
तदित्थमित्थं प्रभवन्ति भावा ज्ञानस्य रूपाणि विजृम्भितानि ॥ १३ ॥
शुक्लं च कृष्ण च हरिच्च पीतं ह्रस्व च दीर्घं निकट च दूरम् ।
क्षुद्रं महच्चाधिकमल्पमेतत् सर्वं ननु ज्ञानमतो न भिन्नम् ॥ १४ ॥
कृष्णं प्रतीमो धवलं प्रतीमो भेद प्रतीमोऽस्त्युभय प्रतीम ।
यद्वेद्यते वेदयते च वेत्ता तांस्तत् प्रभेदांश्च मिथ प्रतीम ॥ १५ ॥
तस्माद्ध्रुवं प्रत्यय एव सर्वा न प्रत्ययादन्यदिहास्ति किञ्चित् ।
तत्प्रत्ययाद्भिन्नतया प्रतीतान्येतानि भूतान्यपि न प्रतीम ॥ १६ ॥

---

* अत्र प्रत्ययैकत्वप्रकरणं । तद्विदं तु प्रत्ययनानात्वप्रकं विविधविसत्योपनिषदि ईश्वर सिद्धि प्रकरणे— एषा ऽहमेकोऽस्मीत्यादिना ॥ ४ ॥

६ अहमात्मनि प्रात्ययिक भेदोपपादनम् ।

यत्वाहुरेषामविशेषभावादहंतया प्रत्ययमात्रतायाम् ।
यस्तत्र भेदः प्रतिभाति तस्मिन् किं मूलमस्तीति हि तत्र वच्मि ॥ १७ ॥
स्यात् प्रत्ययोऽसौ सदसत् स्वरूपो ज्ञानं तदज्ञानवृत प्रतीमः ।
ज्ञाने स्युरज्ञानकृता विशेषा दुर्बोधमज्ञानमिदं यथावत् ॥ १८ ॥
चतुः प्रकारा प्रतिपत्तिरस्मिन् संभाव्यते ता पृथगत्र विद्धि ।
मृत्युः स शून्यं तदियं च मायाथैकात्म्यमेतास्वपि नो विशेषः ॥ १९ ॥

७ मृत्युवादः ।

वदन्ति हि ज्ञानमिदं विरुद्धद्विरूपतादात्म्यमिति ब्रवीमि ।
तत्रामृतं भासक मेकवत् स्यादनेकवज्ज्ञास्य इहैव मृत्युः ॥ २० ॥
अत्रामृतं त्वन्तरमस्ति मृत्योः सनाऽमृतं चाहितमस्ति मृत्यौ ।
प्रतिक्षणान्यान्यविधस्वरूपास्ते मृत्यवोऽस्मिन्नमृते विभान्ति ॥ २१ ॥
यथोर्म्मयः स्युः क्षणिकाः समुद्रादुद्भूय तत्र प्रलयं व्रजन्ति ।
न ते समुद्रात् पृथगुल्लसन्ते तथाऽमृत मृत्यव आस्थितास्ते ॥ २२ ॥

८ शून्यवादः ।

६ यद्वेदमुष्णीषमसत् पटः सत्येवं पटोऽसन् सति भाति सूत्रे ।
असच्च सूत्रं सति भाति तूलेऽसत्तूलमाभाति मृदीव सत्याम् ॥ २३ ॥
मृदप्सु तास्तेजसि तच्च वायौ स वाय्वधिप्राणमियं च स त्ये ।
इत्थं क्रमात्ते निखिला विकारा असन्त एवेह मयैव ब्रूमः ॥ २४ ॥
नामासतो यद्भूतमेतदेव त्वारम्भणं कल्पितवस्तुनोऽस्य ।
न ते विकारा अपि तु भ्रमं मे विकारकामा प्रतिभान्ति भेदात् ॥ २५ ॥
यथाऽन्धकारे मनसा पिशाचं प्रकल्प्य तस्माद्भयमेति भूयः ।
सत्यं पिशाचं प्रतिपद्यतेऽसौ न वेत्ति सज्ज्ञान विजृम्भितं तत् ॥ २६ ॥
तथैव बाल्यात्प्रतिपद्य भिन्नं भिन्नं दृढं प्रत्ययमेति भेदे ।
तद्वस्तुनज्ञाति तु वस्तुशून्यं सत्ताश्रयानाश्रितभातिसिद्धम् ॥ २७ ॥
नाना न किञ्चित् क्वचिदस्ति रूपाण्येतानि नानापि तदेकरूपम् ।
ज्ञानस्य रूपं हि तथावभासः स्वाभाविकत्वादिदमप्रणोद्यम् ॥ २८ ॥

९ मायावादः ।

७ यद्ब्राह्ममानन्दमयोऽयमात्माऽनुच्छिन्नत्ति वर्मास्मिन् स निर्विकारः ।
येऽस्मिन् विकारा प्रतिभान्ति नाना मिथ्येव ते भानमिदं तु माया ॥ २९ ॥

* पुरुषैकसत्योपनिषत् । (५)

(प्राणैकसत्योपनिषत्)

——:*:——

१—ब्रह्मकर्मान्वितैकरूपे पुरुषप्राणात्मशब्दाः ।

यद् ब्रह्म कर्म्मान्वितरूपमेव प्राणः स एकः पुरुषः स एव ।
द्विधा चतुर्धा भवति त्रिधा वा तद् ब्रह्म कर्मान्वयतारतम्यात् ॥ १ ॥
यदक्रियं तद्ध्यमृतं परं स्यात्तथावरं मर्त्यमिदं यदक्षम् ।
स्वतः क्रिया नास्त्यमृतेऽथ मर्त्यं क्रियाविकारा अनिशं निसर्गात् ॥ २ ॥
चैतन्यमुल्बणं वा गूढं चेति द्विधाऽमृतं भवति ।
चेष्टोल्बणा च गूढा तदिदं मर्त्यं द्विधा तत् स्यात् ॥ ३ ॥
स्याच्चेतनाऽथ सोमोऽथाग्निरथापश्च रूपाणि ।
सा चेतना मनः स्यादापो वाक् चेतरौ प्राणौ ॥ ४ ॥
तथा च वाक् प्राणमनोमयोऽसावात्मा स उक्तः प्रभवोऽखिलानाम् ।
प्राणः स एकः पुरुषोऽस्ति विश्वं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ५ ॥

२—चतुर्भेदभिन्नस्य प्राणपुरुषस्य त्रिधातुकत्वम् ।

प्राणोऽयमग्रे विभवन् समन्ताद् यथा सरस्वान् स तथास्ति पूर्णः ।
स्वभावभेदेन चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिताः स्युः ॥ १ ॥
अणोरणीयानपि सर्वतोऽस्माज्ज्यायानसावस्ति बहुप्रभेदः ।
स्थूलोपि सूक्ष्मोपि चतुर्विधैस्तैश्चतुष्कलः सन् परितः प्रवृत्तः ॥ २ ॥
परोरजा अग्निरथैव सोमश्चापश्च चत्वार इमे स्वभावात् ।
भेदाः स्युराद्यं मन आहुरन्त्यं वाचं तथा प्राण इतीतरौ द्वौ ॥ ३ ॥
सोमात् स्थितिः स्याद्, गतिरग्नितः स्यादित्थं क्रिया प्राणवशेन सर्वा ।
ज्ञानं मनस्तोऽर्थकलातु वाचो ज्ञानक्रियार्था इदमस्ति विश्वम् ॥ ४ ॥
तत्रापि नैकेन विनान्यदस्ति त्रीण्येक आत्मा पृथगात्मता च ।
वाक् प्राणतः प्राणततिर्मनस्तो नियुज्यमानैव करोति सृष्टिम् ॥ ५ ॥
उत्पद्यतेऽस्मादिह यच्च किञ्चित् तदस्य देहं तत आवृतोऽयम् ।
देहस्य चात्माऽऽत्मन एव देहस्ताभ्यां विना क्वापि न किञ्चिदस्ति ॥ ६ ॥
देहस्य सर्गे मनसः प्रसङ्गाज्ज्ञानेन्द्रियाण्येव, क्रियेन्द्रियाणि ।
प्राणप्रसङ्गादथ, वाक्प्रसङ्गादर्थाः स्युरित्थं त्रयमेकदेहम् ॥ ७ ॥

---

* [शतप० १४ कां १ प्र० ३ ब्रा] [शतप० १४ । ४ । २] [बृहदा० १ अ० ४ ब्रा]

३—एकात्मनः स्त्रीपुरुषात्मद्वयसृष्टिः ।

जीवोऽयमात्माऽग्निमयोऽस्ति मर्त्य स चेतन स प्रमित स्वतन्त्र ।
य स्वानुरूपान् जनयत्यनन्तान स एक आत्मा जगतोऽग्र आसीत् ॥ १ ॥
न चात्मनोऽन्यत् किमपीदमासीत् स सर्वतोऽस्मात् खलु पूर्वं औषत् ।
सर्वानिमान् पाप्मन इत्यमुष्माद्धतो स आत्मा पुरुष प्रसिद्ध ॥ २ ॥
पुमान् परिष्वक्त इव स्त्रियाऽसावभिन्न आसीत् सहित स आत्मा ।
स एक आसीदिति नैव रेमे द्वितीयमैच्छत्स तदान्य आसीत् ॥ ३ ॥
एकोऽयमात्मा द्विविधस्ततोऽभूत् पतिश्च पत्नी च बभूवतुस्तत् ।
योगादजायन्त तयोर्मनुष्या स्त्री गौरभूत् साथ वृषोऽपरोऽभूत् ॥ [illegible] ॥
सर्वाणि हीत्थं मिथुनान्यभूवन् पिपीलिकान्तान्यथ संबभूवु ॥
अह य आत्मा तत एव सर्वा सृष्टिर्बभूवेत्यहमेव सर्वम् ॥ ५ ॥

४ अग्निसोमात्मकादात्मनः सर्वदेवसृष्टिः ।

अग्नि स आत्मा स मुखाच्च योने पादाच्च पाणेरसृजत् स्वरूपम् ।
तस्मादिमान्यन्तरतो हि लोम्ना शून्यानि तीव्राग्निमुखोद्भतत्वात् ॥ १ ॥
स रेतस स्वादसृजद् यदार्द्रं सोम स सोऽन्न स्वयमग्निरन्नात् ।
एतावदस्ति ह्ययमेव सर्वं यदन्नमन्नादमितोऽस्ति नान्यत् ॥ २ ॥
सर्वेऽपि देवा अयमग्निरेवासृजत् स, मर्त्योऽप्यमृतास्तु देवान् ।
यच्छ्रेयसस्तानसृजत् स देवान् सा ब्रह्मणोऽभूदतिसृष्टिरादौ ॥ ३ ॥

५ अव्याकृतात्मसृष्टानां नामरूपव्याकरणम् ।

प्रागेक आसीन्न जगत् तदासीदव्याकृत सर्वमिदं तदासीत् ।
जातेषु भूतेषु बभूव नाम्ना रूपेण च व्याकरणं पृथक्पृथक् ॥ १ ॥
सत्यं त्रिधा व्याकरणं यत स्यात् ते नाम रूपे अथ कर्म चान्यत् ।
वागुक्थमेषामियमस्ति नाम्नां सामापि च ब्रह्म च सैव तेषाम् ॥ २ ॥
नामानि वाचो ह्युत्थितानि समं च वाङ् नामभिरस्ति सर्वं ।
नामानि सर्वाणि बिभर्ति सा वाक् वाग्ब्रह्मसामोक्थमतोऽस्ति नाम्नाम् ॥ ३ ॥
रूपाण्यथो चक्षुष उत्थितानि चक्षु सम सर्वविधैश्च रूपै ।
रूपाणि सर्वाणि बिभर्ति चक्षुस्तेषामिदं ब्रह्म च साम चोक्थम् ॥ ४ ॥
कर्म्माणि कायादत उत्थितानि काय समं कर्म्मभिरस्ति सर्वं ।
कर्म्माणि सर्वाणि बिभर्ति कायस्तेषामय ब्रह्म च साम चोक्थम् ॥ १३ ॥
त्रय सदप्येकमत स आत्मा सन्नेक आत्मैव पुनस्त्रय तत् ।
छन्न हि सत्येन सताऽमृतं तत् त्रय तदेक स न भिद्यतेऽर्थ ॥ १४ ॥

प्राणोऽयमात्माऽस्त्यमृतं तदाहुः मर्त्यं विदुस्ते खलु नामरूपे ।
प्राणो हि सर्वत्र इवास्ति ताभ्यां प्राणस्तु वागक्षिमयस्तनुस्थः ॥ १५ ॥

६–पञ्चप्राणात्मकस्यात्मनः पञ्चप्राणा अन्तरङ्गाणि ।

प्राणोऽयमात्माऽग्निमयोऽत्र देहे प्रविष्ट आलोमनखाग्रमस्ति ।
अनेककर्मा स पृथक् स्वकर्मस्वकृत्स्न एवेति न दृश्यतेऽद्धा ॥ १६ ॥
प्राणन्नयं प्राण, उतो वदन् वाक्, श्रोत्रं स शृण्वन्नथ, सोऽक्षि पश्यन् ।
मनः स मन्वान, इमानि कर्माण्यानान्यकृत्स्नोऽत्र स एक एवः ॥ १७ ॥
सर्वेऽप्यमी यत्र भवन्ति चैकं स एक आत्मास्ति विशिष्ट रूपः ।
स वक्ति, स प्राणिति, पश्यतीदं, शृणोति, तद्वन्मनुते, स देही ॥ १८ ॥

७–शरीरप्रजास्त्रीपशुवित्तान्यात्मनः पञ्च बहिरङ्गाणि ।

वित्तं ममात्मा, पशु भृत्यमात्मा, स्त्री पुत्रमात्माऽथ शरीरमात्मा ।
ततोऽपि योऽन्योऽन्तरतः स आत्मा, विचारितमस्यैव स रश्मिरस्ति ॥ १९ ॥
वित्तं प्रियं मे, पशवः प्रिया मे, पुत्रः प्रियो मे, प्रिय एव देहः ।
प्रियोऽखिलेभ्योऽन्तरमस्ति यत् तत् प्रियाणि सर्वाणि तदंशुतोऽस्मै ॥ २० ॥

८–ऋषिपितृदेवानामात्मविकारत्वम् ।

ब्रह्मैव सर्वं, तत एव सर्वं तद्विद्यया सिद्ध्यति सर्वमित्थम् ।
ब्रह्मायमात्मैव तदस्ति सोऽहं ब्रह्मास्मि, मत्तोऽभवदत्र सर्वम् ॥ २१ ॥
द्विषत्तया यं च सुहृत्तया यं यथा चिरं भावयते स नूनम् ।
तथाभवेदात्मनि सर्वमस्य स्थितं, स बन्धुः स रिपुः स सर्वः ॥ २२ ॥
यं कं च देवं पितरं परं वा यजत्ययं तस्य स सोऽस्ति देवः ।
आत्मैव नूनं मनसाऽनुरुद्धः सोऽस्यात्मा तथा भाव्यते तथा स्यात् ॥ २३ ॥
देवा विभिन्नाकृतयो विभिन्नस्वभावशीलाश्च विभिन्नवर्णाः ।
सर्वे स आत्माऽस्त्यविशेष एकस्तस्यैव सर्वेऽपि विसृष्टिरेषा ॥ २४ ॥
यानेव देवानथ यान्मनुष्यानृषींश्च यानात्मनि भावयेद्धि ।
आत्मा स सोऽयो भवतीह सर्वः पश्यंस्तथा वक्ति च वामदेवः ॥ २५ ॥
'अहमनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।
' अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा"॥ २६ ॥(ऋ. सं ४ मं ३ अ. २६सू २६)
देवेन्द्रमस्तौदयमत्र मर्त्यं तल्लोकवृत्तं नु तथापि तेन ।
अध्यात्ममिन्द्रः स्तुत एव देहो विनात्मना नैव करोति किञ्चित् ॥ २७ ॥
"अहं मिमेच पृथिवीं सुतया मह भूनं रजनय सम् शाकम् ।
"अहं सहस्रमन एक वदामि अहं देवी परि वाचं विराच ॥ २८ ॥

"अहं जजान पृथ्वी मुतया मह मतु रजनयं सप्त सिन्धून्।
"अहं सत्यमनृत यद् वदामि यो अग्निषोमावजुषे सखायौ ॥ (२९ ॥ ऋ १ सं ६ । ६ । ६१ ।)
वाच: प्रतिज्ञेयमथर्ववेदे सा वाग् न चात्मानमृते विवक्ति ।
अग्निं स सोमं जुषतेऽयमात्मा द्यावापृथिव्यौ मनसा विविङ्क्ते ॥ ३० ॥

९—ब्रह्मवीर्य्यादात्मनः क्षत्रविट् शूद्रवीर्य्योत्पत्तिः ७

७ ब्रह्मैकमेव त्विदमग्र आसीत् क्षत्रं ततः श्रेय उदैत्तु रूपम् ।
क्षत्रात् परं नास्त्यत एव सोऽधः सन् ब्राह्मण: क्षत्रियमभ्युपास्ते ॥ ३१ ॥
क्षत्रस्य तु ब्रह्म तदस्ति योनी राजा प्रकर्षं परमं च गच्छन् ।
ब्रह्मैव चोपाश्रयते स्वयोनिं संवर्द्धयत्येतदयं स्ववृद्धयै ॥ ३२ ॥
विशं ससर्जाथ च शौद्रवर्णं धर्म्मं तु सत्यं स तत: ससर्ज ।
क्षत्रस्य तत् क्षत्रमिहाबलीयानाशंसते धर्म्मपरो बलिष्ठम् ॥ ३३ ॥
ब्रह्माथ च क्षत्रमथो विडेयं शूद्रश्च धर्म्मोस्ति तदस्ति सत्यम् ।
सत्यं न जातु च्यवते, नियत्या तथैव लोकः परिरक्षितोऽस्ति ॥ ३४ ॥
देवेषु तु ब्रह्म तदग्नि नाम्यं तद् ब्राह्मणेनात्र मनुष्यजाते ।
क्षत्रं तु देवेष्वधिलोकपालं यः क्षत्रियस्तत्र मनुष्यजाते ॥ ३५ ॥
ये विश्वदेवा मरुतश्च रुद्रा अथादितेया वसवश्च देवाः ।
विट् तेषु वैश्येषु मनुष्यजाते शूद्रस्तु पूषेयमथो मनुष्यः ॥ ३६ ॥
तत्तन्मनुष्यस्य सधर्म्मिदेवो लोकः स्व एतं यदि वेदहष्ट्वा ।
प्रेयात् स एनं न भुनक्त्यलब्ध: पुण्यं महत्कर्म्म च हीयतेऽस्य ॥ ३७ ॥
तस्मादुपासीत नियम्य लोकं ह्यात्मानमेवैष न हीयतेऽत: ।
यथा यथा कामयते स सर्वं तस्यात्मनः सिध्यति सृज्यमानम् ॥ ३८ ॥

१०—आत्मनः सर्वभूतलोकत्वम् ८

सर्वेषां भूतानामप्ययमात्मैव लोक उपनेयः ।
होमं यजनं कुर्वन् देवानामेव लोकोऽस्ति ॥ ३९ ॥
अनुवचनात् स ऋषीणां स पितॄणां पिण्डदानतः प्रजया ।
वासयते स मनुष्यानशनं तेभ्यो ददाति तन्नॄणाम् ॥ ४० ॥
यत्तु पशुभ्यस्तृणजलमुपदत्ते तत् पशूनां स्यात् ।
उपजीवन्ति विहङ्गा माक्षिकमशकाः पिपीलिकाद्याश्च ॥ ४१ ॥
आत्मा य: खल्वेवं सर्वेषां लोक आश्रयोस्त्यस्मै ।
भूतान्यरिष्टिमिच्छन्त्येतन्मीमांसितं विदितम् ॥ ४२ ॥

११–पाङ्क्तस्यात्मनः कार्त्स्न्यम् ९

आत्मैव आसीदिदमग्र एक एवाथ एतस्य भवन्ति कामाः ।
स्त्री स्यात्, प्रजायेय, च, वित्तमास्तां, कर्म प्रकुर्वीय शिवाय, चेति ॥ ४३ ॥
इयान्नु कामोऽस्यहि साधनीयो नातः परं विन्दति वाञ्छयापि ।
एकैकमेषां तु न यावदाप्नोत्यकृत्स्नतां मन्यत एव तावत् ॥ ४४ ॥
तैः सार्द्धमात्मा भवतीह कामैः पञ्चाङ्ग आत्मा वनिता प्रजा च ।,
वित्तं च कर्माणि च पाङ्क्त एभिर्भूत्वा स आत्मा भवतीह कृत्स्नः ॥ ४५ ॥
द्विधास्य पाङ्क्तत्वमथोऽन्तरन्यद् बहिस्तदन्यद् तदमुष्य कार्त्स्न्यम् ।
प्राणैस्तदस्यान्तरतो बहिर्वा त्वन्यासामभि स्वप्रमयं प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥
आत्मा मनो, वाग् वनिता, प्रजा तु प्राणोऽस्य, चक्षु श्रवणे तु वित्ते, ।
दृष्टं विविदामुत्र च तच्छ्रुतं स्यात्, कायोऽस्य कर्म क्रियते तदन्तत् ॥ ४७ ॥
यज्ञः स पाङ्क्तः, पुरुषश्च पाङ्क्तः, पशुश्च पाङ्क्तोऽखिलमेव पाङ्क्तम्, ।
पाङ्क्तः स आत्मैव तु सर्वमेतन्न चात्मनोऽस्ति व्यतिरिच्य किञ्चित् ॥ ४८ ॥
वाजिश्रुतौ पश्चिमकाण्ड पाठे तार्तीयके ब्राह्मणकं द्वितीयम् । (शतपथ १४ । ३ ।२)
जीवात्मनोऽस्यैव समस्तविश्वमपञ्चबीजत्वमबोचदित्थम् ॥ ४९ ॥

१२—एकात्मनः सृष्टिविधौ त्रिमूर्तित्वम् १०

सृष्टिस्त्रिधा क्षुद्रतमाऽथ खण्डात्मिका महासृष्टिरिति प्रभेदात् ।
एकैकभूतस्य शरीरसृष्टिः क्षुद्राण्डजन्मत्विह खण्डसृष्टिः ॥ ५० ॥
सर्वाण्डसाधारण विश्वमायोदयो महासृष्टिरिति प्रतीयात् ।
तिस्रस्तु ता सृष्टिविधा इयं हि श्रुतिः समानं विषयीकरोति ॥ ५१ ॥
तत्रादिसृष्टिः परमेश्वरात् स्यात् तथेश्वरान्मध्यगताणुसृष्टिः ।
क्षुद्रात्तु जीवात् पुरुषाद्धिसृष्टिः समानमेतान् श्रुतिराह सैषा ॥ ५२ ॥
हिरण्यगर्भः स विराड् य ईश्वरः स एव जज्ञे प्रथमः शरीरवान् ।
स एक आसीत् पुरुषाकृतिः पुरा स्त्रीपुं समेदास्तत एव जज्ञिरे ॥ ५३ ॥
जीवास्त एते बहवो न तेषां स्त्रीपुं समेदौ तनुखण्डजातौ ।
तस्माच्छ्रुतिर्नियमितस्तु जीवादिमां विसृष्टिं विषयीकरोति ॥ ५४ ॥
महेश्वरस्त्वप्रमितोऽस्त्यकायो न स्त्रीत्वपुंस्त्वे न च तस्य कामः ।
स निर्विशेषोऽस्त्यभयोऽस्ति तस्मान्नैषा श्रुतिस्तद्विषयेति केचित् ॥ ५५ ॥
न यस्य देहो न च यस्य कामः परात्परः कोऽपि स वै पृथक् स्यात् ।
यांस्त्वब्रुवंस्त्रीन् पुरुषानिव तान् श्रुतिः समानं विषयीकरोति ॥ ५६ ॥
क्षरस्तु जीवोऽक्षर ईश्वरोऽयं यस्त्वव्ययोऽन्यः परमेश्वरः सः ।
त्रयोऽपि देहं दधते च कामानियं श्रुतिस्तद्विषया समं स्यात् ॥ ५७ ॥

साम्येऽपि तच्छ्रुत्युदितं न यावत् संभाव्यतेऽस्मिन् पुरुषे क्व चापि
तदन्यगं नेयमियं श्रुतिर्यत् त्रीनेकवत् तान् विषयीकरोति ॥ ५८ ॥
क्षुद्रे च सृष्टिर्विषयो न चान्ये इत्येव मन्ये प्रतिपन्ति तत्र ।
एकात्मनः स्त्रीपुरुषौ विभागौ न क्षुद्र सृष्टौ भवतः प्रतीतौ ॥ ५९ ॥
यत् पाणिपादाननयोनितोऽग्ने निर्लोमतायै श्रवणं तदेतत् ।
तत् क्षुद्र सृष्ट्यामुपपद्यतेऽद्धा वाक् प्राण चक्षुः श्रु ति कर्म चापि ॥ ६० ॥
क्षुद्रां च सृष्टिं महतीं च सृष्टिं संगृह्णतीयं श्रु तिरञ्जसैव ।
मध्येऽण्डसृष्टिं विषयीकरोति त्रिधापि सोकाऽऽत्मन एव सृष्टिः ॥ ६१ ॥
यत्यादि सृष्टौ परमेश्वरोऽयं मध्येण्डसृष्टौ त्वयमीश्वरोऽस्ति ।
स्यात् क्षुद्रसृष्टौ तु स जीव आत्मेत्येवं विदुः केचन तन्न सम्यक् ॥ ६२ ॥
आत्मैक एवास्ति न तु त्रयस्ते त्रिस्रोऽपि सृष्टीः कुरुते स एकः ।
मर्त्यः स देहीति स जीव दृष्टो न त्वीश्वरो वा परमेश्वरो वा ॥ ६३ ॥
पक्षी पशुः कीटपिपीलिकाद्या नराद् विरूपा अपि जीवसंज्ञाः ।
तथेश्वरो वा परमेश्वरो वा नराद् विरूपोऽपि स जीव एव ॥ ६४ ॥
मनुष्यदेहे रुधिरास्थिशुक्रव्रणादिजीवा हि यथा वसन्ति ।
तथेश्वराख्यस्य तनौ मृदम्भोवाय्वग्निजीवा विविधा वयं स्मः ॥ ६५ ॥
त ईश्वराख्या अपि नूनमन्यान्याकारजीवा बहव. क्वचित् स्युः ।
महेश्वराख्यस्य तनौ प्रविष्टा जीवो हि जीवान् जनयत्यनन्तान् ॥ ६६ ॥
महेश्वरस्यैश्वर एकमङ्गं जीवोऽहमस्मीरितुरेकमङ्गम् ।
अङ्गानि जीवस्य भवन्ति जीवाः सोऽहं तथाऽहं स न चेह नाना ॥ ६७ ॥
यद्वा यथा च मयि भावयामि भवं तथा तत् परमेश्वरोऽपि ।
आत्मानमेवैतमतः स्वमेकं प्रतीक्षयेदाह कठस्तथर्षिः ॥ ६८ ॥

१३—त्रिमूर्तेरेकत्वे जीवत्वे च प्रमाणभूता कठश्रुतिः ११

"अणोरणीयान् महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यतिवीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ ६९ ॥
अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वाधीरो न शोचति ॥ ७० ॥
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ ७१ ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ७२ ॥
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ७३ ॥
य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ ७४ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ ७५ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ ७६ ॥
न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषी मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ७७ ॥
पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ७८ ॥
पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ ७९ ॥
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ ८० ॥
यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ ८१ ॥
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ८२ ॥
पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ ८३ ॥
एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८४ ॥
मनसि प्राणे चक्षुषि ध्यानयज्ञैकं यतोऽस्मि पुरुषायम् ।
पुरुषो यतोऽस्ति सत्यं तस्मात् सत्यं तदेकमिह सिद्धम् ॥ ८५ ॥

इति पुरुषैक सत्योपनिषत् पूर्णा ॥

इति पञ्चमं पर्व ॥ ५ ॥

अथ यज्ञैकसत्योपनिषत्। षष्ठं पर्व।

१—अन्योदरेऽन्याधानस्य यज्ञत्वम्।

यदन्यदन्यत्र हुतं स यज्ञो यद् दृश्यते सर्वमिदं स यज्ञः ।
अन्योदरेऽन्यस्तु यदाहितं स्यात् तदन्नमत्तुर्लभते स्वरूपम् ॥ १ ॥
यो ब्रह्म कर्मणोर्वा, जीवेश्वरयोस्तथास्ति यो यज्ञः ।
प्राणमनः कृतयज्ञो ज्ञान क्रिययोश्च तत्कृतं विश्वम् ॥ २ ॥
यत्र यदेव हुतं स्यात् संपत्तिस्तस्य तेन रूपेण ।
अन्योन्यतो विकासस्तयोस्ततः संभवत्यनिशम् ॥ ३ ॥

२—ब्रह्म कर्म यज्ञः। (१)

ब्रह्मण्यकर्मणीदं कर्म्म हुतं तेन शाश्वतं विश्वम्।
ब्रह्म कर्म्म च कर्म्माणि हुतमिति परिवर्ति विश्वमिदम् ॥ १ ॥

३—जीवेश्वर यज्ञः। (२)

अथेश्वरे सन्ति हिता अशेषा जीवा अमी तेन च विश्वमेकम् ।
हुतश्च जीवेषु स ईश्वरो यद् भूतान्यनेकानि ततोऽत्र भान्ति ॥ १ ॥
महेश्वरस्य प्रतिबिम्बभूता जीवाश्चिदाभासमया भवन्ति ।
इतीतरे किन्तु वदामि जीवेश्वरौ सदाऽन्योन्य विकासभूतौ ॥ २ ॥

४—प्राणचातुर्विध्यम्।

अस्तीश्वरोऽयं विभवन् समन्ताद् प्राणः सरस्वानिव स प्रपूर्णः ।
स्वभावभेदेन चतुर्विधोऽसौ चत्वार एकत्र समाहिता स्युः ॥ १॥
अणोरणीयानपि सर्वतोऽस्माज्ज्यायानसावस्ति बहुप्रभेदः ।
स्थूलोऽपि सूक्ष्मोऽपि चतुर्विधस्तु चतुष्कलः सन् परितः प्रवृत्तः ॥ २॥
परोरजा अग्निरथैव सोमश्चापश्च चत्वार इमे स्वभावात् ।
भेदाः स्युरथ मन आहु रन्यं वाच तथा प्राण इतीतरौ द्वौ ॥ ३ ॥

५—मनः प्राणयज्ञः। (३)

अकर्म यत् तन्मन उच्यते यत्, कर्मास्ति स प्राण इहोदितोऽन्यः ।
प्राणो मनस्याहुत एवमेतत् प्राणे मनोऽप्यस्ति हुतं तदेकम् ॥ १ ॥

६-प्राणवाग् यज्ञः सप्तवैरूपस्य, घर्मस्यवा तापस्य। (४)

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे।
तं पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥ १ ॥ (ऋ॰ सं॰ १० । ११४ । ४)
[एक परन्द जो कि दरिया में घुसा था, वही इस तमाम दुनियां का निगराँ था।
उसे मैं पाक दिलसे पास देखा था, उसे मा चाटती यह मा'कुं चाटता था ॥ २ ॥]

७-मनो वाग्यज्ञो बह्वृचानाम्। (५)

प्राणे हुता वाग् लभते मनस्त्वं वाक्त्व मन प्राणहुत क्रमेण।
इत्थं मनो वागथ वाक् मन स्यात् पश्यत्यमुं यज्ञमिहैतरेय ॥ १ ॥

८-अन्नादान्न यज्ञः। (६)

तत्र प्राणोर्गान्नानामन्योन्यपरिग्रहस्य यज्ञत्वं वाजसनेयानाम्।

निश्वसत प्राण इह श्वमानत प्राणे गते क्लिश्यति वत्स्तित मन ।
प्राण पुन स्तद्घु मिदं तु वाङ्मयं पीताशितं कामयतेऽन्नमाहृतम् ॥ १ ॥
प्राणो द्विधा व्याम्रियते स केनचिद्भागेन विस्रस्य परेण युज्यते।
अन्न समाहार्यते तु केनचिद्भागेन सोऽन्नं परिगृह्य तिष्ठति ॥ २ ॥
गृहीतमन्न द्विविधं प्रवर्तते प्राणस्तदुत्सादित संमितंभवेत्।
प्राण तु विस्रस्तमनेन पूरयेद् भूयोऽन्न मस्मिन् जनयेद् विशोषिताम् ॥ ३ ॥
मनोऽहुत प्राणमधिष्ठितं वागासज्जते, नास्ति मिथो व्यपाय ।
वाचो विकारा प्रभवन्ति शश्वत् पृथग्विधास्तांस्तु जहाति पश्चात् ॥ ४ ॥
सृष्ट्या विसृष्टास्त इमे पदार्था अन्नं भवन्तीति तदन्नभोगात्।
कश्चित् सवाक्प्राणमनोमयात्मा विलक्षणा सृष्टिमिहातनोति ॥ ५ ॥
अन्न भवेद्गिंय भूकूं तु सद्य प्राणो भवेत् प्राण इहतरे द्वे।
ऊर्ध्वं चेतरे अधमपीतरौ द्वौ धत्त मिथ सम्रह एव यज्ञ. ॥ ६ ॥

९-चित्त-वाग्नोरुत्तरोत्तरिक्रमस्य यज्ञत्वम्(७)

चित्तस्य वाच क्रम उत्तरोत्तरो यज्ञ. स इत्याह तथैतरेयक
वाचो भवेदा मविशेष उद्गतस्तस्मिन् मन प्राण यतोऽन्यदुद्भवेत् ॥ १ ॥

सोमात् स्थिति स्याद् गति रग्नित स्यादित्थं क्रिया प्राणवशेन सर्वा।
ज्ञान मनस्तोऽर्थकला तु वाचो ज्ञानक्रियार्था इदमस्ति विश्वम् ॥ २ ॥

१०—ज्ञानक्रिया यज्ञः । (८)

क्रिया हि न ज्ञानविनाकृताः स्युर्ज्ञानं च नार्थग्रहकर्मशून्यम् ।
ज्ञानात् क्रिया ज्ञानमिदं क्रियातस्तदित्थमन्योन्यहुतेः स यज्ञः ॥ १ ॥
अर्थाश्रयेणैव भृताः क्रियाः स्युः क्रियाश्रयेणैव भवन्ति तेऽर्थाः ।
अर्थे क्रियाऽर्थोऽपि हितः क्रियायामर्थक्रिया यज्ञ इति प्रदिष्टः ॥ १ ॥

११—ज्ञानार्थ यज्ञः । (९)

ज्ञानं न चार्थं ग्रहणाद् ऋते स्यादर्थोऽपि न ज्ञानविनाकृतः स्यात् ।
यदस्ति तद् भात्यथ भाति वा यत् तदस्ति स स्यादुपलब्धि यज्ञः ॥ १ ॥

१२—आत्मात्मीयत्वम् ।

यत्सत्तया यस्य परस्य सत्ता परस्यतस्याभिमतः स आत्मा ।
स एव वाङ् प्राणमनोमयो वा चतुष्कलो वा पृथगेक आत्मा ॥ १ ॥
तत्रापि नैकेन विनान्यदस्ति त्रीण्येक आत्मा पृथगात्मता च ।
वाक् प्राणतः प्राणततिर्मनस्तो नियुज्यमानेव करोति सृष्टिम् ॥ २ ॥
उत्पद्यतेऽस्मादिह यत्र किञ्चित्,तदस्य देहं. तत आवृतोऽयम् ।
देहस्य चात्मात्मन एव देहस्ताभ्यां विना क्वापि न किञ्चिदस्ति ॥ ३ ।
देहस्य सर्गे मनसः प्रसङ्गाज्ज्ञानेन्द्रियाण्येव, क्रियेन्द्रियाणि ।
प्राणप्रसङ्गादथ, वाङ्प्रसङ्गादर्था. स्युरित्थं त्रयमेकदेहम् ॥ ४ ॥

१३—यज्ञस्यैवात्मत्वम् ।

आत्मा स एव त्वखिलस्य यज्ञः न व्यष्टियज्ञः स समष्टियज्ञः ।
यो विश्वयज्ञोऽस्ति विभुः स एको यज्ञा अनन्ता इह सन्ति जीवाः ॥ १ ॥
आत्मातिरिक्तो यदि यज्ञतः स्यादात्मन्यि नो जात्वपि नो मृतिः स्यात् ।
असङ्ग आत्मा स कथं नु देही देहात्कथं वा विचलेद् विभुश्चेत् ॥ २ ॥
न चेत्कनीयान् न च वर्द्धते चेत् बालो युवा स स्थविरः कथं स्यात् ।
तस्मादखण्डेश्वरसोऽविनाशीत्यात्माभिमानोऽस्ति वृथा परेषाम् ॥ ३ ।

१४—यज्ञस्यात्मनः कर्म्ममयत्वमन्नाश्रितत्वं च ।

यज्ञः पुनः कर्म्ममयोऽयमात्मा सोऽन्नाश्रयस्तिष्ठति यावदन्नम् ।
वत् प्राणयित्रं सनमत्र पूर्वं पश्चादिहाप्याहरणं च नित्यम् ॥ १ ॥

विस्रसमानोऽग्निरिवाश्नमाहुतं धत्ते ततोऽस्मिन् प्रतिधीयते पुनः ।
विस्रंसितो भीमरसः स दिव्यतो रसात् समायुज्य परोऽग्निरुद्भवेत् ॥ २ ॥
तथैव देहेऽपि यदन्नमाहितं वैश्वानरस्य प्रतिधीयते तत. ।
विस्रंसितो भीमरसः स दिव्यतः संयुज्य वैश्वानर एव जायते ॥ ३ ॥
वैश्वानरोऽसौ पुरुषः शरीरं व्याप्नोति चालोमनखाग्रदेशम् ।
अनाहतः शब्द इहास्य घोषो देहे यदौष्ण्यं तु तदस्य रूपः ॥ ४ ॥
स प्राणभृज्जीवति यावदौष्ण्यं वैश्वानरादौष्ण्यमुपैति देहे ।
वैश्वानरो यज्ञमयः स यज्ञः संपद्यतेऽश्नाहवनादिहाग्नौ ॥ ५ ॥
स तायते चाहरहस्तु यज्ञः, संतिष्ठते चाहरहः स यज्ञः ।
स स्वर्गगत्यै तमिमं च युङ्क्ते, स्वर्गं ततः सोऽहरहः प्रयाति, ॥ ६ ॥
(शत० ६ । ५ । १८)

न प्राणविस्रंसनमस्ति यस्मिन् भोक्तुं समीहेत न चान्न मेतत् ।
अनाहुतेऽस्मिं तु न यज्ञसिद्धिर्यज्ञं विना नाग्नित्वं न चौष्ण्यम् ॥ ७ ॥
तत्प्राणविस्रंसन कर्मणोऽस्मिन् क्रमेण वृद्धिर्विधिवत्तु वृद्धे. ।
अल्पत्वमन्नाहरणेऽस्ति तद्वत् क्रमेण तत्प्राणबलापकर्षात् ॥ ८ ॥
प्राणाल्पविस्रंसनतोऽधिकान्नो पादानतो बाल्यशरीरवृद्धिः ।
प्राणाधिकस्रंसनतः कनीयो ऽन्नादानतस्तत्र जरान्तरो स्तः ॥ ९ ॥

१५—यज्ञात्मनः कोशचतुष्टयम् ।

* बुद्धि[१]र्मनो[२]ऽर्थाः[३] पुनरिन्द्रियाणि[४] कोशा इमे स्युः पुरुषस्य रूपम् ।
परोरजाः प्राण इदं मनो धीः, प्राणोऽग्निसोमाभिहितो मनोऽन्यद्[२] ॥ १ ॥
वाक् प्राण आप्योऽर्थ[३]गणस्तथैवेन्द्रियद्वयान्नमयश्च[४] कोशाः ।
कोशैश्चतुर्भि. प्रविभक्त देहो यज्ञः स आत्मा पुरुषोऽयमुक्तः ॥ २ ॥

१६—आत्मनः पञ्चवर्गाः ।

तथाविधास्ते प्रचरन्त्यनन्ता. परस्परेण व्यतिरिक्तसत्त्वाः ।
तेषां च वर्गा इह पञ्च क्लृप्ता वड्डोत्तराः पूर्वविकारयोगात् ॥ १ ॥
इन्दुं च जीवः पृथिवी च सूर्यो महेश्वरः पञ्चविधा इतीत्थम् ।
इन्दु पूर्वास्ते निगिलत्यमीषां परः परः पूर्वविवृद्धमर्थम् ॥ २ ॥
सत्स्वपु वाक्प्राण मनोमयत्वात् साधर्म्यमिच्छन्ति विधर्मितां च ।
पूर्वे मर्त्यत्वधिकारभोगात् वागन्यसर्गादुपसर्गभेदात् ॥ ३ ॥

---

* वड्ड = बड़ा ॥ "वड्डोरु विपुलं, पीन पीव्नी तु स्थूलपीवरे" (३। विशेष्यनिघ्ने (१) त्यमर ।

१७–इन्द्रात्मा

१० प्राणस्तदिन्द्रस्य भुनक्ति वेदान् महेशात्म् निश्वसितांस्तदूर्क् स्यात् ।
इन्द्रस्यवाचो विरतौ प्रहीणे प्राणे तदूर्जा पुनरेव सिद्धयेत् ॥ ३४ ॥
इन्द्रस्य वाक् प्राणहिता प्रसूते भूतानि शश्वत् क्रमशःएव मां ।
खवायुतेजोजलमृत्तिकाख्यान्येतानि हीन्द्रं परिवेष्ट्य तस्थुः ॥ ३५ ॥
कालेन पश्चात् त्यजति स्वभावादात्मा स्वयाचः प्रसवान् समस्तान् ।
त्यक्तानि भूतानि तु तानि पश्चादन्योऽयमात्मा प्रसति स्वभावात् ॥ ३६ ॥
भूतानि भुङ्क्ते तु य एव आत्मा भूतावसृष्टः स हि जीव उक्त ।
महांस्तदिन्द्रात्मन एव आत्मा संपद्यते संप्रति भूतयोगात् ॥ ३७ ॥

१८–जीवात्मा ।

११ प्राणो हि जीवस्य भुनक्ति भूतान्येतानि चेन्द्रस्य तयाकृतानि ।
जीवस्यवाचो विरतौ प्रहीणे प्राणे तदूर्जा पुनरेव सिद्धयेत् ॥ ३८ ॥
जीवस्य वाक् प्राणहिता प्रसूते नानाविधान् दैहिकभूतधातून् ।
लोमत्वचासृक्पललानि मेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि शिरादिकांश्च ॥ ३९ ॥
एते च जीवं परिवेष्ट्य तस्थुः कालेन तामेव जहाति धातून् ।
आत्मा स्व वाच प्रसवान् समस्तान् त्यक्त्वा पुनः प्राग्वदयं पृथक्स्यात् ॥ ४० ॥
त्यक्तानमून् धातुगुणांस्तु पश्चादन्योऽयमात्मा प्रसितस्वभावात् ।
अश्नाति धातूनिह यः स आत्मा धातूपसृष्टः पृथिवीति वृत्तः ॥ ४१ ॥
महांस्तु जीवात्मन एव आत्मा संपद्यते भौतिकधातुयोगात् ।
वेदांश्च भूतानि च भूतधातून् प्राणे गृहीत्वात्र विलक्षणोऽभूत् ॥ ४२ ॥

१९–पृथिव्यात्मा ।

१२ पृथ्वी यदश्नाति तु भूतधातूंस्तदन्नमूर्क् स्यात्तत एव चोर्कतः ।
पृथ्वीस्यवाचो विरतौ प्रहीणे प्राणे पुनःप्राण उदेति सद्यः ॥ ४३ ॥
पृथ्व्याश्च वाक् प्राणहिता प्रसूते नानाविधांस्तैजसधातुवर्गान् ।
हिरण्यपूर्वानपि सूनगाम्रताम्रपूर्वानपरांश्च कांश्चित् ॥ ४४ ॥
पृथ्वीमिमां ते परिवेष्ट्य तस्थुः कालेन तान् सापि जहाति धातून् ।
पृथ्वी स्ववाचः प्रसवान् समस्तांस्त्यक्त्वा पृथक् प्राग्वदुदेति चात्मा ॥ ४५ ॥
त्यक्तानमून् धातुगणांस्तु पश्चादन्योऽयमात्मा प्रसति स्वभावात् ।
अश्नाति धातूनिह यः स आत्मा धातूपसृष्टो रवि रित्यनूक्त ॥ ४६ ॥
महान् पृथिव्या मन एव आत्मा संपद्यते तैजसधातुयोगात् ।
पूर्वांश्च वेदप्रमुखान् क्रमात्तान् प्राणो गृहीत्वात्र विलक्षणोऽभूत् ॥ ४७ ॥

२०—सूर्यात्मा ।

१३ सूर्यो यदश्नाति हि धातु तेजांस्यन्नं तदुक्तं स्यात् तत एव चोक्तः ।
सूर्यस्य वाचो विहतो प्रहीणे प्राणे पुनः प्राण उदेति सद्यः ॥ ४८ ॥
सूर्यस्य वाक् प्राणहिता प्रसूते ह्याग्नेयसौम्यान् विविधांश्च देवान् ।
आदित्यवाय्वग्निमुखान् दिगिन्दु प्रधान् गवाश्वादि मुखांश्च कांश्चित् ॥ ४९ ॥
देवास्तु सूर्यं परिवेष्ट्य तस्थुः कालेन तानेव जहाति देवान् ।
सूर्यः स्ववाचः प्रभवान् समस्तांस्त्यक्त्वा पुनः प्राग्वदयं पृथक् स्यात् ॥ ५० ॥
त्यक्तानमून् देवगणान् स्तुपश्चादन्योऽयमात्मा प्रभवति स्वभावात् ।
य आत्मसादेव करोति देवान् स देवमूर्तिः परमेश्वरोऽस्ति ॥ ५१ ॥

२१—परमेश्वरात्मा ।

अणोरणीयान् न यथास्ति हीन्द्रस्तथायमात्मा महतो महीयान् ।
अन्ये परिच्छिन्नतया प्रतीता एकोऽयमात्मा परिणामहीनः ॥ ५२ ॥
आत्मोन्नतेरस्य परास्ति काष्ठा परा गतिः सा परमात्मनिष्ठा ।
जीवो हि कश्चित् क्रमतो विकासे स्यादीश्वरोऽयं परमो विकासः ॥ ५३ ॥
संभाविता स्युर्बहवस्त इन्द्रा प्रत्यक्षदृष्टा बहवस्तु जीवाः ।
पृथ्व्यश्च बह्व्यो बहवश्च सूर्या एकोऽयमात्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥ ५४ ॥
इन्द्रैरनेकैरप्यमेकजीवो जीवैरनेकैरप्यमेकपृथ्वी ।
बह्वीभिरेताभिः सह चैकसूर्यः सूर्यैस्तु सर्वैः स महेश एकः ॥ ५५ ॥

२२—पञ्चानामाश्रिताश्रयी भावः ।

पश्यन्ति जीवान् पृथिवीसमाश्रितान् पृथ्वीं च पश्यन्ति रविं समाश्रिताम् ।
ततो विदुस्तं रविमीश्वराश्रितं जीवाश्रितानीन्द्रकुलानि जानते ॥ ५६ ॥
ततो विपश्यन्ति परं महेशात् सूर्यं प्रजातं पृथिवीन्तु सूर्यात् ।
जीवान् पृथिव्या अथ जीवजातानिन्द्रानितीत्थं तु वयं न विद्म ॥ ५७ ॥
सृष्टिक्रमे सूक्ष्मत एव मन्ये स्थूलप्रसूतिं न तु वैपरीत्यात् ।
स्थूले तु सूक्ष्माः समवेतभूता भवन्ति तस्मादिह तानपेक्षे ॥ ५८ ॥
केचित् स्वतन्त्रा इह सन्ति सूक्ष्माः स्थूले तु केचित् समवेतरूपाः ।
स्थूलं तदालम्ब्य वसन्ति केचित् सूक्ष्मास्त्रिधा सन्ति तदित्थमेते ॥ ५९ ॥
उद्भाविता स्युर्घटतोऽपि मृत्तिका उद्भाविताः स्युः पटतोऽपि तन्तवः ।
तथापि मृद्भ्यो घट एव जायते तन्तुः पटे हेतुरयं न चान्यथा ॥ ६० ॥
इन्द्रा य एते पुरुषा अनन्ता य ईश्वरः पूरुष एक उक्तः ।
तस्यापि तेषामपि पूर्वपश्चाद्भावस्तु निर्धारयितुं न शक्य ॥ ६१ ॥

इज्ञाः क्रमेण प्रतिपद्य योगं महत्त्वमापद्यत ईश्वरोऽन्ते ।
स ईश्वरोऽपि प्रतिपद्य भागानणुत्वमुत्पादयते त इज्ञाः ॥ ६२ ॥
इत्थं प्रवाहोऽयमनाद्यनन्तः प्रवर्तमानः प्रतिपद्यते यत् ।
तस्मान्न पूर्वत्वपरत्वभावं न कार्य्यताकारणते च मन्ये ॥ ६३ ॥

२३—एकसत्यत्वसिद्धान्तः ।

६ यज्ञो न नास्तीति स सन्निरुक्तोऽसत्त्वेऽपि नित्यं परिवर्तते यत् ।
सद्याप्यसच्चापि यदस्ति विश्वं तस्मात्तदाहुः सदसत्पदेन ॥ ६४ ॥
एकोऽपि यज्ञो बहवोऽपि यज्ञा यज्ञः स एकत्वबहुत्वभावः ।
एकः स यज्ञोऽयमनेकरूपो मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ६५ ॥
अप्रादोऽन्नाधाते व्यासज्यैकं विभाति यज्ञत्वम् ।
यज्ञं सत्यं मन्ये तस्मात् सत्यं तदेकमिह सिद्धम् ॥ ६६ ॥

इति यज्ञैकसत्योपनिषत् ॥ षष्ठं पर्व ॥ ६ ॥

इति श्री मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मसंशयोच्छेद
वादे विज्ञान शास्त्रे विज्ञानोपक्रमाधिकारो
नाम षट्पर्वा प्रथमः काण्डः १—
समाप्तः ॥ * ॥

२०–सूर्यात्मा ।

१३ सूर्यो यदश्नाति हि धातु तेजांस्यदं तदूर्क् स्यात् तत एव चोर्क् तः ।
सूर्यस्य वाचो विरतौ प्रहीणे प्राणे पुनः प्राण उदेति सद्यः ॥ ४८ ॥
सूर्यस्य वाक् प्राणहिता प्रसूते ह्याग्नेयसौम्यान् द्विविधांश्च देवान् ।
आदित्यवाय्वग्निमुखान् त्रिभिरिन्दुप्रधानान् गन्धर्वादि मुखांश्च कांश्चित् ॥ ४९ ॥
देवास्तु सूर्ये परिवेष्टदेशे वसन्तु कालेन तानेव जहाति देवान् ।
सूर्यः स्वयं च प्रभवान् समस्तांस्त्यक्त्वा पुनः प्राग्वदयं पृथक् स्यात् ॥ ५० ॥
त्यक्तानमून् देवगणान् स्तुपश्चाद्योऽयमात्मा ग्रसति स्वमात्रात् ।
य आत्मसात् करोति देवान् स दैवमूर्तिः परमेश्वरोऽस्ति ॥ ५१ ॥

२१–परमेश्वरात्मा ।

अणोरणीयान् स यथास्ति ह्रीस्तथाय मात्मा महतो महीयान् ।
अन्ये परिच्छिन्नतया प्रतीता एकोऽयमात्मा परिणामहीनः ॥ ५२ ॥
आत्मोन्नतेरत्र परास्ति काष्ठा परा गतिः सा परमात्मनिष्ठा ।
जीवो हि कश्चिन् यमतो विकासे स्यादीश्वरोऽयं परमो विकासः ॥ ५३ ॥
संभाविता स्युर्नहयस्त इत्था प्रत्यक्षदृष्टा वहवस्तु जीवाः ।
पृथ्व्यश्च वह्व्यो वहवश्च सूर्या एकोऽयमात्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥ ५४ ॥
इत्थंतलैकैस्त्यमेकजीवो जीवैरनेकैरियमेकपृथ्वी ।
पृथ्वीभिराभिः सह चैकमूर्यं सूर्यैस्तु सर्वैः स महान् एक ॥ ५५ ॥

२२–पञ्चानामाश्रिताश्रयी भावः ।

पश्यन्ति जीवान् पृथिवीसमाश्रितान् पृथ्वीं च पश्यन्ति रविं समाश्रिताम् ।
ततो विदुस्त रविमीश्वराश्रितं जीवाश्रितानीन्द्रियकुलानि जानते ॥ ५६ ॥
ततो विपश्यन्ति परं महत्वात् सूर्य प्रजातं पृथिवीन्तु सूर्यात् ।
जीवान् पृथिव्या अथ जीवजातानिन्द्रानितीत्थं तु वयं न विद्मः ॥ ५७ ॥
सृष्टिक्रमे सूक्ष्मत एव मन्ये स्थूलप्रसूतिं न तु वैपरीत्यात् ।
स्थूले तु सूक्ष्माः समवेतभूता भवन्ति तस्मादिह तानपीक्षे ॥ ५८ ॥
केचित् स्वतन्त्रा इह सन्ति सूक्ष्माः स्थूले तु केचित् समवेतरूपाः ।
स्थूलं तदालम्ब्य वसन्ति केचित् सूक्ष्मास्त्रिधा सन्ति तदित्थमेते ॥ ५९ ॥
उद्भाविता स्युर्घटतोऽपि मृत्तिका उद्भाविता स्युः पटतोऽपि तन्तवः ।
तथापि मृत्तो घट एव जायते तन्तुः पटे हेतुरयं न चान्यथा ॥ ६० ॥
इत्थं य एते पुरुषा अनन्ता य ईश्वरः पुरुष एक उक्तः ।
तस्यापि तेषामपि पूर्वपश्चाद्भावस्तु निर्धारयितुं न शक्यः ॥ ६१ ॥

इन्द्राः क्रमेण प्रतिपद्य योगं महत्त्वमापद्यत ईश्वरोऽन्ते ।
स ईश्वरोऽपि प्रतिपद्य भागानणुत्वमुत्पादयते न इन्द्राः ॥ ६२ ॥
इत्थं प्रवाहोऽयमनाद्यनन्तः प्रवर्तमानः प्रतिपद्यते यत् ।
तस्मान्न पूर्वत्वपरत्वभावं न कार्य्यताकारणते च मन्ये ॥ ६३ ॥

२३—एकसत्यत्वसिद्धान्तः ।

१६ यज्ञो न नास्तीति स सन्निरुक्तोऽसन्नेव नित्यं परिवर्तते यत् ।
सन्नाप्यसन्नापि यदस्ति विश्वं तस्मात्तदाहुः सदसत्पदेन ॥ ६४ ॥
एकोऽपि यज्ञो बहवोऽपि यज्ञा यज्ञः स एकत्वबहुत्वभावः ।
एकः स यज्ञोऽयमनेक रूपो मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ६५ ॥
अन्नादोऽन्नाधाते व्यासज्यैकं विभाति यज्ञत्वम् ।
यज्ञं सत्यं मन्ये तस्मात् सत्यं तदेकमिह सिद्धम् ॥ ६६ ॥

इति यज्ञैकसत्योपनिषत् ॥ षष्ठं पर्व ॥ ६ ॥

इति श्री मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मसंशयोच्छेद्
वादे विज्ञान शास्त्रे विज्ञानोपक्रमाधिका
नाम षट्पर्वा प्रथमः काण्डः १—
समाप्तः ॥ * ॥

अथ संशयवादे संशयाधिकारो नाम द्वितीयः काण्डः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ संदिग्धसर्वोपनिषत् ।

१–स्याद्वादसूत्रम् ।

१ मतानि सर्वाण्यधिवीक्ष्य भिन्नान्यनिश्चयं प्राप्य मतेषु तेषु ।
स्याद्वादमेके परिकल्पयन्ति ते सप्तभङ्गी नयमाहुरस्मिन् ॥ १ ॥

२ स्यादस्ति वा स्यादपि नास्ति चेदं स्यादस्ति नास्तीत्यथ स्यादवाच्यम् ।
स्यादस्त्यवाच्यं त्वथ नास्त्यवाच्यं स्यादस्ति नास्त्येव तदप्यवाच्यम् ॥ २ ॥
संभाव्यते सर्वमिदं सदेव संभाव्यते सर्वमथासदेव ।
संभाव्यते चेदमसच्च सच्च संभाव्यतेऽनिर्वचनीयमेतत् ॥ ३ ॥
सदप्यदोऽनिर्वचनीयमेवासदप्यदोऽनिर्वचनीयमीशे ।
निरंकुशं सदसच्च नेदं मन्ये, नियुक्तं न तथाऽनियुक्तम् ॥ ४ ॥
यथार्थं निश्चित्य वदन्ति केचिद् यदिचार्थमेवाऽस्ति न चान्यथेति ।
तत्सर्वथा साहसमात्रमेषामनिश्चितं सर्वविधं हि विश्वम् ॥ ५ ॥

३ स्याद्वाद पक्षोऽस्ति पुरा युगे बुधैः प्रवर्तितः संशयवादसंश्रयः ।
जिनस्तमेवाभ्युपैत्त किन्तु निश्चितं जीवाद्यमास्थातिववाच्य वाचकः ॥ ६ ॥

२–मूलाशुद्धिसूत्रम् ।

१ स्यादित्यमेतद् यदि वाऽन्यथा स्यात् स्याद्वाद पक्षोऽपि न साधुरस्ति ।
संभाव्यते सर्वमितीह तूक्तं वयं त्वसंभाव्यमिदं वदामः ॥ ७ ॥
सृष्टिप्रसङ्गे हि वृथा विचारो मनुष्यबुद्धेः परतो हि तेऽर्थाः ।
पश्याम एतान् विविधान् विरुद्धान् वादान् किमेषां वद सत्यमस्ति ॥ ८ ॥
किं विश्वबीजं परमाणवो वा स प्रत्ययो वा परमेश्वरो वा ।
स विश्वरूपोऽथ ततो बहिर्वा सर्वं हि सन्दिग्धमिदं तवास्ति ॥ ९ ॥
पुरातनाः केऽपि महर्षयोऽखिलस्योत्कथान्यनेकानि वदन्ति यद्यपि ।
तथाप्यसंतुष्य तु विश्वकर्मणोपहस्यतेऽस्मिन् परमेष्ठिनापि च ॥ १० ॥

(१) " न तं विदाथ य इमा जजान अन्यद् युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ १० । ८२ । ७ ॥

[(१) न उसे जाना जिसने यह सब बनाया, आपके अन्दर कुछ औरही समाया ॥
अक़्ल से धुंधला, बातों से जीत पाया, खुद को यकीन नहीं, सो कादिर बताया ॥

(२) किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित् कथासीत् ।
यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १० । ८१ । २ ॥

[(२) क्या थी जगह सामान कौन कैसा था, जिनसे विश्वकर्म्मा ने भूमि रचा था ।
फैलाया जुहस फैलाव में आसमां, सबको देखता है व कितना बड़ा था ॥

(१) "किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ ७ ॥ (१० । ८१ । ४१)

(१) कौनसा वनअरु वृक्षवह कौनसा है, जिससे यह ज़मी आसमाँ तराशा है ।
अय मुनशियो ! मनसेपूछोयहउसको, जोदुनियाँपरकबजाकररहाहै ॥ १ ॥

(२) "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ३ ॥

(२) किसने ठीक जाना व किसने कहा है, कहां से आगई क्यों दुनिया इहां है।
पीछे के देवों ने सिरजा नहीं है, कौनजाने जहांसे यह आरही है ॥ २ ॥

(१ "इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ४ ॥

(३) भला यह दुनिया जहां से आरही है, गरचे वह जगह कहीं है या नहीं है ।
जोहस्तफा खालक वसीय आसमां में, वो जाने या वो भी जाने नहीं है ॥ ३ ॥

असौ तथा दीर्घतया महर्षिर्वेदस्य विद्वानपि सत्यभाषी ।
अज्ञेयतामात्मन आह शारीरकस्य सत्येन तथा च मन्त्रः ॥ ५ ॥

(४) "को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति ।
भूम्या असुरसृगात्मा क्वस्वित्को विद्वांसमुपगात् प्रष्टुमेतत्" ॥ ४ ॥ (१ । १६४ । ४)

(४) किसने देखा जु शुरु पैदा हुआ है, वे जिस्म ही जिस्म सनथाम्हे हुआ है ।
मिट्टीका वमगून वो जानकहां है, यह ज्ञानी से पूछने कौन गया है ॥ ४ ॥

"न विजानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।
यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः" ॥ ७ ॥ (१२ । १६४ । ३७)

(५) मैं नहीं जानता कि मैं क्या कैसा हूँ, वे खबर दिल से मुस्तैद होरहा हूँ ।
जब कि पानी मेरे आत्मा में आया, जिसमें बोलपाया यहज्ञान रहा हूँ ॥ ५ ॥

(६) "अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।
वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥ ८ ॥ (१ । १६४ । ६

(६) न शोचा है किंतु सोचने वालों को, अनजान पूछता हूँ कि यह जानूं मैं ।
जो थामे है इन छओ लोक वालोंको, एक है कोई अज्य देह मानूं मैं ॥ ६ ॥

३—तृताशुद्धि सूत्रम् । (३)

१ इदं जगद्दार्शनिका अनेके यथा तथा प्रायशमर्शयन्ति ।
अहं तु पश्यामि न तत्र सत्यं नातिप्रजन्यं मतमस्ति तेषाम् ॥ १ ॥

२ पश्यामि यदिदं मम दर्शनेऽस्मिन् द्रष्टा च दृश्यं च पृथग् विभाति ।
द्रष्टेव दृश्यप्रतिपत्तिहेतुर्द्रष्टुः पृथग्दृश्यमिदं च विद्याम् ॥ २ ॥
नास्तीति वाच्यं ह्यभिदमस्तीति वाच्यमान्यदपेत्य दृश्यम् ।
निर्धारितं च प्रतिकूलमेवं शक्नोति तद्दृश्यमिदं त्यजामि ॥ ३ ॥

३ द्रष्टा तु पश्यत्यथ जिघ्रतीदं शृणोति वक्ति स्पृशतीदमश्नी ।
द्रष्टा प्रपश्यामि समस्तमर्थं द्रष्टारमेनं तु कथं क विद्याम् ॥ ४ ॥
बाह्यानिहार्थाननपेक्ष्य रूपं द्रष्टुर्न पश्यामि पृथक् स्वतन्त्रम् ।
नार्थं स्पृशन्तीह यदेन्द्रियाणि द्रष्टा तदा पश्यति नैतमर्थम् ॥ ५ ॥

४ द्रष्टुश्च दृश्यस्य च योगमूलं तद्दर्शनं येन तयोः स्वरूपं ।
तात्कालिके संभवतः स्वतन्त्रं तयोः स्वरूपं तु कथं क विद्याम् ॥ ६ ॥

५ द्रष्टास्ति तस्मात् तदुदेति दृश्यं द्रष्टुः पृथक् नास्ति हि दृश्यसत्ता ।
द्रष्टापि वा दर्शविशेष एव दृश्याभिधानादिह द्रष्टृसत्ता ॥ ७ ॥

६ द्रष्टा भवेत् प्रत्यय एव स द्विधा सामान्य बाह्यान्तरभेदतो मतः ।
बाह्या इन्द्रियैश्चाक्षुषरासनादयो ये प्रत्यया ऐन्द्रियका न ते बहिः ॥ ८ ॥
अथान्तरा मानस प्रत्यया इमे सुखादयो यद्विषया भवन्ति हि ।
साधारणोऽन्यस्तु तयोरनुस्यूतो यो निर्विशेषो विषयी प्रकाशते ॥ ९ ॥
द्रष्टा स बुद्ध्या बहिरिन्द्रियैर्वा बहिः स्थितार्थेष्वपि संनिधत्ते ।
तेषां यथारूपमुदेति योगात् तद्दर्शनं तत्र न सत्यमस्ति ॥ ११ ॥

४ प्रत्यक्षेतरप्रमाणखण्डनम् ।

१ यदस्ति तत्सत्यमसत्यमेनं यन्नास्ति तत् प्राहुरथोपलब्धिः ।
अस्तीति धीः सा च प्रमाणसाध्या नास्ति प्रमाणं न ततोऽस्ति सत्यम् ॥ १ ॥

२ प्रत्यक्षतस्तर्कत आगमाच्च ज्ञानं प्रमाणत्रयजन्यमिष्टम् ।
प्रत्युत्थितेस्तु प्रतितर्कयोगात् तर्केषु पश्यामि तु न प्रतिष्ठाम् ॥ २ ॥

३ तात्पर्यरूपा ग्रहणेऽप्यनाप्तप्रलापने शब्द इहाप्रमाणम् ।
प्रत्यक्षमूलो ह्यथ तर्कशब्दौ प्रत्यक्षमेकं तु परं प्रमाणम् ॥ ३ ॥

५—प्रत्यक्षप्रामाण्यखण्डनम् ।

१ प्रत्यक्षमप्यस्ति न सत् प्रमाणं सद् रज्जुमाभासयते हि सर्पम् ।
स्थाणुं कदाचित् पुरुषं प्रमाणं चक्षुः प्रमाणं कथमास्तं स्यात् ॥ १ ॥
पश्यामि यन्त्रेणणुवीक्षणादिभिस्त्रिंशद्गुणं वस्तु कदापि विस्तृतम् ।
यन्त्रं हि चक्षुस्तत ईक्ष्यते कथितं किं द्विधाऽन्यान्यदृशाप्यपेक्षितम् ॥ २ ॥
मरुस्थलोद्दिक्तमरीचिकायामनम्भसि प्रपश्यत्यपो यत् ।
घनमण्डमाभासयते च नीलं महच्च दूरस्थितमीक्षतेऽणु ॥ ३ ॥
तमेव बालं तरुणं च वृद्धं भूयो विधं ग्राहयतेऽन्यकाले ।
यस्यास्तिमद्वस्तुनि न प्रपत्तिस्तदिन्द्रियं नाम कथं प्रमाणम् ॥ ४ ॥

मध्याह्वे विस्तृतबिम्बमर्क रक्तं च मध्याह्न गतं तु ह्रस्वम् ।
शुभ्रं च पश्यामि न स यमतेद् द्वयं तनश्च्युरुलीकदर्शि ॥ ५ ॥
ये द्वयङ्गुलप्रायसविप्रकृष्टे द्वे छादके क्वापि तदन्तराले ।
दीप.स्थितोऽनावरणोऽप्यदृश्यो नैक: पृथक् छादकदेशग.स्यात् ॥ ६ ॥

* २ यथातु यत् पश्यसि तत्तथास्ति प्रमाणमस्मिन् वद किं तवास्ति ।
३ यत्ते प्रमाणं वद तत् प्रमाणं नास्त्यस्ति वा तत्र च किं प्रमाणम् ॥ ७ ॥

४ आत्म प्रमाणं निजप्रत्ययं चेत् स प्रत्यय स्वं ननु यस्य रूपम् ।
नार्थस्य रूपं न यथार्थतां वा स्वस्मिन् प्रवक्तीति न तत् प्रमाणम् ॥ ८ ॥

५ प्राणान् वहन् भिन्नविधान् प्रतीम किन्त्वेषु पञ्चैव यदिन्द्रियैः स्वैः ।
युञ्जन्ति तद्योगवशादपूर्वज्ञानानि पञ्च क्षणमुद्भवन्ति ॥ ९ ॥
ज्ञानानि गन्धो रसरूपशब्दस्पर्शा इमानीन्द्रियजानि पञ्च ।
असन्ति तानि प्रतिभान्ति तथाप्यर्थबुद्धीन्द्रिययोगक्लृप्त्या ॥ १० ॥
या बुद्धिरस्ति यदीन्द्रियं वा प्राणाश्च ये तान पृथक् प्रतीम ।
अन्येन्द्रियार्थान् यथा तथान्यान् प्राणान्न पञ्चापि भजन्ति यानि ॥ ११ ॥
एते गुणैर्य गुणिनः प्रतीयास्तं प्रत्ययं पार्थिकमेव मन्ये ।
द्रव्येषु यस्त्विन्द्रिय संनिकर्षात् प्रत्यक्षमाहुः स न किं प्रलापः ॥ १२ ॥
ये यौगिका रूपरसादियुक्तास्ते पञ्चज्ञानेतरैश्च रूढैः ।
समुच्चयोऽनेक गुणाकरोऽय प्राणिव्यवहारादयिदन् विवेकात् ॥ १३ ॥
तदिन्द्रियस्यानसमुद्भवास्ते गन्धादयस्तात्क्षणिका हि भावा ।
न सन्ति रूपाणि तु तानि पूर्वाण्यभवादिन्द्रिययोगत प्राक् ॥ १४ ॥
भावास्तु ये सन्ति पुरा निरूढा यद्योगतो यौगिकभावसिद्धिः ।
अक्षाणि गृह्णन्ति न तानिदानीमपि स्वरूपेण न वेदयन्ति ॥ १५ ॥

६ अथापि चार्था न च सन्ति वस्तुत सन्तीन्द्रियाण्येव मनश्च तद्गतः ।
द्रष्टा तदाप्तसन्निर्मनेन पृथक् प्रमाणय यथमसन्तम द्भुतम् ॥ १६ ॥

७ तस्मो यथार्थग्रहणानि सन्तीन्द्रियाणि नो येन्द्रियजं प्रमाणम् ।
ज्ञानैस्तु सामान्यतयाश्रुतार्थकरोति यज्ज्ञानमिदं प्रमाणम् ॥ १७ ॥
प्रत्यक्षदृष्टं भ्रममप्रमाणं परीक्षितोऽर्थो भवति प्रमाणम् ।
इदं प्रमाणं त्विदमप्रमाणं विवेकतो जो जनि तत् प्रमाणम् ॥ १८ ॥
नीलं तदाकाशमितीन्द्रियोत्थं ज्ञानं समेषामपि न प्रमाणम् ।
यं निस्तलं स्वच्छमनील्मस्तीत्येवं विवेको भवति प्रमाणम् ॥ १९ ॥
सूर्यग्रहान् पश्चिमगांस्तु यांश्च स्थितां मही किन्तु भ्रहोग्रहाश्च ।
गच्छन्ति पूर्वा स्थिर एव सूर्यस्तारावदित्येव भवति प्रमाणम् ॥ २० ॥
सताङ्गलं पश्यति सूर्य बिम्बं विज्ञस्त: पश्यति भूमितोऽपि ।
अनेकमाद्यग्रगुण-प्रवृद्धं तज्जि प्रमाणं न तदक्षिदृष्टम् ॥ २१ ॥

३ द्रष्टा तु पश्यत्यथ जिघ्रतीदं शृणोति वक्ति स्पृशतीदमक्षैः ।
द्रष्टा प्रपश्यामि समस्तमर्थं द्रष्टारमेनं तु कथं क विद्याम् ॥ ४ ॥
बाह्यानिहार्याननपेक्ष्य रूपं द्रष्टुर्न पश्यामि पृथक् स्वतन्त्रम् ।
नार्थं स्पृशन्तीह यदेन्द्रियाणि द्रष्टा तदा पश्यति नैतमर्थम् ॥ ५ ॥

४ द्रष्टुश्च दृश्यस्य च योगमूलं तद्दर्शनं येन तयोः स्वरूपं ।
तात्कालिके संभवतः स्वतन्त्रं तयोः स्वरूपं तु कथं क विद्याम् ॥ ६ ॥

५ द्रष्टास्ति तस्मात् तदुदेति दृश्यं द्रष्टुः पृथङ् नास्ति हि दृश्यसत्ता ।
द्रष्टापि वा दृश्यविशेष एव दृश्याभिधानादिह द्रष्टृसत्ता ॥ ७ ॥

६ द्रष्टा भवेत् प्रत्यय एव स द्विधा सामान्य बाह्यान्तरभेदतो मतः ।
बाह्येन्द्रियैश्चाक्षुषरासनादयो ये प्रत्यया ऐन्द्रियका न ते बहिः ॥ ८ ॥
अथान्तरा मानस प्रत्यया इमे सुखादयो यद्विषया भवन्ति हि ।
साधारणोऽन्यस्तु तयोरनुस्यूतो यो निर्विशेषो विषयी प्रकाशते ॥ ९ ॥
द्रष्टा स बुद्ध्या बहिरिन्द्रियैर्वा बहिः स्थितार्थेष्वपि संनिधत्ते ।
तेषां यथारूपमुदेति योगात् तद्दर्शनं तत्र न सत्यमस्ति ॥ ११ ॥

४-प्रत्यक्षेतरप्रमाणखण्डनम् ।

१ यदस्ति तत्सत्यमसत्यमेतं यन्नास्ति तत् प्राहुरथोपलब्धिः ।
अस्तीति धीः सा च प्रमाणसाध्या नास्ति प्रमाणं न ततोऽस्ति सत्यम् ॥ १ ॥

२ प्रत्यक्षतस्तर्कत आगमाच्च ज्ञानं प्रमाणत्रयजन्यमिष्टम् ।
प्रत्युत्थितेस्तु प्रतितर्कयोगात् तर्केषु पश्यामि तु न प्रतिष्ठाम् ॥ २ ॥

३ तात्पर्यरूपा ग्रहणेऽप्यनाप्तप्रलापने शब्द इहाप्रमाणम् ।
प्रत्यक्षमूलौ न्वथ तर्कशब्दौ प्रत्यक्षमेकं तु परं प्रमाणम् ॥ ३ ॥

५—प्रत्यक्षप्रामाण्यखण्डनम् ।

१ प्रत्यक्षमप्यस्ति न सत् प्रमाणं तद् रज्जुमाभासयते हि सर्पम् ।
स्थाणुं कदाचित् पुरुषं ब्रवाणं चक्षुः प्रमाणं कथमादृतं स्यात् ॥ १ ॥
पश्यामि यन्त्रैरणुवीक्षणादिभिस्त्रिशद्गुणं वस्तु कदापि विस्तृतम् ।
यन्त्रं हि चक्षुस्तत ईक्ष्यते क्वचिन्नैकं द्विधाऽन्यान्यदशान्यपेक्षितम् ॥ २ ॥
मरुस्थलोद्भिक्रमरीचिकायामनम्भसि प्रत्ययत्यपो यत् ।
घनच्छमाभासयते च नीलं महच्च दूरस्थितमीक्षतेऽणु ॥ ३ ॥
तमेव बालं तरुणं च वृद्धं भूयो विधं ग्राहयतेऽन्यकाले ।
यस्यास्तिमद्वस्तुनि न प्रपत्तिस्तदैन्द्रियं नाम कथं प्रमाणम् ॥ ४ ॥

सन्ध्याद्वये विस्तृतबिम्बमर्कं रक्तं च मध्याह्नगतं तु ह्रस्वम् ।
शुभ्रं च पश्यामि न सत्यमेतद् द्वयं तनश्चक्षुरलीकदर्शि ॥ ५ ॥
ये द्व्यङ्गुलप्रायखविप्रकृष्टे द्वे छादके क्वापि तदन्तराले ।
दीपः स्थितोऽनावरणोऽप्यदृश्यो नैकः पृथक् छादकदेशगः स्यात् ॥ ६ ॥
२ यथा तु यत् पश्यसि तत्तथास्ति प्रमाणमस्मिन् वद किं तवास्ति ।
३ यत्ते प्रमाणं वद तत् प्रमाणं नास्त्यस्ति वा तत्र च किं प्रमाणम् ॥ ७ ॥

४ आत्थ प्रमाणं निजप्रत्ययं चेत् स प्रत्यय स्वं ननु वक्ति रूपम् ।
नार्थस्य रूपं न यथार्थतां वा स्वस्मिन् प्रवक्तीति न तत् प्रमाणम् ॥ ८ ॥

५ प्राणान् बहून् भिन्नविधान् प्रतीम किन्त्वेषु पञ्चैव यदिन्द्रियैः स्वैः ।
युञ्जन्ति तद्योगवशादपूर्वज्ञानानि पञ्च क्षणमुद्भवन्ति ॥ ९ ॥
ज्ञानानि गन्धो रसरूपशब्दस्पर्शा इमानीन्द्रियजानि पञ्च ।
असन्ति तानि प्रतिभान्ति तथाऽप्यर्थबुद्धीन्द्रिययोगक्लृप्त्या ॥ १० ॥
या बुद्धिरस्त्यस्ति यदीन्द्रियं वा प्राणाश्च ये तान् पृथक् प्रतीमः ।
अन्येन्द्रियार्थांश्च यथा तथान्यान् प्राणांश्च पञ्चापि भजन्ति खानि ॥ ११ ॥
एते गुणैर्यं गुणिनः प्रतीयास्तं प्रत्ययं पार्थिकमेव मन्ये ।
द्रव्येषु यत्त्विन्द्रिय संनिकर्षात् प्रत्यक्षमाहुः स न किं प्रलापः ॥ १२ ॥
ये यौगिका रूपरसादिधर्मास्ते ह्यक्षजास्तैरितरैश्च रूढैः ।
समुच्चयोऽनेक गुणाकरोऽयं प्राणीत्यनक्षादपि हन् विवेकात् ॥ १३ ॥
तदिन्द्रियस्थानसमुद्भवास्ते गन्धाद्यस्तात्क्षणिका हि भावाः ।
न सन्ति रूपाणि तु तानि पूर्वाण्यसंभवादिन्द्रिययोगतः प्राक् ॥ १४ ॥
भावास्तु ये सन्ति पुरा निरूढा यद्योगतो यौगिकभावसिद्धिः ।
अक्षाणि गृह्णन्ति न तानिदानीमपि स्वरूपेण न वेदयन्ति ॥ १५ ॥

६ अथापि चार्था न च सन्ति वस्तुतः सन्तीन्द्रियाण्येव मनश्च तद्गतः ।
द्रष्टा तदाय सविवर्तनं पृथक् प्रत्याय्य यर्थमसन्तमद्भुतम् ॥ १६ ॥

७ तस्मो यथार्थग्रहणानि सन्तीन्द्रियाणि नो चेन्द्रियजं प्रमाणम् ।
ज्ञानैस्तु सामान्यतयाक्षजातैर्यदेति यज्ज्ञानमिदं प्रमाणम् ॥ १७ ॥
प्रत्यक्षदृष्टं भ्रमप्रमाणं परीक्षितोऽर्थो भवति प्रमाणम् ।
इदं प्रमाणं त्विदमप्रमाणं विवेकतो बोधति तत् प्रमाणम् ॥ १८ ॥
नीलं तदाकाशमितीन्द्रियोत्थं ज्ञानं समेषामपि न प्रमाणम् ।
खं निस्तलं स्वच्छमनीलमस्तीत्येवं विवेको भवति प्रमाणम् ॥ १९ ॥
सूर्यंग्रहान् पश्चिमगांस्तु पार्श्वे स्थितां मही किन्तु मही ग्रहाश्च ।
गच्छन्ति पूर्वां स्थिर एव सूर्यस्तारावदित्येव मतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥
सताङ्गुलं पश्यति सूर्यबिम्बं विवेकतः पश्यति भूमितोऽपि ।
अनेककर्माहृतगुण-प्रसूतं तद्धि प्रमाणं न तदक्षिदृष्टम् ॥ २१ ॥

भूपृष्ठतिर्यक् समसूत्रवर्ती प्रोद्यन् रविर्दृश्यत एव मिथ्या ।
भूकेन्द्रतिर्यक्समसूत्रवर्ती निरीक्षते सिद्ध्यति तत् प्रमाणम् ॥ २२ ॥
सुरस्तले यस्मिन्नेदोदयं दृष्टा निजानन्ति तदप्रमाणम् ।
अनिन्द्रियज्ञानमपि प्रमाणं तद्वत्तु रूपं तु निरीक्ष्यसिद्धम् ॥ २३ ॥
योऽत्यासन्न रागो मधुरो कदाचित् स द्राक्षकायामनुनास्ति वृद्ध· ।
अप्रत्यक्षजज्ञानविरोधदर्शी भेदातिरेकात्म्यमतिविवेकात् ॥ २४ ॥
न चैव तर्कोऽपि तु दृष्टिनर्कशब्दादियोगानुगमप्रसूतम् ।
तेभ्यः परं ज्ञानमवायलक्ष्यं तत्रास्थिता समस्तदिह प्रमाणम् ॥ २५ ॥

६–दोषमूलकाप्रमाण्यखण्डनम् ।

१ दोषास्तु दृष्टया पुनरीक्ष्यते ऽन्यथेत्येवं विदु केचन सा कथा वृथा ।
द्विधाऽपि दृष्टियोद् तत्र दोषजा न दोषजा केति नियम्यते कथम् ॥ १ ॥

२ केचिद्वदन्त्यक्षकुलं प्रमाणं स्वतोऽप्रमाण परतस्तु दोषात् ।
भ्रमस्तु दोषस्य न दोषभावं प्रामाणिकं दृष्टविशेषसिद्धे ॥ २ ॥

३ यत्रान्यथा पश्यति तत्र दोषे योगोऽस्ति तत्रेन्द्रियमप्रमाणम् ।
निर्दोषमेवेन्द्रियमस्ति सत्यग्राहीति कोप्याह तदप्यसाधु ॥ ३ ॥
यत्रेन्द्रियज्ञानमदोषमिष्टं दोषो न तत्रेति कथं गृहीतम् ।
यतोऽस्थिरं ज्ञानमिदं प्रसूते तेन भ्रमं दोष इहास्ति मन्ये ॥ ४ ॥
शंखस्य पीतग्रहण सदोषं वदन्ति किन्त्वक्षि यदीदृगेव ।
स्यात्मिमितं विश्वजनीनमादौ तदा न दोषोऽस्य भवेद् गृहीत ॥ ५ ॥
तथैवरक्तं प्रभवामि चक्षु र्ईश्वरैर्यथा ये कृतमस्ति तद्वत् ।
प्रतीयते वस्तु परन्तु तादृग् वस्त्वस्ति नो वेति न निर्णयोऽस्ति ॥ ६ ॥

४ एकान्ततो नेन्द्रियमात्रजन्यज्ञानं प्रमाण त्वमपीदमात्थ ।
अवग्रहस्त्विन्द्रियतस्तत स्यादीहा ततश्चागम प्रमाणम् ॥ ७ ॥
सदोषनिर्दोषपरीक्षण प्रागीहावशादिन्द्रियजं यतो वे ।
यज्ञायते तेन विवेकजन्यज्ञानं प्रमाणं न तदक्षजन्यम् ॥ ८ ॥
तेनाप्रमाणान्यखिलेन्द्रियाणि प्रमाणमेकं मन एव मन्ये ।
अचाक्षुषं चाक्षुषमप्यशेषं मन प्रतीत्यैव भवेत् प्रतीतम् ॥ ९ ॥

७–मनःप्रामाण्यखण्डनम् ।

१ मन प्रमाणं न तु वा प्रमाणं मनोऽपि मिथ्या क्षपयत्यनल्पम् ।
एकस्य तज्ज्ञायतेऽप्ययथार्थं ततोऽन्यथा भासते परस्य ॥ १० ॥

मनांसि भिन्नानि भवन्ति भिन्नवत् प्रत्याययन्तीति न तेषु सत्यता ।
एकं मनः किञ्चन सत्यमीक्षते परं मनोऽसत्यमिदं प्रपश्यति ॥ ११ ॥
विवेकतः पश्यति कश्चिदेतज्जगत् सदन्यस्त्वसदेव सर्वम् ।
साधु व्यवस्यत्यपि कर्म कश्चित् परस्तु तत्कर्म वदत्यसाधु ॥ १२ ॥
परस्परात्यन्तविरुद्धभावाश्नानामतानि प्रचरन्ति लोके ।
न ज्ञायते कस्य मतं तु सत्यं मिथोऽनुमर्दादखिलंत्वसत्यम् ॥ १३ ॥
एकस्य पुंसोऽपि मनः कदाचित् साध्वीक्षतेऽसाधु पुन कदाचित् ।
विकल्पसंकल्पकरं कथं स्यादेकान्ततः सर्वमनः प्रमाणम् ॥ १४ ॥
तस्मादिदं यच्च यथाऽवपश्याम्येतत् तथैवास्ति ततोऽन्यथा वा ।
शक्यं न निर्धारयितुं तदेकं सर्वं हि सन्दिग्धमिदं वदामि ॥ १५ ॥

८—आत्मप्रामाण्यखण्डनम् ।

१ परे पुनः प्राहुरिहास्तु नूनं सर्वं तु सन्दिग्धमिदंतथापि ।
सर्वं हि सन्दिग्धमितीदृशं यज्ज्ञानास्यसन्दिग्धमिदं प्रवास्ति ॥ १६ ॥
अत्रोच्यते निश्चितमित्यहं यत् प्रवेद्मि तद्वत् त्वमपि प्रवेत्सि ।
परे च तद्वत् प्रवदन्ति तेषां वेत्ता क एकः क इहाऽस्य वेद्याः ॥ १७ ॥
प्रवेद्मि तस्मादहमस्म्यथो वाहमस्मि तस्मादखिलं प्रवेद्मि ।
शक्यं न निर्धारयितुं ततोऽस्ति ज्ञेयं न न ज्ञानमहं च नास्मि ॥ १८ ॥
अथापि वा प्रत्यय एव एको वेत्ता च वेद्यानि च वित्तयोऽपि ।
तस्यैव रूपं न ततोऽस्ति भिन्नं सर्वं जगत् प्रत्ययमेव मन्ये ॥ १९ ॥
अथापि वा सन्ति पृथग् विधानि वेत्ता च वेद्यानि च वित्तयोऽपि ।
वेद्यानि वा सन्ति यथा स्वरूपाण्यतोऽन्यथा भान्ति तु वित्तियोगात् ॥ २० ॥
वित्तिर्न मे निर्विषयाऽवभाति, सा भाति नित्यं विषयात्मनैव ।
अर्थः स्वरूपाच्च्यवतेऽस्य धीश्च द्वियोगजं रूपमपूर्वमेतत् ॥ २१ ॥
द्रष्टुं न शक्यं यदिहास्ति सत्यं यद् दृश्यते तत्क्षणिकं न सत्यम् ।
परः सहस्रैरपि नात्र याथातथ्यं प्रयत्नैरुपगन्तुमर्हम् ॥ २२ ॥

९—सत्यज्ञानाशक्यत्वापादनम् ।

१ सर्वं प्रमाणं मनमप्रमाणं न हि प्रमाणाय परं प्रमाणम् ।
यदप्रमाणं न तदस्ति सत्यं तस्मादमन्याद्धि न सत्यसिद्धिः ॥ २३ ॥
सत्यग्रहायास्ति न कोऽप्युपायो नोपेयसिद्धिस्तु विनास्त्युपायात् ।
तस्माद्वृथार्थपरीक्षणार्थो यत्नो वृथास्ति क्रियतां विरामः ॥ २४ ॥

१०—जीवखण्डनम् ।

१ जीवोऽयमात्मा न शरीरमिश्रोऽस्त्यमूर्तमूर्तव्यतिरिक्तरूपः ।
सूक्ष्मं शरीरस्य यदस्ति रूपं स्थूलं यतोऽजायत सोऽस्ति जीवः ॥ २५ ॥
शरीरवद् म्रियमाणरूपः सार्कं शरीरेण स जायते च ।
नश्यत्यनेनैव सहैव मृत्वा लोकान्तरेऽगादिति तु भ्रमोऽस्ति ॥ २६ ॥

११—ईश्वरखण्डनम् ।

१ आपामरादाविदुषां कुलाद्या नाद्यापि यत्नैरपि योऽस्ति दृष्टः ।
मिथ्येश्वरं तं परिकल्प्य मूर्खाः कुर्वन्ति कर्माणि वृथा तदर्थम् ॥ २७ ॥
स सच्चिदानन्द इहेश्वरोऽस्तीत्याहुः परे तन्मतमस्ति मिथ्या ।
न तावदानन्दमयस्तथा स यत्काम इत्येव जगत् कुर्यात् ॥ २८ ॥
यत्त्वूनवत् लोकवदस्य लीला कैश्चिन्मतास्ति विडम्बनैषा ।
प्रतारणा वा न स ईश्वरोऽसौ संभाव्यते प्राकृतलोकसाम्यात् ॥ २९ ॥
लोके च लीला द्विविधा विनोदहेतुः पयस्ताडनवद् वृथा वा ।
व्यनक्ति तु प्रागिह दौर्मनस्यं, पैरूत्यनिस्तारविधिर्विनोदः ॥ ३० ॥
यदा जगत्कर्तुरमुष्य तस्माज्जगद्विधानान्मनसः प्रसादः ।
सुखोदयो च भ्रमस्य तर्हि प्रतीयते प्रागिह तु स्वयोगः ॥ ३१ ॥
अथो वृथा-कर्म तु पापमस्तीश्वरो वृथा तन्न कदापि कुर्यात् ।
एतद्द्वयं तु व्यतिरिच्य लोके लीला न काचित् तदयं मृषार्थः ॥ ३२ ॥
विज्ञानरूपः परमेश्वरोऽसावित्याहुरन्ये तदसत् प्रतीमः ।
विज्ञानमेवेश्वर इष्यते वा विज्ञानवानीश्वर इष्यते वा ॥ ३३ ॥
ज्ञानं यदीशः स जडस्तदानीमापद्यते ज्ञानमिदं क्व तिष्ठेत् ।
विज्ञानवानीश्वर इष्यते चेद्विज्ञानमिश्रोऽस्त्यपि कश्चिदर्थः ॥ ३४ ॥
प्रमाणतो ज्ञानमुदेति सर्वं तज्ज्ञानमासीदिति किं प्रमाणम् ।
ज्ञानं कथञ्चिन्निर्विषयं न दृष्टं प्राक् सृष्टितः को विषयोऽस्य योग्यः ॥ ३५ ॥
शश्वज्जगज्ज्ञानगतं विभातुस्तत्कर्मणा सृज्यत इत्यलीकम् ।
यतोऽनित्यं ज्ञानमतः कथं वा ज्ञानादिमे स्युर्विषया अदृष्टाः ॥ ३६ ॥
स ईश्वरो नित्य उतैव जन्मवान् स जायते चेज्जगदेव नेश्वरः ।
यतोऽन्यतोऽसावुदितः स ईश्वरोऽथानीश्वरो नित्य उतास्त्यनित्यवत् ॥ ३७ ॥
आकस्मिकश्चेज्जगदप्यकस्मात् संभाव्यते व्यर्थ इहेश्वरोऽयम् ।
अनित्यतायां पुनरेवमेवाशङ्का प्रवर्तेत ततोऽनवस्था ॥ ३८ ॥
नित्योऽस्ति चेन्नित्य जगत् सृजत्ययं यद्वा कदाचित् सृजतीत्यपूर्ववत् ।
नित्यस्य काम प्रतिरक्तिरीहितं नित्यान्यनित्यान्यथवा मनुष्यवत् ॥ ३९ ॥
नित्या यदि ज्ञानविधानकामना नित्यं तदेदं तु जगत् प्रसूयते ।
न प्रागभावो जगतस्तदास्य सा व्याहन्यते सृष्टिविधौ विधातृता ॥ ४० ॥

अथो कदाचित् सृजतीति मन्यसे तत् प्रागभावं च कदापि पश्यसि ।
किन्तु प्रमाणं हि न तत्र दृश्यते तत् कल्पनामात्रमसारमुच्यते ॥ ४१ ॥
अनित्यकामस्य तु कामना क्वचित् प्रजायते सृष्टिकृते मतं यदि ।
उद्देश्यमेतस्य किमस्ति सृष्टये कस्मादकामस्य स काम उद्गतः ॥ ४२ ॥
मनोविनोदार्थमिदं तदा पुरा संभाव्यते ग्लानिरमुष्य मानसे ।
सृष्ट्युत्तरं प्रीतिरिहास्ति तस्य चेदग्रेऽस्य आनन्द इति प्रसज्यते ॥ ४३ ॥
निरर्थकं चेत् कुरुते तदाल्पसावकर्मकृत् पामरवदेव संभवेत् ।
अनिच्छतस्तस्य जगत् स्वतो यदि प्रवर्तते तर्हि वृथैव स स्मृतः ॥ ४४ ॥
निर्माणकर्ता नु स सृष्टिकर्ता सृष्टा स चेत्तर्हि भवेद्विकारी ।
निर्मापको द्रव्यगुणाद्यपेक्षी प्रसज्जते तत् परतन्त्र एषः ॥ ४५ ॥
स किंशरीरः किमुपाय एव वा कुत्र स्थितः कुत्र कदा विनिर्ममे ।
किमस्त्युपादानमथास्य चेष्टितं किं सृष्टिनः प्रागुपपद्यते न तत् ॥ ४६ ॥
स व्यापकः स्वीक्रियते मितो वा मितस्तु विश्वेन समोऽस्त्यनीशः ।
स व्यापकश्चेत् जगदेतदास्ते कुत्रावकाशेऽनवकाशतायाम् ॥ ४७ ॥
तदित्थमत्राऽनुपपत्तयः स्युर्बह्व्योऽपि विश्वेश्वरकल्पनायाम् ।
स्वीकुर्वतो वाऽनुपपन्नमथ कथा वितण्डा परिहार्यशून्या ॥ ४८ ॥
तस्माद् वृथैवेश्वरकल्पनेयं मन्यामहे शाश्वतिकं जगत् तत् ।
अपास्तनानेकविकल्पकृत्स्नं स्वभावतः शाश्वदिदं स्वतोऽस्ति ॥ ४९ ॥
सत्ता तु येऽयं जगतः स ईश्वरस्तत्सत्तया सज्जगदस्ति न स्वतः ।
इत्थं विदुः केचन सा विडम्बना स्वप्नस्तथा सत्र कुतस्तदिष्यते ॥ ५० ॥

१२–उपास्यदेवताखण्डनम्

१ स्वीकुर्वते केचिदनेकदेवान् विलक्षणान् निग्रहिणोऽप्यदृश्यान् ।
स्त्रीपुत्रमित्रादिसमाजगन्धं पापं च पुण्यं च वदन्ति तेषाम् ॥ ५१ ॥
अथापि तानीश्वरवदुपासते तान् मन्वते स्वाभिमतार्थसाधकान् ।
न सन्ति ते निग्रहिणोऽथ नस्तुतः प्रमाणशून्यास्तदुपासना मुधा ॥ ५२ ॥

१३–सर्वसिद्धान्तखण्डनम् ।

१ विज्ञाननिर्मन्थनजातरूपं सिद्धान्तमाद्योपनिषत्पदेन ।
अधर्म्मधर्मादिककर्ममार्गे स्थिरास्थिती सोऽनियत् प्रपुच्छके ॥ ५३ ॥
किन्त्वस्ति सन्दिग्धमिदं समस्तं नैकोऽपि सिद्धान्त इहोपपन्नः ।
तस्माद् यथेच्छाचरणं निरस्तां मिथ्यायमाचारविचारसन्धः ॥ ५४ ॥
यदेव यत्रैव यथैव भासते तदेव तत्रैव तथैव मन्यताम् ।
यत्रोचिते ते न भयं च यत्र ते तत्कर्म कुर्याः सुखमास्स्व मा शुचः ॥ ५५ ॥

१४—असमाधेयप्रश्नावली।

१ सहस्रशो लक्षश एव कोटिशः शङ्काः भवन्ति दृष्टार्थतोऽर्थतः ।
विज्ञानशालासु न तत्समाधये वैज्ञानिकाः केऽपि कदापि वा क्षमाः ॥ ५६ ॥
उद्यन्ति दन्ता नहि जन्मकाले क्षरन्ति भूत्वा पुनरुद्भवन्ति ।
विशीर्यमाणा न पुनर्भवन्ति प्रायेण विज्ञानमिह क्व यं स्यात् ॥ ५७ ॥
अग्रेऽधरा एव भवन्ति दन्ता अथोत्तरा अप्यधरेऽणुभूता ।
दन्ताः प्रथीयांस इयोत्तरे स्युर्दंष्ट्राः प्रवृद्धा नु समा नु जम्भ्याः ॥ ५८ ॥
प्रजाः प्रजायन्त इमा हि लोमशाः किन्तूपपक्ष्याणि भवन्ति योवनम् ।
श्मश्रूणि दुर्योन्निकानि वा नृणां स्त्रीणां तु न श्मश्रु समुद्भवः कुतः ॥ ५९ ॥
शीर्षे च श्मश्रु पलितो भवत्ययं सोऽन्त्येव सर्वं पलितो वयस्यपि ।
मध्ये वयस्येव निपिच्चमुद्गतेर्द्वे त शिरोजाः स्थिरिरस्य वा किम् ॥ ६० ॥
स्वैदायनः शौनक एवमेनं पप्रच्छ तुद्दालकमारुणिं प्राक् ।
प्रश्नाप्ययं कुण्ठित एव तस्यां प्रत्युत्तरे न क्षमते स्म तेषाम् ॥ ६१ ॥
(शत० ११ । २ । ७)
प्रवर्धमानोऽपि नरः कुतोऽष्टमाब्दात् ऊर्ध्वमुपैति वृद्धिम् ।
कुतः शिरोजाः पुरतोऽवरक्ताः कृष्णाः सिताश्चापरतस्तु पीनाः ॥ ६२ ॥
प्राणद्वयं वृक्षगतं मनुष्ये प्राणत्रयं वृक्षनिधाश्च तस्मिन् ।
वृक्णा द्रुमाः पल्लविताः पुनः स्युर्वृक्णो नरो जीवति नेति कस्मात् ॥ ६३ ॥
यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।
तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥ ६४ ॥
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।
तस्मात्तदा तृण्णात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ६५ ॥
मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् ।
अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ६६ ॥
यद् वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः ।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥ ६७ ॥
रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत् प्रजायते ।
जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् पुनः ॥ ६८ ॥
धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्यसंभवः ।
यत्समूलमुद्वृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ ६९ ॥
यत् पर्णमूले यदिदं मत्स्य इव कण्टके वर्धतः सहैव ।
यत्कं तथैकमथैकमन्यत् त्वगस्मीक्षे तदिदं कुतोऽभूत् ॥ ७० ॥
या वर्तमाना अपि या भविष्या याश्चाप्यतीता जनता अनन्ताः ।
तदाकृतौ तद्वचने च भूयः साम्येऽपि किं भेदकमित्यचिन्त्यम् ॥ ७० ॥
उच्छ्वासनिश्वासविधी शरीरे प्रतिक्षणं यौ भवतो निसर्गात् ।
भूयः परीक्ष्यापि तयोर्यथावद् विदन्ति हेतुं न मनीषिणोऽपि ॥ ७१ ॥
कुतो दिवा नाश्च कुतो निशान्ता अहर्निशं तुल्यदशाः कुतः स्युः ।
शृण्वन्ति कस्माच्च दृशीव केचिच्छिका सुषुप्तस्य कुतो न दृष्टा ॥ ७२ ॥

ऐन्द्रं धनुर्बुद्बुदमर्धवृत्तं वीक्षे न कस्मात्परिवर्तुलं तत् ।
पार्श्वाहतामत्रजलस्य वीचो संतिष्ठते नाभिमिहेत्यकस्मात् ॥ ७३ ॥
कुतो न वीक्षे हसितं खगानां कथं शिला शोणितवृष्टिरूर्ध्वात् ।
कुतो रवीन्द्वोः परिवेष एवं समस्तपृथ्व्यां न कुतः स दृश्यः ॥ ७४ ॥
काचे दृढेऽप्यप्रतिरुद्धरश्मिर्निरुध्यते क्षुद्रतिलेन कस्मात् ।
लौहे कठोरेऽप्यनिरुद्धतापोऽङ्गारेऽल्पखण्डे पि निरुद्ध्यते किम् ॥ ७५ ॥
दृढोऽपि लौहो मृदि शीर्यतेऽथाङ्गारः समास्तिष्ठति शाश्वतीः किम् ।
विनैव पक्षं पशवोपि केचिद्भ्रमन्ति खेऽन्ये तु न पक्षिणोऽपि ॥ ७६ ॥
सर्वं तदित्थं व्यभिचारि कश्चिन्न शक्यतेऽस्मिन्नियमः प्रवक्तुम् ।
सूर्यं जिघृक्षेदपि पाणिना यज्जिज्ञासते तद्वदिदं समस्तम् ॥ ७७ ॥

(१) आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनं माश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ७८ ॥

अचरज भरी आंखों से देखता है इसे कोई,
अचरज के तौर पर कहता है इसे कोई ॥
अचरज के भावों से सुनता है इसे कोई,
धारदार सुन कर भी न जानता है इसे कोई ॥

(२) " अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया रताः " ॥ ७९ ॥

गहरे अँधेरे मे घुसते हैं वो, अनजान थे समझ अरु बेखबर हैं जो ।
उससे भी ज्यादा अँधेरे में वो, सब सही जानने को मुस्तैद हैं जो ॥

१५—अज्ञानश्रेयस्त्वसूत्रम् ।

वृथा च विज्ञानरते परिश्रमो न ज्ञानतः श्रेय इहोपलभ्यते ।
विरुद्धभावाश्रवणे विषादिता चित्ते च कालुष्यमतीव जायते ॥ ८० ॥
ये ज्ञानिनस्ते सततं बुभुत्सया व्यग्रा भवन्तोऽपि न चेतसमीशते ।
अतोयमर्थ तत आकुलेन्द्रिया: करस्थमन्नं च न हन्त भुञ्जते ॥ ८१ ॥
अज्ञानिनां किन्तु न चास्त्यहंकृतिर्न चित्तकालुष्यमतो न चिन्तनम् ।
सुखेन निद्रान्ति, सुखेन जाग्रति, प्रायः सुखं जीवनमस्ति तादृशाम् ॥ ८२ ॥
अज्ञानिकाः केचन सात्यमुग्रि—शाकल्य—वस्वादय एवमूचु. ।
दुरूहदुष्टिक्रमहेतुचिन्तां विमुच्यमेषां हि मतेऽस्ति पथ्यम् ॥ ८३ ॥

इति सन्दिग्धसर्वोपनिषत् ॥ ४ ॥ प्रथमं पर्व ॥ १ ॥

—:o:—

अथ--असत्योपनिषत् ।

१—परस्परप्रत्ययमहात् सर्वमतानामप्रामाण्यम् ।

१ विमर्शयन्तो जगतोऽस्य मूलं प्राज्ञा अगृह्णन् मतमन्यदन्यत् ।
एके त्रिसत्यं तु, परे द्विसत्यं, वदन्ति चान्ये त्वथ चैकसत्यम् ॥ १ ॥
इत्थं विदां संशयतः परस्पराघाताश्च सर्वाणि मतानि दुद्रुवुः ।
नास्ति प्रमाणं यदि तर्हि निश्चितं नास्त्येव किंचित् त्विति मन्महे वयम् ॥ २ ॥
यस्तोयमस्तीत्यविदत् प्रमाणतः स हि प्रमाणं यदि नेक्षते तदा ।
न तोयमस्तीत्यवधारयेत्, स्वतोऽसत्ता हि, सत्ता तु भवेत् प्रमाणतः ॥ ३ ॥
सामान्यतः सर्वविधप्रमाणाभावोऽस्ति चेत् संशय एव नास्ति ।
सामान्यतः सर्वमिदं स्वतोऽसत् सिद्ध्येत्,प्रमाणेन तु सद् ध्रियेत ॥ ४ ॥
तस्मात् प्रमाणव्यतिरेकतः सतो यथा तथा स्यादसतोऽप्यधारणम् ।
इत्थं कुतर्कावसरो न विद्यते, स्याद्वा तथापि त्वसदेव सिद्ध्यति ॥ ५ ॥
सन्नास्ति चेत् सर्वमसत् प्रतीयतां स प्रत्ययस्त्वस्ति स नापलप्यते ।
इत्थं कुतर्कोऽपि न युज्यते यतः स्वभ्रान्तिकज्ञानवदस्य भासनात् ॥ ६ ॥
यथाग्निरत्यन्तविरुद्धसान्द्रसत्त्वाणि दहन् तेन सहैव शाम्यति ।
तथा ह्यसत्प्रत्यय एव सर्वसद् व्यपोह्य तेनैति सह व्यपोहनम् ॥ ७ ॥

२—शास्त्राणां मतभेदादात्मस्वरूपे सिद्धान्ताप्रतिपत्तिः ।

वैशेषिकाणां द्विविधोऽयमात्मा प्राधानिका आहुरनेकधात्मा ।
शारीरकाणामयमेक आत्मा सर्वव्यापी संशयिनः स्म सन्ति ॥ १ ॥
जीवेश्वरौ पश्यति तौ कणादः, प्रत्येति जीवान् कपिलो न चेशम्, ।
द्वैपायनो मन्यत ईशमेकं, नैकस्य कस्यापि स निश्चितोऽर्थः ॥ २ ॥
वेदान्तवाक्येष्वपि कश्चिदर्थो न निश्चितो लभ्यत एकमत्यात् ।
प्रज्ञानमात्माऽथ महानिहात्मा विज्ञानमात्मा क्वचिदव्ययात्मा ॥ ३ ॥
आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ४ ॥ [गीता]

३—आत्मज्ञानाशक्यत्वे वेदर्षिसहानुभूतिः ।

वेदर्षिरप्याह यथाऽयमात्मा न शक्यते ज्ञातुमपि प्रयत्नात् ।
यदा ममान्तर्हृदि वागुपागाद् आत्मानमेतं प्रवदामि वाचम् ॥ १ ॥

४—तथा चाह भगवान् दीर्घतमा महर्षिः ।

"न विजानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।
यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्य आदिद् वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥ ३ ॥ [१ । १६४ । ३७]

५—असङ्गत्व-ससङ्गत्वयोरात्मस्वरूपानुपपत्तिः ।

३ असङ्ग आत्मास्ति, ससङ्ग एव वा, ससङ्गतायां ननुवच्च्यवेत सः ।
[२] न कर्मजन्योऽतिशयस्तु संभवेदसङ्गतायां गतिभुक्तिमुक्तिदः ॥ १ ॥

६—प्रेत्यावस्थान-लोकान्तर गमन-जन्मधारणेषु मतभेदादेक सिद्धान्ताप्रतिपत्तिः ।

लोकान्तरं याति स कस्यचिन्मते स्वकर्म भोक्तुं नरकेऽथवा दिवि ।
देहं त्यजन् पौर्विकमेष तत्क्षणाद् गृह्णाति देहं तु परं मतान्तरे ॥ १ ॥
[३] लोकान्तरे नैति स कस्य चिन्मते, न जन्म गृह्णाति पुनः स कर्हिचित् ।
गान्धर्व देहः स इहैव तिष्ठति प्रेतः सुखं दुःखमुपैति वा क्वचित् ॥ २ ॥
[४] मतान्तरे कर्हिचिदस्य कर्मणो विचारणां विश्वपति करिष्यति ।
अनुग्रहं निग्रहमस्य तर्ह्ययं विधास्यतीत्येवमनेकधा मतम् ॥ ३ ॥
एतेषु सर्वेषु मतेषु युक्तिमत्कं तेषु कुत्रापि परीक्षणं नहि ।
शक्यं विधातुं, न च तत्र कुत्रचित् प्रमाणमस्तीतिवृथा विडम्बना ॥ ४ ॥

७- प्रेत्यभावान्तरानवगमादनिर्णयः ।

मृतः क्षणादेव तु जायतेऽथवा मृतः स कालेन पुनर्विजायते ।
तत्प्रेत्यभावे क्षणमेकमन्तरं सहस्रवर्षाण्यथवेति वेत्ति कः ॥ १ ॥

८—योनिपरिवर्तनानवगमादनिर्णयः ।

अश्वः शुकत्वे, स शुको नृविग्रहे, नरः करित्वे, परिवर्तते न वा ।
इत्यस्ति संदेहपदं, न तस्यचित् कश्चिद्विपश्चित्कुरुते विनिश्चयम् ॥ १ ॥

९—सर्वत्र संशयनिस्ताराशक्यत्वम् ।

न सोस्ति नाभून्न भविष्यतीदृशो मृतो य आगत्य वदेत् परिस्थितिम् ।
पारत्रिकी, यस्य वचः प्रमाणत. स संपरायोऽत्र भवेद्विनिश्चितः ॥ १ ॥
विभीषिका मात्रमिदं यदुच्यते प्रेत्यांहसा दुःखशतानि भुञ्जते ।
पृथक् पृथिव्या न हि लोक इष्यते न स्वर्गलोको नरको न विद्यते ॥ २ ॥
एकान्त दुःखं नरके न सौख्यं स्वर्गः सुखायैव न तत्र दुःखम् ।
सुखं च दुःखं च मनुष्य लोके—तद् विप्रलम्भाय वचोऽप्रमाणम् ॥ ३ ॥
कियद्वदामोऽलमलं परिश्रमैः परोक्षभावस्य विचारवर्त्मनि ।
सहस्रशैर्युदेहपातनैरसंशयं ज्ञातुमिदं न शक्यते ॥ ४ ॥

१०—प्रेत्यात्मसत्ताया नितान्तमिथ्यात्वम् ।

प्रेत्यायमात्मास्ति न चेति संशयः प्रवर्तते नैव कदापि शाम्यति ।
प्रत्यक्षमीक्षे वपुषोऽवसादनं यदेन्द्रियाणां मनसोऽस्य चात्मनः ॥ १ ॥
जिह्वां विना नो रसना, न नासिकां घ्राणो, न नेत्रेण विनाक्षि तिष्ठति ।
श्रोत्रं न कर्णेन, न चर्मणा त्वचा, मनो हृदाऽऽत्मा च विना न वर्ष्मणा ॥ २ ॥
जीवद्दशायां न कदापि दृश्यते विना शरीरं पृथगात्मनः स्थितिः ।
कथं प्रतीयां वपुषोऽवसादने स एष आत्मास्ति परत्र संचरन् ॥ ३ ॥
मृतः स आत्मा यदि वर्ष्मणा विना लोकान्तरे पार्यतेऽभिधावितुम् ।
कुतः स न स्वं परिवारमागतोऽभिशंकि, दुःखं न भुनक्ति वा कुतः ॥ ४ ॥

११—रथात्मवत् शरीरात्मनाशात् प्रेत्य संज्ञाभावः ।

रथो यथा चक्रधुरादिदारुभिः शक्तिप्रबुद्धा लभते विधारिणीम् ।
तथा शरीरं रुधिरादिधातुभिःशक्तिप्रबुद्धामुपयाति चेतनाम् ॥ १ ॥
भूतेभ्य एभ्योऽधि समुत्थितास्य सा विधारिणी शक्तिरपैति तान्यनु ।
रथस्य भङ्गे तु न तस्य भिन्नवत् कश्चित् स आत्मा ध्रियमेति युज्यते ॥ २ ॥
तथैव मन्ये वपुषोऽवसादने सा चेतना शक्तिरिहैव नश्यति ।
तान्येव भूतान्यनु न त्वितः पृथक् कश्चित् स आत्मा ध्रियमेति श्रूयते ॥ ३ ॥
ब्रवीति विद्वानपि याज्ञवल्क्य, स्वारण्यके निश्चितमेतमर्थम् ।
न प्रेत्य संज्ञास्ति न चायमात्मा लोकान्तरं याति शरीरनाशे ॥ ४ ॥

१२—मरणोत्तरमात्मनोऽसत्वे वेदर्षिसहानुभूतिः ।

(१) "यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणाः क्रामन्ति-आहो नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्य । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मायति आध्मातो मृतः शेते ", (शत १४ । ६ । २

(२) "यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवमयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य

(३) संज्ञास्ति ॥ + ॥ "यथा सैन्धव खिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानु विलीयेत, न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव एवमिदं महद्भूत मनन्तमपारं विज्ञान घन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति [शत० १४ । ५४] [१४ । १० । १]

१३—आत्मनः प्रेत्य सत्ताभावसिद्धान्तः ।

स्वार्थान्धताद्दोषवशादिमे जना यथेच्छमन्यान्यमतान्यकल्पयन् ।
न वस्तुतः प्रेत्य कदा चिदात्मनः स्थितिः क्व चाप्यस्ति, ततो विरम्यते ॥ १ ॥

इति सर्वासत्योपनिषत् । द्वितीयं पर्व ॥ २ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे
संशयोच्छेदवादे संशयाधिकारो नाम
द्विपर्वा मध्यमकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ संशयोच्छेदाधिकारो नामोत्तमः काण्डः प्रारभ्यते ।

तत्रेदं विशिष्टाद्वैतविज्ञानं नाम त्रिशिष्टत्रिसत्योपनिषत्

प्रथमं पर्व ।

सर्वासत्यवादप्रतिवादः प्रथमखण्डः ॥ १ ॥

१—आलोचक-परामर्शे संशयाभ्युपगमप्रतिवादः ।

एके त्रिसत्यं च, परे द्विसत्यं, तथैकसत्यं च वदन्त्यसत्यम् ।
नाना मतानि प्रसमीक्ष्य केचित् संशय पश्यन्ति न तेषु सत्यम् ॥ १ ॥
न संशयं प्राप्य मनोहतः स्याद् ध्रुवं परीक्ष्ये पथि संशयः स्यात् ।
संशय्य निर्णेतुमुपैतु यत्नं प्रयत्नतोऽन्विष्य लभेत रत्नम् ॥ २ ॥
नाशेषमानप्रतिपत्तिहेतोरैकान्ततोऽपेक्ष्यमिदं प्रमाणम् ।
सहस्रशः सन्ति जगत्पदार्था अतीन्द्रिया येषु न धीप्रवेशः ॥ ३ ॥
यावद् विजानाम्यपि यत्र युक्तिर्यत्र प्रमाणं प्रतिभाति तावत् ।
स्वीकार्यमन्यत् त्विह नाभ्युपेयादिति प्रवृत्तिः खलु बालिशानाम् ॥ ४ ॥

२—सर्वासत्याभ्युपगमप्रतिवादः ।

साधारणा दुर्बलबुद्धयो मुहुर्निगूढभाषाश्रवणेन विह्वलाः ।
मनोहता गूढविचारनिष्ठास्त्वेकान्ततः सर्वमसत्यमूचिरे ॥ १ ॥
न त्वस्य कर्तव्यमिहास्ति किञ्चित् ज्ञातव्यमप्यस्य न किञ्चिदस्ति ।
नादेयमेतस्य न हेयमीक्षे तस्मादुपेक्ष्ये तमसत्यवादम् ॥ २ ॥

३—त्रिसत्योपासनायाः कर्मयोगसापेक्षतयाऽव्यवस्थितत्वात् संशयाजनकत्वम् ।

नात्यन्तमूढा न च दीर्घदर्शिनो ये मध्यकक्षाव्यवहारपण्डिताः ।
तावत् त्रिसत्ये कृतबुद्धयः स्वतो भिन्नं महेशानमुपासते हि ते ॥ १ ॥
प्रवृत्तिमार्गे व्यवहारनिष्ठैरुपासनीयः परमेश्वरोऽसौ ।
स्वनिर्मितं यस्त्रिदोषमग्रं निवेद्य नैवेद्यमलं स इज्यः ॥ २ ॥
यज्ञेन तेनैव महीयमानस्तेषां प्रसीदेत् परमेश्वरोऽयम् ।
जीवा मयज्ञाः परमेश्वरस्था, जीवेषु तेषीश्वरदानिद्राः स्युः ॥ ३ ॥

भुङ्क्ते हि जीवोऽशमयं स यश्चो देहे भवेदीश्वरतन्त्रभुक् ।
स ईश्वरस्तत्र तथा करोति यथाश्नुते यत्फलं स जीवः ॥ ४ ॥
ग्रन्थं प्रसार्येह सदर्थबोधं राष्ट्रं प्रतिष्ठाप्य विशिष्टसंस्थाम् ।
शिल्पं निनिर्म्माय महोपकारं यस्तेन तेनेशमसावुपास्ते ॥ ५ ॥
अनेन चानेन च कर्म्मणास्मिन् जगत्यपूर्वं युगमारभन्ते ।
तेनेश्वरो विश्वगुरुर्नवीनं संस्कारमासाद्य महीयते हि ॥ ६ ॥
अनेन चानेन च कर्मजातेनामुष्य जीवस्य धिया स आत्मा ।
स्वार्थान्वितां क्षुद्रगतिं विहायोदारतामेति जगत्प्रतिष्ठः ॥ ७ ॥

४—एकसत्योपासनाया ज्ञानयोगसापेक्षतया व्यवस्थितत्वात् संशयाजनकत्वम् ।

निधाय शुद्धां धियमित्थमग्रतस्तूपासना धर्मरहस्यतदुत्तरम् ।
विज्ञानमार्गं प्रविशेदलौकिके नानाधिकारो व्यवहारमार्गिणाम् ॥ १ ॥
यदुच्यते सा व्यवहारमार्गे जीवेश्वरान्योन्यविभेदबुद्धिः ।
मिथ्यास्ति तस्मात्तदुपास्ति धर्माच्छ्रेयो न संभाव्यत इत्यसत्तत् ॥ २ ॥
मृत्कुम्भयोः कारणकार्ययोर्यथा तादात्म्यमीक्षे परमार्थदृष्टितः ।
तथापि लोकेऽस्ति हि भेदवासना नात्यन्तमज्ञानमिदं न पातकम् ॥ ३ ॥
स्याद्वाद्य विज्ञानविचारमार्गिणामिदं मतं सर्वविधं यथार्थवत् ।
बुद्धिश्चरन्ती पथि यत् क्वचित् क्वचिद्विश्राम्यतीमानि मतानि तद्वशात् ॥ ४ ॥
सूक्ष्मादिदं स्थूलमियाय पीवता पीवेष्यते पीव्नि हि याति दृष्टुरम् ।
सूक्ष्मातिसूक्ष्मं व्यवगाहते क्रमात् क्रमं स पश्येदमतक्रमोऽभवत् ॥ ५ ॥
सूक्ष्मात् क्रमात् स्थूलमभूदिदं जगत् स्थूलात् क्रमात्सूक्ष्मतमं तु मृग्यते ।
परीक्ष्यते कारणमस्य मौलिकं तवाग्रतस्तानि मतानि सत्यवत् ॥ ॥
विचारकक्षापरपारगामिनो विज्ञानपाथोधितलावगाहिनः ।
अलौकिकं किञ्चिदवेत्य चक्षते सत्य तदेकं मतमस्ति निश्चितम् ॥ ७ ॥

५—शास्त्रत्रयमतभेदोत्पन्नसंशयस्य निरासः ।

विशेषशास्त्रे च प्रधानशास्त्रे शारीरशास्त्रे च मतप्रभेदः ।
आक्षिप्यते संशयहेतुभूतो यस्तत्र चेदं प्रवदामि किञ्चित् ॥ १ ॥
(१) निर्गुणं भूतात्मगुणं कणादको महान्तमात्मानमपोह्य पश्यति ।
विशेषतो लक्ष्यमिहाधिभूतकं गौणी प्रवृत्तिस्तु ततोऽन्यवर्त्मनि ॥ २ ॥
(२) महान्तमात्मानमलं निरूपयन् क्षेत्रज्ञमन्यं कपिलोऽनुपश्यति ।
प्रधानतोलक्ष्यमिहाधिदैवतं चाध्यात्मम्प्यस्त्यविशेषतो गतिः ॥ ३ ॥
(३) क्षेत्रज्ञमात्मानमलं निरूपयन् कृष्णद्विदात्मानमपीक्षते यदु ।
अध्यात्मलक्ष्येण सहाधिदैवतं सहाधिभूतं च समीक्षतेतराम् ॥ ४ ॥

चत्वार आत्मान इमेऽनु संहिता क्रमाभिरक्ता न तु तत्र संशय ।
अनुग्रहोऽयं यदिदं पृथक् क्रमान्निरूप्यते, न क्रियते तु संकर ॥ ५ ॥
शास्त्रं तदेकं त्रिभिरेभिरिष्यते तस्मिंश्चतुर्णां प्रतिपत्तिरात्मनाम् ।
विभिन्ननिर्म्मातृवशात् त्रिमे महाखण्डा पृथक् शास्त्रतयाऽवकल्पिता ॥ ६ ॥

६ आत्मगतौ मतभेदात् संभवतः संशयस्य निरासः ।

१—असङ्गत्व—ससङ्गत्वयोरात्मभेदेन व्यवस्था ।

असङ्गतायां च ससङ्गतायां य संशयस्तन्निकृतिं वदाम ।
अनेकधाऽऽत्मान इहोपदिष्टा केचित् ससङ्गा कतिचित् त्वसङ्गा ॥ १ ॥
स निर्विशेष ,,स परात्परो वा, स चाव्यय सोऽक्षर, इत्यसङ्गा ।
क्षरस्तु कर्म्मात्मतया स सङ्गो भूतात्मन कर्म्मगतिं वदन्ति ॥ २ ॥
* प्रज्ञानसङ्गोऽस्ति ससङ्ग आत्मा कर्म्मात्मता भौतिकता च तत्र ।
नो चेत् कथं तत्र स कर्म्मजन्य संस्कार उत्पद्य चिरं ध्रियेत ॥ ३ ॥
मुखेऽम्लयोगात्रसि नस्ययोगात् कर्पूरयोगाद् दृशिवा यथाऽऽप ।
निर्य्यान्ति, दुर्ज्ञानहताश्च दकृस्थात् प्रज्ञानतोऽश्रूणि तथा द्रवन्ति ॥ ४ ॥
शृङ्गारे बीभत्से वीरेकरुणेऽद्भुते हास्ये ।
रौद्रे भये च शान्तौ द्रवतीन्द्रियगो रसात्मना प्राज्ञ ॥ ५ ॥
यो भाति दक्षिणेऽक्षणि विज्ञानात्मा हिरण्मय पुरुष ।
पश्यामस्तमसङ्गं न सज्जतेऽग्नौ न चाप्सु नान्यत्र ॥ ६ ॥

७ भूतात्मनः स्वर्गनरकादिलोकयात्रानिर्णयः ।

य संपराये मतभेदसंशयस्तत्रोच्यते ह्यात्मविभेदनिर्णय ।
अनेकधाऽऽत्मान इहोपपादितास्तथा विभिन्ना गतयो निरूपिता ॥ १ ॥
भूतात्मनः कर्म्मगति स नाना लोकेषु संयाति वियाति भूय ।
स्वर्गे स आनन्द मुपैति काले दुःखं च भोक्तु निरय स याति ॥ २ ॥

८—मृत्यु काले देहान्तरपरिग्रहनिर्णयः ।

मृत स-भूतानुशयो बहिर्भवन् सद्य शरीरान्तरमेति भौतिकम् ।
त्यक्त्वा च तद् गर्भशरीरमश्नुते, न चाशरीर क्वचिदेष तिष्ठति ॥ १ ॥

---

* यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य—अग्निं वागप्येति वातं प्राण चक्षुरादित्यं, मनश्चन्द्रं, दिश श्रोत्रं पृथ्वीं शरीरम् आकाशमात्मा, ओषधीर्लोमानि, वनस्पतीन् केश, अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते—क्वायं तदा पुरुषो भवतीति । तौ ह (आर्तभाग—याज्ञवल्क्यौ) यदूचतुः—कर्म्म हैव तदूचतु । कर्म्म हैव तत् प्रशशंसतु ॥ पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति पाप पापेनेति ॥ (शत प० १४ । ४ । ७)

जीवो मुमुक्षुः कल्याणमार्गं संश्रितो गच्छति भूतसूक्ष्मैः ।
नाऽत्र श्रुतौ गौतम जैवलीय प्रश्नोत्तराभ्यां प्रथितोऽयमर्थः ॥ २ ॥
मृतः स स्वर्गो लभते च यातना शरीरमन्यद्दिवि वायुयोगतः ।
अनेन भोगाननुभुज्य तत्पुनस्त्यक्त्वा नवं देहमुपैति योनिजम् ॥ ३ ॥
† तमेतमर्थं भगवान् मनुः प्राक् समस्मार जीवः स यथा मृतः सन् ।
वायुस्थ भूतैरुपवेष्ट्यमानो गान्धर्विकं भोगशरीरमेति ॥ ४ ॥

१ योऽस्यात्मनः[1] कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ ५ ॥ (१२ । १२)
२ जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः[2] सहजः सर्वदेहिनाम् ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ ६ ॥ (१२ । १३)
३ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं[3] व्याप्य तिष्ठतः ॥ ७ ॥ (१२ । १४)
४ असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः[4] ॥ ८ ॥ (१२ । १५)
५ पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः[5] प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥ (१२ । १६)
६ तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते[6] विभागशः ॥ १० ॥ (१२ । १७)
७ सोऽनुभूयासुखोदर्कान्[7] दोषान् विषयसंगजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ[8] महौजसौ ॥ ११ ॥ (१२ । १८)
८ तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः[9] प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १२ ॥ (१२ । १९)
९ यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।
तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ १३ ॥ (१२ । २०)
१० यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ १४ ॥ (१२ । २१)
११ यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ १५ ॥ (१२ । २२)
१२ एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात् सदा मनः ॥ १६ ॥ (१२ । २३)

(मनु । १२—२३)

---

† अनन्तर प्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् (शारीरक सूत्रम् । ३ । १ । १)
इति भगवान् कृष्णद्वैपायन ॥

(१) भूतात्मनः (२) महानात्मा । (३) प्रज्ञानाख्यं भूतात्मानम् ।
(४) अक्षमूर्तयः अक्षमात्राः (५) भूतमात्राभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याभ्यः
(६) महत्–क्षेत्रज्ञ–भूतात्मानः । (७) भूतात्मा प्राज्ञः । (८) महत्क्षेत्रज्ञौ ॥
(९) महत्–क्षेत्रज्ञाभ्यां संपरिष्वक्तः प्रज्ञानात्मा । (१०) प्रज्ञानात्मा ।
(११) स्वाधिष्ठानैः पृथगिव विशेषितः ॥

तदेतदेव श्रुतिराह च स्मृतिर्मृतस्य सद्योऽन्यशरीरधारणम् ।
नत्वेव मृत्योः समकालमस्य वा जन्म ग्रहं गर्भगतस्य भावयेत् ॥ ७ ॥

* 'तद् यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान
मुप संहरति एवमेवायमात्मा इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्य
माक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं तनुते, एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं
कुरुते, पित्र्यं वा, गान्धर्वं वा, दैवं वा, प्राजापत्यं वा, ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम्"
(शत प० १४ । ७ । २) (बृहदा० । ४ । ४ । ४) ॥ इति श्रुतिः ॥ ८ ॥

स्मृतिरप्याह—व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति
यथा तृणजलौकैवं देही कर्म्मगतिं गत ॥
(भागवते) ॥ ६ ॥

९—मृत्युकाले कर्माधीनः क्वाचित्को जन्मसंभवः ।

मृत्युक्षणे जन्मपरिग्रहोऽपिवा संभाव्यते कर्मवशादिह क्वचित् ।
अकर्म्म-सत्कर्म्म-विकर्म्मणाममी गतिप्रभेदा गहना विलक्षणा ॥ १ ॥

१०—हंसात्मनो वायुदेहस्य भूवायावस्थानम् ।

भूतात्मरूपं द्विविधं निरुक्तं विज्ञानपृक्तं भृशभूत सक्तम् ।
प्राज्ञस्य विज्ञानभृतस्य सेत्या, भूतानुरक्तस्य परत्र नेत्या ॥ १ ॥
देहप्रदाहोत्तरमेष भूतानुपक्तहंसः पृथगेतिदेहात् ।
वायव्यदेहश्चिरमत्र जीवान् इतस्ततः संचरति स्वतन्त्रः ॥ २ ॥
गन्धर्वेण गृहीता काप्यसुता श्रूयते माद्री ।
भूतावेशो नानादेशेषु च दृश्यते बहुधा ॥ ३ ॥
भूतोपशमाध्यायं पुनर्वसु प्रभृतयो ब्रुवते ।
तस्माद्धंसात्मानोऽप्यवसेयाः सर्वजीवानाम् ॥ ४ ॥

११—प्रेत्यभावान्तर काल निर्णयः ।

यः प्रेत्यभावान्तरकालसंशयः, तत्रोच्यते कर्माणि कालनिर्णयः ।
कर्म्मानुगः स्यादपि मृत्युवासरे किंवा सहस्राधिकवत्सरान्तरे ॥ १ ॥

१२—योनिपरिवर्तनव्यवस्था ।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ १ ॥
प्राज्ञो महान्.या परिवर्तते न चेत् स प्राह नरस्तर्हि पुनर्नरो भवेत् ।
योन्यन्तरं स्यान् महतव्द्युतिक्रमे यथा शुकोऽन्ये च कति स्मृता इमे ॥ २ ॥

"सप्त व्याधा दशार्णेषु, मृगाः कालञ्जरे गिरौ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे, हंसाः सरसि मानसे, ॥ ३ ॥
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः।
प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथ" ॥ ४ ॥

१३–मृतस्य नचिकेतसः पुनरुज्जीवनसंवादः।

यस्माद् नैकोऽपि मृतः कदागतो द्रुतम् एतो यस्य यत्र प्रमाणतः।
स संशयार्थी विदितो भवेदिति यमस्तु तस्मै नचिकेतसो गतिम् ॥ १ ॥

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ। तस्य ह नचिकेता नाम
पुत्र आस। तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा वि
वेश। स होवाच पितरम्। तत कस्मै मां दास्यसीति। द्वितीयं
तृतीयम्। तं होवाच। मृत्यवे त्वा ददामीति।
"वैश्वानरः प्रविशति अतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्।
तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम्" ॥ २ ॥

१ मृत्यु उवाच तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः।
नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ३ ॥

(१)नचिकेता अर्थयते–शान्तसंकल्पः सुमना यथा स्याद् वीतमन्युर्गौतमो माऽभि मृत्यो।
त्वत्प्रसृष्टं माऽभि वदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ ४ ॥

(१ मृत्यु समाधत्ते–यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥ ५ ॥

(२)नचिकेता अर्थयते–स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति।
उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ ६ ॥
स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ ७ ॥

(२ मृत्यु समाधत्ते–प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ ८ ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम्।
स मृत्युपाशान् पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ ९ ॥

(३)नचिकेता अर्थयते येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
एतद् विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ १० ॥

(३)मृत्यु समाधत्ते न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ११ ॥
श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ १२ ॥
न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः।
अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ १३ ॥
नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ १४ ॥
तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १५ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ १६ ॥
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥

१४—प्रेत्यात्मसत्ता सिद्धान्तः ।

यत्तत्स्वात्मा स विना न धर्मणा स्यान्नेन्द्रियाणि स्युरधिष्ठितिं विना ।
तस्मीच्यतेऽस्यैव तस्य यातना देहं तु भूतानुशयानुभावितम् ॥ १ ॥

१५—प्रेत्यसंज्ञानिषेधप्रतिषेधः ।

आत्मानमाहुः खलु सप्रमाणा यमोऽयविनाशीति परीक्षमाणः ।
भूतेषु तिष्ठन्त्यखिलेषु सोऽयं यथा तथा ख्यापयति श्रुतिर्नः ॥ १ ॥

१—तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ २ ॥
२—वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ ३ ॥
३—सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्या तपोमूलं तद् ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥ ४ ॥

इति (श्वेताश्वतरे १)

आपो यथात्मा सरसो विशुष्का वायुं गताः स्युः सरसः क्षयाय ।
तथाऽयमात्मा वपुषो वपुष्टो बहिर्भवन् स्याद् वपुषः क्षयाय ॥ ५ ॥
कालवशात्तस्य रथस्य यात्मा विद्युत्प्रदीपस्य यथा तथाऽस्तु ।
अमुष्य देहस्य चेतनात्मा विलक्षणो नास्य कदापि नाशः ॥ ६ ॥
रथे य आत्मास्ति न तस्य जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तिर्न तिमोहमूर्छाः ।
ततो रथे नास्ति तथाऽयमात्मा यथा शरीरे विभवन् स भाति ॥ ७ ॥
यदस्ति वातावरणं विहस्रप्रदीप्तं स्वर्लोकं शरीरमस्य ।
अर्चिस्तदात्मा निजयोनिनाशान्निर्वाणमेतीति वपु प्रवातः ॥ ८ ॥
स्वयत्ननाशाश्च तथाऽयमात्मा निर्वाणमायाति सचेतनानाम् ।
इति प्रदीपानुविधिं वदन्तो वैनाशिका आत्मविनाशमूचुः ॥ ९ ॥
अथापि तेऽन्यशरीरयोगोऽभ्युपेयते पूर्वशरीरनाशे ।
स्वकर्म्म संतानवशात् तु नाना जन्मोत्तरं क्वाप्यपवर्गसिद्धिः ॥ १० ॥
यथा प्रदीपः परिवर्त्यतेऽयं भिन्नेषु वातावरणेषु काले ।
तथाऽयमात्मा परिवर्त्यमानो भवत्यनेकेषु वपुःषु काले ॥ ११ ॥
वयं वदामस्तु न नाशमात्मा दीपार्चिषा साम्यमुपैत्यनन्तः ।
तत्कर्मजन्यातिशयस्य तस्मिन्नशाश्वतस्य स्थिरतां प्रतीमः ॥ १२ ॥
पूर्वानुभूतं बहुभिः समाभिः स्मरत्यमुष्य स्थिर एष भावः ।
नैवास्थिरे त्वात्मनि स स्थिरः स्यात् संतानतोऽन्यस्तु वृथाभिमानः ॥ १३ ॥

संतायमाना यदि भिन्न-भिन्नाः परानुभूतं न परः स्मरेत् स ।
परोऽन्तरीणो यदि कश्चिदेकस्तदा तमात्मानमिह ब्रवीमि ॥ १४ ॥

१६—मरणोत्तरमात्मनोऽसत्वे प्रमाणश्रुतेस्तात्पर्य्यनिर्णयः ।

यत्तु प्रवक्तिस्म स याज्ञवल्क्यो न प्रेत्य संज्ञास्ति, तदस्त्ययं मे ।
धार्य्यं, य आत्मा क्वचिदस्त्यकामो न प्रेत्य संज्ञा भवतीह तस्य ॥ १५ ॥
यः कश्चनाकामयमान आत्मा प्राणा न तस्य क्वचिदुत्क्रमन्ते ।
संभाव्यतेऽत्रैव लयस्तु तेषां ब्रह्मैव तद् ब्रह्म सदापि याति ॥ १६ ॥
मुख्यो य आत्मा परमश्चिदात्मा स कामतः सोमरसान्वित स्यात् ।
स कामतः सूर्य्यरसान्वितः स्यात् स कामतो भौमरसान्वितः स्यात् ॥ १७ ॥
असौ परिच्छिन्नतमात्रयो रसा असीम्नि चिद्भूम्नि हिता स्वयोगतः ।
इयत्यनच्छेदमनन्तमात्मना घटो घटव्योम्नि यथाऽवकल्पते ॥ १८ ॥
तेषां रसानामपवर्जनादिदं विशुद्धचिन्मात्रमिहावशिष्यते ।
किंवा गतिर्नास्ति ततो निराकुलं चिद्ब्रह्म चिद्ब्रह्म सदाऽपि याति तत् ॥ १९ ॥
यो नैहिकान् कामयते तु कामान् ततोऽपवृक्ता पृथिवीरसाः स्युः ।
स्वर्ग्यान् स कामान् लभतेऽथ पृथ्व्यां नैतस्य जन्मास्ति, स मुक्तआत्मा ॥ २० ॥
नामुष्मिकान् कामयते च कामान् ततोऽपवृता द्युरसा अपि स्युः ।
स ब्राह्मणस्त्वमितः स्वलोकं पृथ्व्यां च सूर्ये च न याति भोगम् ॥ २१ ॥
कामैरशेषैरपवृज्यमानः संपद्यते शुद्धतरश्चिदात्मा ।
विहाय कर्म्माणि च नामरूपे परात्परैनैति स एकमात्मम् ॥ २२ ॥
तथा च गाथा श्रूयते—

१-यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ २३ ॥

अथापि या चित् प्रकृतिः समस्तो भावश्चितः सर्वविधा रसास्ते ।
अविद्यया संभ्रमयन्ति, विद्यातिशयात स्वां प्रकृतिं गता स्युः ॥२३ ॥
विद्यातिशयात् क्रमशश्च कामाः परा हता स्युर्निखिला रसास्ते ।
चिद्रूपतां यान्ति, ततोऽखिलास्ते प्राणाः इहैव प्रलयं व्रजन्ति ॥ २४ ॥
तथा च गाथा श्रूयते—

१-विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन ॥ २६ ॥

१७—प्रेत्यात्मनः सुखदुःखावश्यंभावः

यत्तूच्यते प्रेत्य सुखं न दुःखं स नूनमज्ञानकृत प्रलापः ।
आत्मास्ति चेत् प्रेत्य, तदास्य न स्याद् दुःख सुखं चेति न संभवोऽस्ति ॥ १ ॥
प्रेत्येष आत्मा समना सहेन्द्रियः संस्कारवानित्यवदन् महर्षयः ।
तत्रेन्द्रियाणां विषयेषु वृत्तय स्युर्वेदनीये मनसस्तथा धिया ॥ २ ॥

१८—सांपरायिकाणां गति-मार्ग-लोकानां नान्तरीयकता।

आत्मास्ति चेत् तस्य गतिश्च यात्रा मार्गश्च लोकोपि च संभवेयुः,
स्यानच्युतिस्तस्यगतिः स लोको यत्र स्थितिर्यत्र गतेर्निवृत्तिः ॥ १ ॥
मार्गप्रभेदाद् गतिलोकभेदो लोकप्रभेदाद् गतिमार्गभेदः।
गतिप्रभेदाच्च तयोः प्रभेदो नान्योन्यमन्योन्यविनाकृतं स्यात् ॥ २ ॥

१९—मार्गारम्भणानि।

कर्म्माणि[1] कालाश्च[2] शरीरनाड्योऽ[3]न्तरिक्षनाड्यो[4]ऽप्यतिवाहकाश्च[5]।
एभिः कृतः पञ्चभिरस्ति योऽध्वा तेनायमात्मा क्रमते परत्र ॥ ३ ॥
विद्यापि कर्म्मेव गतौ निमित्तं प्रपद्यते किन्तु तदात्मरूपम्।
विद्यावशात् कर्म्मबलापकर्षो नैष्कर्म्यविद्याऽऽत्मगतिं रुणद्धि ॥ ४ ॥

२०—कर्म्माणि।

देशः कालः पात्रं द्रव्यं श्रद्धेति पञ्चभिस्त्वेभिः।
सहितो यज्ञो जनयति यं संस्कारं तदुच्यते कर्म्म ॥ ५ ॥
यैः सा सुषुम्णा गतिरस्ति, या यैरिडागतिः, पिङ्गलया गतिर्यैः।
ऊर्ध्वा गतिर्यैरधरा गतिर्यैः कर्म्माण्यतोऽनेकविधानि तानि ॥ ६ ॥

२१—शरीरनाड्यः।

तिस्रोऽत्र नाड्यो नरविग्रहेऽधरा त्विडा, सुषुम्णाऽन्तरुदक् तु पिङ्गला।
सुषुम्णयोत्क्रम्य वियत् सुषुम्णया सूर्यं गतः स्कम्भमुपैति मुक्तये ॥ १ ॥
नाड्येडयोत्क्रामति यः स दक्षिणां नाड्यैडयाऽऽतः पितृयाणतो गतिम्।
भुक्त्वा स्वकर्माणि च कर्मदोषतः पुनर्भुवं प्राप्य स जन्मभाग् भवेत् ॥ २ ॥
शारीर आत्मोत्क्रमते त्विडातः स्यात् पिङ्गलातश्च निसर्ग एषः ॥
कश्चित् सहस्रेषु कदाचिदेकः सुषुम्णयाऽप्युत्क्रमते विशुद्धः ॥ ३ ॥
येषां सुषुम्णा गतिरस्ति तेषामुत्क्रामति ब्रह्मकपालभेदात्।
तस्यैष्यते ब्रह्मपथोऽथ सव्या सव्याङ्गतो दैवपथे च पित्र्ये ॥ ४ ॥
विद्योदयो यस्य निवृत्तकर्म्मणो निवृत्तकामस्य च शान्तचेतसः।
तस्याप्यते ब्रह्मपथोऽथ याजिनां तपस्विनां देवपथश्च पैतृकः ॥ ५ ॥

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः ॥ ६ ॥

मीमांसाऽऽनन्दानां बहुधा श्रुतिषु प्रदर्शिताऽभिज्ञैः ।
तन्मात्रायाः क्वचिदपि परमा काष्ठा ध्रुवं भवेत् ॥ ५१ ॥
सैवं परमा काष्ठा यत्रानन्दस्य भाव्यते क्वापि ।
स स्वर्गस्तत्रापि च नानात्वं तारतम्यात् स्यात् ॥ ५२ ॥
एवं दुःखाधिक्यं भूलोकापेक्षया यत्र ।
संभाव्यते स नरकः स यंप्रतिदिग्गतः स स्यात् ॥ ५३ ॥
सुलभा यत्रातितरां सामग्री दुःखभोगाय ।
नरकः सोऽन्यः स्वर्गः सुखसंभोगौपयिकसामग्र्या ॥ ५४ ॥

३१—स्वर्गचातुर्विध्यम् ।

स्वर्गचतुष्टयमस्ति, त्रिविष्टपत्वात् त्रिधा त्वन्यत् ।
ब्रह्मस्य विष्टपं यत् तदिह चतुर्थं सुरं धाम ॥ ५५ ॥
अवमः परमो मध्यम उत्तम इति भेदतो य इमे ।
स्वर्गाः सन्ति चतुर्धा तेषां रूपाणि कथ्यन्ते ॥ ५६ ॥

३२—अवमः स्वर्ग आहवनीयाख्यो देवात्मकृतः ।

ज्योतिष्टोमात् स्वर्गो विधीयते सोऽवमः स्वर्गः ।
आहवनीयः स्वर्गो वाजसनेयश्च तौ कथितः ॥ ५७ ॥
प्राच्यो ह्यग्निमयूखा अहानि पृथ्व्याः पृथिव्युत्थाः ।
सन्ति रथन्तरसामनि षट् स्तोमाः संततः पृथिव्यह्नाम् ॥ ५८ ॥
त्रिवृदथ पञ्चदशोऽन्यः सप्तदशोऽन्यस्तथैकविंशोऽन्ये ।
त्रिणवोऽन्यश्च ततोऽन्यस्तथा त्रयस्त्रिंश इत्याहुः ॥ ५९ ॥
चत्वारोऽग्नेः स्तोमा स्तोमौ सोमस्य तत ऊर्ध्वम् ।
स्तोमचतुष्टयभेदादेकोऽप्यग्निश्चतुर्विधो भवति ॥ ६० ॥
त्रिवृदथ पञ्चदशोऽयं सप्तदशश्चैकविंश इति कृत्वा ।
स चतुष्टोमो ज्योतिष्टोमस्ते ज्योतिषां स्तोमाः ॥ ६१ ॥
सोऽग्निष्टोमोऽप्युक्तः स्तोमाश्चत्वार आतता अग्नेः ।
आहवनीये ह्यग्नौ स चतुष्टोमो विधीयते यज्ञः ॥ ६२ ॥
अधिभूताग्निद्वाराऽध्यात्माग्नेराधिदैविके ह्यग्नौ ।
वाचा मन्त्रैः सोमश्लेषणतो यजति यज्ञः स ॥ ६३ ॥
यजनं संगतिकरणं देवानां सोमतः कृताच्छ्लेषात् ।
अद्भिः श्लेषाद् यद्वच्चूर्णानां संगतिः क्रियते ॥ ६४ ॥
रथन्तरे पृथिव्या अग्नावग्निस्तु यस्य शारीरः ।
यजते स हि यजमानो मात्रुपदेशप्रभेदतो ह्यात्मा ॥ ६५ ॥

देहोऽस्य हविर्वेदिस्तत्राहवनीय इष्यतेऽस्य शिरः ।
तत आरभ्य रथन्तरसामाग्नेयं महावेदिः ॥ ६६ ॥
यूपस्तदन्तनिहितः स एकविंशोपगः सूर्य्यः ।
यः सूर्य्य एकविंशो यूपस्तस्योपलक्षणं क्रियते ॥ ६७ ॥
आहवनीयस्तूत्तरवेद्यामर्वाग् विधीयते यूपात् ।
तेन च सूर्य्यादर्वाक् सप्तदश स्तोम उपलक्ष्य. ॥ ६८ ॥
आहवनीयेऽत्राग्नौ वाचा सोमं जुहोति यजमान ।
तेनाहवनीयेऽस्मिन् यजमानाग्नेः पदं हितं भवति ॥ ६९ ॥
अग्निष्टोमाद् यद्यैहाग्निः स्याद् रथन्तराग्निहित. ।
दैहिक ऊर्ध्वमोके मानुष आत्मेति वैश्वानररूढ. ॥ ७० ॥
आहवनीयस्त्वग्निर्यूपादर्वाग् विधीयते तेन ।
सूर्य्यादर्वागात्मा सप्तदशे स्तोम आस्थितो भवति ॥ ७१ ॥
अग्निष्टोमो ज्योतिष्टोमस्तेनास्य दैहिकोऽप्यग्नि. ।
सप्तदशान्तः प्रततस्तत्र ऐत्योपपद्यते सुरय ॥ ७२ ॥
आहवनीयः सोऽर्वाक् सूर्यस्य स्कम्भपरिसरग. ।
तत्र च सूर्यसदेशं गत आत्मा सूर्यज. सुरो भवति ॥ ७३ ॥
यज्ञात्तु दैव आत्मा योऽस्य संपद्यते तेन ।
सहचर आत्मा मानुष एव स्वर्गं प्रयात्यत्र ॥ ७४ ॥
एतस्मात् पुनरमात् स्वर्गाद् भुक्त्वा स्वकर्माणि ।
पुनरिह पृथ्व्यां जन्म ग्रहीतुमायाति भुक्तशेषेण ॥ ७५ ॥
महतो यज्ञात् परमं सुखमतियज्ञात् स इन्द्रत्वम् ।
स्वर्गे न त्वपवर्गं लभते यज्ञाद् ऋते चयनात् ॥ ७६ ॥

२२–त्रिणाचिकेताख्य-स्वर्ग्याग्निक्रमाः स्वर्गा अधममध्यमपरमोत्तमाः ।

१ भौमोऽस्ति याज्ञिकोऽग्निर्दैविकोऽसौ न चीयमानोऽस्ति ।
सप्तदशे त्रितिरनयोः प्राजापत्ये स दिव्योऽग्निः ॥ ७७ ॥
दिव्येऽग्नौ यज्ञाग्निद्वारा यजमानदेहाग्नि ।
यः संश्रियते चयनात् स स्वर्ग्योऽग्निस्त्रिणाचिकेताख्य. ॥ ७८ ॥
एष त्रिणाचिकेतो नयतेऽध्वरिणं तमत्र सप्तदशे ।

(प्रथम स्वर्ग)

२ अग्निचितं त्वयमग्निस्तमेकविंशे नयेत् सूर्ये ॥ ७९ ॥

(मध्यम स्वर्ग)

अष्टादशमारभ्य स्कम्भ. स्यादाचतुर्विंशात् ।
तत्रैकविंश एष प्रतपति सूर्यः पर. स्वर्गः ॥ ८० ॥

३— सोमोऽस्ति पञ्चविंशस्त्रयस्त्रिंशाख्यं परः स्वर्गः ।
(परम स्वर्ग)

छन्दोमस्तोमानां मध्यमह सप्तदशानन् तत् । ८१ ॥
गायत्री यस्त्रेष्टम एवं या जाता स्तोम ।
छन्दोमस्तोमास्ते आगतनामी स पञ्चविंश स्यात् ॥ ८२ ॥
अथवा छन्दोमानां सप्तदशो योऽस्ति यावती यातिः ।
पादोऽस्य पञ्चविंश स हि परम स्वर्ग आख्यातः ॥ ८३ ॥
स हि कामप्रो लोको लोकश्चाऽयं महिमाख्य ।
तस्मादूर्ध्वं कारणदेहात् मात् परा मुक्ति ॥ ८४ ॥

४—सूर्यो द्यौरथ सूर्यस्तम्भस्योत्कृष्टिरो बिन्दु ।
(उत्तम स्वर्ग)

स्वर्गः स नाकसंज्ञस्ततऊर्ध्वं पारमेष्ठ्य च ॥ ८५ ॥
उत्तम एव स्वर्गः कामप्रोऽसौ महिम इत्युक्त ।
अत्र हि सानन्दस्तत्र सुखं गणयन्ति यथा ॥ ८६ ॥
"यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" ॥ ८७ ॥
स्कम्भस्यार्वाक् स्तोम (१) स पराक् स्तोम (२) शिरो बिन्दु (३) ।
एवं त्रिविधः स्वर्गस्त्रिविधं कथ्यते पूर्वं ॥ ८८ ॥
मध्यस्य (४) त्रिवृत् तु स्कम्भस्यैतस्य मध्ये सूर्यः ।
पुरुष प्रजापति स हि यात्र परा भा स मध्यम स्वर्ग ८९ ॥

४—मध्यमः स्वर्गो ब्रध्नस्य विष्टपाख्यस्त्रिणाचिकेतकृतः ।

ज्योतिःपिण्ड सूर्यनामिष्यते यो ज्योतिष्मयस्तत्र सर्वा प्रजा स्तु ।
तत्रामाऽऽय याति चेत् तर्हि तस्मात्त्वसौ प्र यावर्तते स्वर्ग एव ॥ ९० ॥
सूर्यादिन्द्रो रश्मिभि स्तत सर्वेषा पुंसां हृदयान्य स्थिरत्वम् ।
आयु प्रज्ञा चोच्यते सोऽयमात्मा तत्र योनिं प्राप्य गर्भान्वृत्त स्यात् ॥ ९१ ॥
देवाः प्राणास्य स्वर्गोऽयं सूर्यपिण्डो य ।
तत्र च यद्युतपुरुषो गमयत्यात्मानमानन्दम् ॥ ९२ ॥
"अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।
तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ९३ ॥
(बृह ४ । ४ । ८) (शत १४ । ७ । २)
तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।
एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ॥ ९४ ॥
(बृह ४ । ४ । ९) (शत १४ । ७ । २)

३५—मध्यमः स्वर्गः स्कम्भाख्यः।

स्कम्भस्य मध्यवर्ती भूयः स्वर्गः स इत्थमाख्यातः।
अथवा कृत्स्नः स्कम्भः स स यमः स्वर्ग आस्थेयः ॥ ९५ ॥
कौषीतकिनः सप्तस्वष्टादशतोऽयमाचतुर्विंशात्।
स्वर्गः सप्तविभक्तः सप्तस्वर्गास्त उच्यन्ते ॥ ९६ ॥
[१८]अग्निर्[१९]वायुर्वरुणा[२०]दित्या[२१]विन्द्रः[२२] प्रजापति[२३]र्ब्रह्म[२४]।
एषां येन धृतः स्यात् तल्लोकस्थः स आत्मोक्तः ॥ ९७ ॥
भौमप्राणाकृष्टो जीवात्मा यथा भवति।
एवं तत्तद्देवेनाकृष्टस्तद्गतो भवति ॥ ९८ ॥
पञ्चाग्नियाज्ञिका ये सप्तर्षिप्रभृतयो मार्गे।
यावत् तेष्वयमात्मा तावत् स्यादग्निलोकस्थः ॥ ९९ ॥
सप्तदशेऽपि स्तोमे गत एषोऽप्यग्निलोकस्थः।
अग्नेरनुगतः सन् स ऊनविंशे गतो भवति ॥ १०० ॥
सप्तविभक्तः स्वर्गः स एक एवास्ति यः स्कम्भः।
पादोऽस्य त्र्यविंशोऽधिविंशान्यथमथ पारमेष्ठ्यं च ॥ १०१ ॥

३६—सन्दिहानेभ्योऽनभिज्ञेभ्य आदेशाख्यम्।

(१)अद्वयनीयः (२)स्कम्भः सप्तविभक्तोऽविभाज्यं(३) च।
(४)कथ्येति विभागात् स्वर्गाश्चत्वार आख्याताः ॥ १०२ ॥
ते स्वर्गाः प्रतिवस्तु वैदिकविज्ञानतः शक्याः।
न च मूढैरवगम्या विदुषां प्रत्यक्षयन् ते स्युः ॥ १०३ ॥
कर्माणि दुःखमुक्त्यै सुखभुक्त्यै सन्ति जन्ममुक्त्यै च।
सर्वे धर्मग्रन्था एतैरेवोपपाद्यन्ते ॥ १०४ ॥
पापत्वं पुण्यत्वं बहुभिर्यत्नैः परीक्षितं पूर्वैः।
शक्या सा च परीक्षा वैदिकविज्ञानशिक्षया कर्तुम् ॥ १०५ ॥
अपरीक्ष्य नावहेला का वा विज्ञानभावनाशून्यैः।
विद्वद्भिर्भवितव्यं श्रद्धया दीर्घदर्शिनां दृष्टिः ॥ १०६ ॥
आप्तैः प्रदर्शिते पथि नावज्ञानेऽपि कुर्युरनभिज्ञाः।
भगवान् कठो यमस्य च वचनं साधु प्रदर्शयत् पूर्वम् ॥ १०७ ॥

> अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः।
> तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १०८ ॥
> श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः।
> श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ १०९ ॥
> दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता।
> विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्त ॥ ११० ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ १११ ॥
पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ११२ ॥
पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ ११३ ॥
नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ ११४ ॥

इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि सर्वात्मप्रतिपादः प्रथमः खण्डः ।

(२)

अथायमप्रामाण्यवाद प्रतिवादो द्वितीयः खण्ड आरभ्यते ॥

१—ज्ञानप्रामाण्यसिद्धिः ।

१ संशय्य ये संशयवादिनोऽन्ये येषां च येषामपि सिद्धेश्वरं च ।
अशेष संदिग्धमिदं समस्तं यद्भाति तद् भ्रान्तमिति प्रतीम ॥ १ ॥
सर्वं प्रमाणं स्वतप्रमाणं न हि प्रमाणाय परं प्रमाणम् ।
इत्थं यदुक्तं तदसत् प्रमाणं स्वत प्रमाणं रविवद्विभाति ॥ २ ॥
अभास्वतो भासयितुं पराभा अपेक्षते भास्वति नास्त्यपेक्षा ।
तद् भास्यमानं स्वत एव भास्वद्यथा भास्वद्भासयते स्वभावात् ॥ ३ ॥
तस्माद् ध्रुवं ज्ञानमिदं स्वरूपात् प्रमाणमेवास्ति परानपेक्षम् ।
ज्ञानं भवेत् किन्तु न तत् प्रमाणं भवेदिति व्याहतभाषितं स्यात् ॥ ४ ॥
ज्ञानं तु नास्तीति य आह शाखामध्यास्त यां तामिव स छिनत्ति ।
धन्याप्रमूर्खोऽज्ञजनस्य तस्य मामित्थं प्रजल्पन् स निगूहति स्वम् ॥ ५ ॥
ज्ञानं न चेत् स्याज्जडवत् समस्ते शून्ये विचारावसरः क तस्य ।
इदं जगत् पश्यति वक्ति सद्वासद्वा न पश्यामि न वच्मि वक्ति ॥ ६ ॥
यस्तद्भाति जगत्प्रकारं तज्ज्ञानमेकं ध्रुवमस्ति सत्यम् ।
ज्ञाने स्थितार्थी अखिला जगत् स्याज्ज्ञानं तु तद्धि ध्रुवमप्यतुल्यम् ॥ ७ ॥
ज्ञाने गृहीता नियता असत्या सत्या द्विधाप्येति यथा तथास्तु ।
ज्ञानं तु तद्ग्राहकमेतदेकं नास्तीति कः प्रत्ययतेऽत्र वक्तुम् ॥ ८ ॥
अर्थैर्विहीर्ज्ञानमतोऽक्षदोषादोषोऽर्थविपर्यासबुद्धिः क्वचित् स्यात् ।
सदोषया वा बहिरर्थविषया दोषः क्वचिद्यापरथा विभिन्नः स्यात् ॥ ९ ॥
मत्यामत स्वीयमिदं विवेकज्ञानं विशुद्धं तदिह प्रमाणम् ।
धूमावृतं दूषितमन्यज्ज्योतिः स्वरूपेण न दूषितं स्यात् ॥ १० ॥

२—प्रत्यक्षप्रामाण्यस्थापनम् ।

१ प्रत्यक्षमप्यानुमितिश्च शाब्दं ज्ञानप्रभेदा प्रवदन्ति विज्ञाः ।
प्रत्यक्षमत्र प्रथमं तदीयप्रामाण्यतोऽन्यद् भवति प्रमाणम् ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षमेके विदुरप्रमाणं यदप्रमाणं न हि तत् प्रमाणम् ।
ज्ञानं हि तत्रापि गुणत्रिहेतु कथं भवेत्तन्न तत्प्रमाणम् ॥ १२ ॥

२ सन्तीन्द्रियस्थानसमुद्भवा ये तद्वाद्यपरार्थविषया हि भावाः ।
प्रत्यक्षतस्तान् प्रविशन्ति तस्माद् ध्रुवं प्रमाणानि तदिन्द्रियाणि ॥ १३ ॥

स्थिराणि तानि यदि दूरीक्षणात् पूर्णाः स्युर्हि तथैव ।
समीपतः इशविशेषस्य ह्रस्वाः किमर्थ न दृश्यन्ते ॥ ४८ ॥
तेष्वेव यद्यपि स्थितमर्थमीक्षते नयति मन्यं प्रमाण्याऽनूनम् ।
यतस्ततो भास्करतोऽपि यद्यतो महत्त्वेन मनसाऽन्यदर्शनम् ॥ ४९ ॥

१० यद् भ्रमामासयते हि सर्पं रज्जावथ पश्यति मानमक्षि ।
स्थाणुं यदासौ पुरुषं प्रयच्छतेक्षतं पुंस्त्वदर्शनमर्थयात् ॥ ५० ॥
शुक्तिं यदासौ रजतं प्रपश्यत्याक्षि गृह्णाति तु चाकचिक्यम् ।
सर्पं पुमांसं रजतं तु पश्चाद्दत्ते मनस्तद् व्यथमात्मन्यम् ॥ ५१ ॥

११ मरुस्थलोद्भिन्नमरीचिकायां या तोयधी साऽपि न दृष्टिगर्हा ।
गतागतोद्घट्टनकम्पितोष्मा वीचिं यदुत्तद् ग्रहणं यथार्थम् ॥ ५२ ॥
भुवोंऽशु संघर्षणतत्परा युष्मत्पर स्थुलातुपरि व्रजन्ति ।
तत् स्थानमायान्ति तु शीतगा युक्ताऽस्तरंगा अभितः पुनिन्तु ॥ ५३ ॥
जलप्रवाहेऽप्यु मरुत्प्रवाह वीचि समां तां प्रतिपद्यतेऽक्षि ।
मनश्चिराभ्यासवशात् नीरप्रवाहस्मरयति न रश्मिकम्पम् ॥ ५४ ॥
यद्वाप पता प्रथिताश्चतुर्था ह्यम्भो मरीचिर्भ्रम आप इत्थम् ।
सूर्यांशुगास्तत्र मरीचयः स्यु पानायनर्हा इह वीचयस्ता ॥ ५५ ॥
जले यथा स्युः प्रतिबिम्बिता द्रुमास्तथेषु न क्वापि भवन्ति कार्हिचित् ।
आरस्ततस्ता हि मरीचिमध्यका वीचिश्चि तादृगक्षि यथार्थमीक्षते ॥ ५६ ॥

१२ एकोऽयमाभासि हि तच्छरीरं दिग्देशकालव्यतिरेकभिन्नम् ।
तमात्मनस्त्वेकमथान्यमन्य शरीरतः पश्यति तद्यथार्थम् ॥ ५७ ॥

१३ न त्विन्द्रियं सर्वत्र प्रतीतिप्रत्यायनादेव भवेत् प्रमाणम् ।
यत्रास्य शक्तिर्नियतास्ति तावत्यत्र स्थितं चेद् भवति प्रमाणम् ॥ ५८ ॥
दोषात् क्वचित् प्रत्ययतोऽक्षियं चेत् दोषो हि तत्र प्रतिबन्धहेतु ।
चन्द्राम्बुदावारणतोऽभासेऽत्यभास्करं क प्रतिपद्यतेऽर्कम् ॥ ५९ ॥
शङ्खं सितं पीतमवेति दोषान्मिथ्याप्रतीत्यमवैति रुग्ण ।
सतोऽस्ति रोगस्य तु तत् प्रमाणं सुपीतकाचाश्रितपीतभावात् ॥ ६० ॥

३–मनः प्रामाण्य सिद्धिः ।

१ यथेन्द्रियं तद्वदिदं मनोऽपि प्रमाणमेवास्त्युपलब्धिहेतो ।
क्वचित्तु दोषादिदमन्यथार्थं गृह्णातु गृह्णत् कथ प्रमाणम् ॥ ६१ ॥
सत्तावतो ज्ञानमिहोपलब्धिर्ज्ञातस्य सत्ताप्युपलब्धिरन्यत ।
यस्योपलब्धिस्तदवैमि सत्य सत्यं यतो बुद्ध्यति तत् प्रमाणम् ॥ ६२ ॥
एतत् प्रमाणं व्यवहारतस्तं किन्तु प्रमाणं परमार्थतोऽन्यत् ।
ज्ञानं चितन्वद्धि मन प्रमाणं सत्ताप्यसत्ताऽपि न तत्र हेतु ॥ ६३ ॥

मनः प्रकाशाय नियुज्यते चेत् तत् स्यात् प्रकाशं जनयत् प्रमाणम् ।
ज्ञानं तु दुष्टं यदि दोषयोगात् प्रामाण्यमक्षुण्णममुष्य तर्हि ॥ ६४ ॥
प्रमाणमेव व्यवहारकल्पे दोषान् कुतश्चिन्मतमप्रमाणम् ।
अवग्रहे त्विन्द्रियदोषतऽस्त्यप्रमाणमीहास्तु मनःस्थदोषात् ॥ ६५ ॥
स्यादागमदोषेऽवगमोऽप्रमाणं तेषामथैकस्य च दूषितत्वे ।
अयं भवेद्दूषितमन्वितत्वाज्ज्ञानं त्रिभिस्तत्कृतमप्रमाणम् ॥ ६६ ॥
दोषान्विताऽवग्रहमाप्य दुष्टामीहां मनो वर्तयतेऽथ दुष्टा ।
ईहावमानि प्राप्य तनोति दुष्टं ह्यवायमित्थं परतोऽन्यथात्वम् ॥ ६७ ॥
इत्थं व्यवस्थां कुरुते प्रमाणाप्रमाणयोर्यद्व्यवहारतस्तत् ।
लोके नियुक्तं परमार्थतस्तु ज्ञानं प्रमाणं हि सदा स्वरूपात् ॥ ६८ ॥
शिशोः पशोर्ज्ञानमवग्रहादौ सामर्थ्यभावात्तु भवत्यपूर्णम् ।
दोषादपूर्णं प्रतिबन्धतः स्यात् ज्ञानं तदत्राखिलमस्त्यपूर्णम् ॥ ६९ ॥
स्यादप्रमाणं यदि चेदपूर्णं तर्ह्यप्रमाणं प्रभवेत् समस्तम् ।
सर्वं ह्यपूर्णं च सदोषमेतन्नास्त्यप्रमाणं न ततोऽनृतं वा ॥ ७० ॥
अपूर्णतायामपि यावदस्ति ज्ञानं ध्रुवं तावदिदं प्रमाणम् ।
अल्पत्वमव्यक्तमनल्पमम्भो मिष्टं न चेत् तन्मधुनास्त्यमिष्टम् ॥ ७१ ॥
तत् पीतशंखावगमेऽपि पीतं दृष्टाक्षिपित्ते भवति प्रमाणम् ।
निवर्तयेद्दोषमथ प्रपूर्णं ज्ञानं यथा स्यात्तदिह प्रकुर्यात् ॥ ७२ ॥
ज्ञानं च सत्येत्युपलब्धिरूपे सा वित्तिरुक्ता स च वेद उक्तः ।
वेदाः प्रमाणं बहिरस्तु मा वा सतोऽसतो ज्ञानमिदास्ति रूपम् ॥ ७३ ॥

(इति विशिष्ट निसत्योपनिषदि अप्रामाण्यवाद-
प्रतिवादो द्वितीयः खण्डः ॥ (२) ॥

—:o:—

अथ जीवजगत्सर्गवादप्रतिवादस्तृतीयः खण्डः (३) ॥

१—तत्त्वदर्शनसन्दर्भक्रमः ।

असद्धि तत्त्वं किमपीदमस्मादसत् समस्तं जगदुद्बभूव ।
यथाहि कर्म्मास्थिरमस्त्यचित् नश्यैनवमस्मिन् हि यसंगतम् ॥ १ ॥
इत्येक आहुः श्रमणाः, परे तु प्राहुर्जगत् सर्वमिदं सदस्ति ।
तन्मूलमेतद्धि भवेद्वत. सा प्रवाहनित्या प्रकृतिः सती स्यात् ॥ २ ॥
द्रव्यं विशिष्टं तु गुणक्रियाभ्यां सत् तस्य सामान्यविशेषरूपा ।
सत्ता तया यत् समवेतरूपं द्रव्यं तत् कार्यमिदं जगत् सत् ॥ ३ ॥
वैशेषिको वाद इति द्वितीयस्तत्राचिदेवास्त्यखिलं पृथग्यत् ।
गुणैस्तु बुद्ध्यादिभिरस्त्यचिद्विद्रव्यं विशिष्टं खलु चेतना सा ॥ ४ ॥
तृतीयवादः पुनरत्र सांख्यो द्वे तत्र तत्त्वे चिदचित्स्वरूपे ।
अचिज्जगद् व्यक्तमभूदचित्तोऽव्यक्तादियं चित् पुनरस्य भोक्त्री ॥ ५ ॥
पश्यन्ति न त्वीश्वरमत्र वादे सर्वं प्रकृत्यैव जगद्विधानम् ।
योगात्मकः कर्म्मविशेषयोगात्तस्तिर्न चेश फलदः प्रधान ॥ ६ ॥
वादास्त्रयस्तत्त्वविदां त्रिविधं तेष्वपि साधु निदर्शितास्ते ।
येषां तदुक्तं च पृथक् पृथक् ते वादं चतुर्थं तु वयं वदाम ॥ ७ ॥
अचिच्च चिच्चास्ति तथेश्वरश्च त्रितयमेतद् भवति त्रिसत्यम् ।
अचिच्चिदीशाननिविष्टरूपं ब्रह्मास्ति तच्च जगदप्यनन्यत् ॥ ८ ॥
पश्याम इत्थं, तदिदं विशिष्टनिसत्यवाद सुनिरूपयाम ।
अस्तीश्वरो नः शरणं विशेषात् तद्दर्शनार्थेन तु न प्रयत्न ॥ ९ ॥

२—ज्ञानौपयिकजीवसिद्धिः ।

यदेतदाभाति निगूहितं तत्र शक्यते स्वानुभवैकमानात् ।
संभाव्यते नैतदमूलमस्य क्वान्यत्र मूलं यद महिना स्यात् ॥ १ ॥
लोके यथा वस्त्वनभासमूलप्रभा महामण्डलमूलमेव ।
सूर्यान्तरे तिष्ठति तद्वदत्राप्यहं जगज्ज्ञाननिकाशमूलम् ॥ २ ॥
ज्ञानं प्रकाशो यदिदं द्विधाहं यत् कन्दलं ज्ञानमयं स आत्मा ।
ये दृश्यतोऽस्त्यात्मगुणः स तेभ्यो ज्ञाने विशेषाः स्युरिहेन्द्रियोत्थाः ॥ ३ ॥
एकाश्रयत्वं तु धियां बहूनामस्या मनेयार्पणतोऽत्र तासाम् ।
आत्मा न चेत्र स्मरणं न वाशा न प्रत्यभिज्ञादिरपि क्वचित् स्यात् ॥ ४ ॥

दृष्टाद्दृष्टं भ्रियते न दृष्टौ दृष्टेः शमेऽपि स्मृतिरस्त्यदृष्टात् ।
तस्मात् पृथग् यत्र सदृष्टिजन्यः संस्कार उद्बुध्यति मे स आत्मा ॥ ५ ॥
दृष्टं श्रुतं चास्ति ममेति भिन्नौ धर्म्मौ तु यत्राभिनयत्यभेदात् ।
स दर्शनेऽपि श्रवणेऽपि साम्याद् व्याप्तोऽस्त्यधिष्ठातृतमः स आत्मा ॥ ६ ॥
केचिद्विदुर्ज्ञानमिदं न रूढं सुषुप्तिमूर्च्छादिषु तद्विलोपात् ।
ज्ञानं प्रकाशप्रकृतीदमस्यां जीवद्दशायां न कुतो विभायात् ॥ ७ ॥
तस्माद्ध्रुवं यौगिकमिन्द्रियोत्थं मन्यामहे ज्ञानमनेकमूलम् ।
अर्थेन्द्रियस्नायुविशिष्टयोगात् तात्कालिकं तद्भवति प्रभास्वत् ॥ ८ ॥
तैलाग्निवर्त्यादिविशिष्टयोगाद्दीपार्चिरुत्पद्य विभाति यद्वत् ।
तात्कालिकं ज्ञानमुदेति तद्वत् प्रयाहि कालेन विपद्यते तत् ॥ ९ ॥
अस्मिन् मतेऽप्यन्तरमस्ति किञ्चिद् द्रव्यं निरूढं बहिरर्थयोगात् ।
विज्ञानरूपाय तु जायते यन्मन्ये तमात्मानमयं स जीवः ॥ १० ॥
ज्ञानं द्विधा निर्विषयं निरूढं स्याद् यौगिकं वैषयिकं तदन्यत् ।
अर्थाद्ययोगे तु यदद्वयं तत्र पश्यति द्रष्टपि सुप्तवद्गत् ॥ ११ ॥
देहे तता लोमनखाग्रमेकं व्याप्नोति रूढं विषयाप्रभासि ।
आत्मा समेऽर्थोपहितेन्द्रियस्पृक् स्नायुप्रसङ्गे न धियं करोति ॥ १२ ॥
बाह्यार्थयोगादनुभूतिसंज्ञं संस्कारयोगात् स्मृतिसंज्ञमित्थम् ।
ज्ञानं द्विधात्मा सृजतीह शून्यं ज्ञानं सुषुप्तावथ शून्ययोगात् ॥ १३ ॥
य एष निर्धारयते य इत्थं विचिन्तयन् संशयमातनोति ।
सोऽहं ध्रुवं कश्चिदिहास्मि सत्यं ज्ञानस्य तत्सर्वविधस्य मूलम् ॥ १४ ॥
यस्तोलयन् सत्यमसत्यमेकं निर्धारयत्यर्थमयं स आत्मा ।
नैतन्मनस्तत्क्षणिकं तदन्यधान्यश्च नालं प्रभवेत् तुलायाम् ॥ १५ ॥
यो निर्णयं संशयमाप्नुवन् वा तं तं च सत्यापयमान आह ।
सत्यत्वमायाति यतस्तदर्थं सत्यात्मना तिष्ठति य स आत्मा ॥ १६ ॥
मूर्ध्नि स्तने सक्थ्नि पदेऽथ पृष्ठे स्पृष्टं क्वचित् तन्मनसा रचत्ते ।
सर्वैर्मनोभिस्तु य एक एवोद्यदोऽखिलं भासयते स आत्मा ॥ १७ ॥
ज्ञानं न तं मां व्यतिरिच्य किञ्चिज्ज्ञानं तथैतद् व्यतिरिच्य नाहम् ।
अहं हि तज्ज्ञानमिदं समस्तं यदेतदाभाति तदस्ति सत्यम् ॥ १८ ॥

इति ज्ञानमूलाजीवसिद्धिः ।

३—क्रियोपयिकजीवसिद्धिः । २

नर पशुर्वा सहसाऽऽक्रमेत स्वतः परं पश्यमि निर्यन्त्रं चेत् ।
पलायते पश्यति चेद्बलिष्ठं स्वतुल्यवीर्य्यं च दृशाऽऽह्वयते ॥ १९ ॥
क्रिया धियौ यदनुगतजन्म तु यत् ततोऽधिकं कर्म फलं सुखं चेत् ।
तदेव तत्कर्म करोति दुःखाधिके तु तस्माद्विनिवर्तते सः ॥ २० ॥

इत्थं स्ववीर्यं परवीर्यमित्थं सुखस्य भानामपि दुःखमानाम् ।
यस्तोलयत्याशु तुलात्मना तं मन्ये स्वमात्मानमिहास्मि सोऽहम् ॥ २१ ॥
क्वचित्पदे कण्टकविद्धमात्रः सद्यः पदं दूरयितुं निगूढके ।
करं तदुद्धर्तुमपि प्रयुङ्क्ते सेहा यदाज्ञावशतः स आत्मा ॥ २२ ॥
चक्षुर्यतो याति चले पुरस्तादुत्थाय संसज्जत एष आत्मा ।
यन्मक्षिका निष्पतने परागात् सास्याः क्रियोदेति यतः स आत्मा ॥ २३ ॥

इति क्रियामूला जीवसिद्धिः ।

४—अर्थौपयिकजीवसिद्धिः । २

अग्निं च वायुं च तथेन्द्रमेतांस्त्रीनात्मनो भावयते शरीरे ।
जीवत्ययं वर्ष्मणि यावदूष्मा श्वासस्तथोन्मेष इहाक्ष्णि यावत् ॥ २४ ॥
अग्निं तु वैश्वानरमाह, वायुं श्वासं, तथा विद्युतमिन्द्रमाह ।
अक्ष्णोः क्वचिन्नीलहरित्प्रकाशः प्रद्योतते सूर्य्यवदिन्द्र एषः ॥ २५ ॥
यो विद्युतो व्यद्युतदा स एवाध्यात्मं मनश्चाप्येतीव शश्वत् ॥ [केनो प० ४।४]
हार्दः स इन्द्रोऽक्ष्णि भाति भास्वान् दिव्यः स आदित्य इहोपपन्नः ॥ २६ ॥

इत्यर्थमूला जीवसिद्धिः ।

५—ज्ञानक्रियार्थमूलानामिन्द्रवाय्वग्नीनां तद्भिन्नात्माश्रितत्वम्

शिरो गुहामिन्द्र उरोगुहामयं वायुर्गुहामग्निरयं तथोदरीम् ।
देहेऽधितिष्ठन् स्वपुरीमिवाखिलं दहं प्रशास्त्येष परात्परो यतः ॥ २७ ॥
भिन्नालयः सन्ति तथाप्यकस्मादकल्पनाये त्रितयं व्यपैति ।
तस्मात् त्रयोऽप्येकगताः क्वचित् स्युस्तद् ब्रह्म तस्मिन् महिमान एते ॥ २८ ॥
मूर्धीन्द्रमा वक्षसि वायुरग्निः कुक्षौ त्रिलोक्या हि रसालयस्ते ।
चान्द्रं चतुर्थं च मनोऽस्ति यस्मिन् वर्षं स आत्मा स परोऽहमस्मि ॥ २९ ॥
गुणाः परार्थास्त इमे परस्पराविरोधतः कस्यचिदात्मनः प्रभोः ।
वशे स्थिताः स्वस्वविभिन्नकर्मणा निदेशमस्यानु चरन्तिसन्ततम् ॥ ३० ॥
ज्ञानानि चेष्टा अपि धातवोऽमी त्रिभिस्त्वमीभिः कृत एष कायः ।
त इन्द्रवाय्वग्निहृता हि भावास्त्रयस्त्वमी ब्रह्मणि सन्ति बद्धाः ॥ ३१ ॥

६—इन्द्रवाय्वग्नीनामाश्रयस्यात्मत्वे प्रमाणश्रुतयः ।

उपनिषदि श्रावयति ब्रह्मणि निहितानिमांस्तलवकारः ।
पञ्चाक्षरेऽव्ययेऽस्मिन् ब्रह्मण्येतेऽप्ययस्त्रिविधाः ॥ ३२ ॥

(१) "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये ।
तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त—
अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ।
तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव ।
तन्न व्यजानन्त—किमिदं यक्षमिति ॥
अथेन्द्रमब्रुवन्—विजानीहि किमेतद् यक्षमिति ।
॥ तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम । सा ब्रह्मेतिहोवाच ।
ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ।
ततो हैव विदा चकार ब्रह्मेति ।
तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्—
यदग्निर्वायुरिन्द्र । ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्शुः ।
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् ।
स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श । स ह्येनत् प्रथमो विदा चकार ब्रह्मेति ।
तस्यैष आदेशो यदेतद् विद्युतो व्यद्युतद् ।
यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्प ॥ १ ॥

इति ॥ एतेनाग्निवाय्विन्द्रेभ्योऽतिरिक्तस्तेष्वनुस्यूत कश्चिद् ब्रह्मपदार्थो जीवात्मेति सिद्धम् ॥ १ ॥

अपि च स एवाह——

(२) केनेषितं पतति प्रेषितं मन केन प्राण प्रथम प्रैति युक्त ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षु श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रं, मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राण ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीरा प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥
न तत्र चक्षुर्गच्छति, न वाग् गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशि—
ष्यात्—अन्यदेव तद्—विदितादथो अविदितादधि ॥
यद् वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् ॥
यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥
यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" ॥ ३ ॥

इति । एतेन सर्वेन्द्रियेष्वनुस्यूतः सर्वेन्द्रियप्रवर्तकोऽतीन्द्रिय कश्चिदर्थो जीवात्मेति सिद्धम् ॥ २ ॥

अपि चाह छान्दोग्योपनिषदि भगवान् प्रजापतिः——

"यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः । चाक्षुष पुरुष । दर्शनाय चक्षु ॥ १ ॥
अथ यो वेद—इदं जिघ्राणीति स आत्मा । गन्धाय घ्राणम् ॥ २ ॥
अथ यो वेद—इदमभिव्याहराणीति स आत्मा । अभिव्याहाराय वाक् ॥ ३ ॥
अथ यो वेद—इदं शृणवानीति स आत्मा । श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥
अथ यो वेद—इदं मन्वानीति स आत्मा । मनोऽस्य दैवं चक्षुः ।

स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ।
तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते "—इति ॥ (छा० ८। १२)

इत्थं चायं सर्वेन्द्रियेष्वनुस्यूत सर्वेन्द्रियाभिमानी सर्वेन्द्रियोपलब्धविषयाभिज्ञ कश्चिदर्थो जीवात्मेति सिद्धम् ॥ ३ ॥

बृहदारण्यकश्रुतिरप्याह—

स एष इह प्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद् विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स । प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यंश्चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद ॥ अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति । आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति । तदेतत् पदनीयमस्य सर्वस्य, यदयमात्मा । अनेन ह्येतत् सर्वं वेद "—इति ॥

यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानु विलीयेत, न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत—लवणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति ॥ यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव । एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति । अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति पश्यति शृणोत्यभिवदति, मनुते विजानाति वा । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं जिघ्रेत् पश्येच्छृणुयादभिवदेत् मन्वीत विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ॥ स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गो न हि सज्यते, असितो न व्यथते न रिष्यति । एतावदरे खल्वमृतत्वम् "—इति ॥ (बृहदा० २। ४) (४। ५) (शत० १४। ५। ४ (१४।७।३) ॥

तथा चायं सर्वेन्द्रियेष्वनुस्यूत सर्वेन्द्रियाभिमानी कृत्स्नशरीरेऽभिव्याप्त प्रज्ञानघनो विज्ञानघन कश्चिदर्थो जीवात्मेति सिद्धम् ॥ ४ ॥

अत्रेदमाशङ्क्यते । जीवशरीरे तावदत्र वैश्वानर, अन्न संज्ञे वैश्वानर-तैजसौ, सर्वसंज्ञे वैश्वानरतैजसप्राज्ञा—इत्येव त्रिविध खलु भूतात्मा भवति । तत्र वैश्वानरोऽग्नि शरीरस्थसर्वविधभूतधातुजनक । तैजसो वायु शरीरगत-सर्वविधचेष्टाजनक । प्राज्ञस्त्विन्द्र शरीरगतसर्वविधज्ञानजनक । एत एव त्रयोऽस्य शरीरस्याधिष्ठातारस्तन्त्रनिर्वाहका प्रतिपद्यन्ते । ज्ञानक्रियार्थसमुच्चय-स्यैव शरीरतया तेषां त्रयाणामेतत्त्रयाधीनत्वात् । नातोऽन्य कश्चिदर्थो जीवनामेह दृश्यते । तस्मादग्निवाय्विन्द्रा एव संहिता एको जीवात्मेति वक्तव्यम् । यस्तु खलु "येनेक्षितं पश्यतीत्यादिना तलवकारोपनिषदि, "यत्रैतदाकाशमनु विषण्णं चक्षुरित्यादिना छान्दोग्योपनिषदि च सर्वेन्द्रियानुस्यूतत्वेन नायमेक आत्मा व्याख्यात, सोऽप्यग्निवाय्विन्द्रैरेभिरिन्द्र एव प्रतिपत्तुं युज्यते । "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति (५। २। ९३) पाणिन्युक्तेरिन्द्रसंबन्धेनैवेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वोपपत्ते सर्वेन्द्रियनाथोऽयं मुख्यप्राण उच्यते। "न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते, प्राणा इत्येवाचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्ति (५। १)

गुरुसर्गान् याति एवैतद्ध्यस्वाद्बुद्धान्यासी भवति '—(४ । ३) इत्येवं संपरिष्वक्तशब्देन भेदाख्यानात् ॥ एवं स्थिते प्रज्ञानघनविज्ञानघनयोर्माण्डूक्यश्रुतौ कौषीतकिश्रुतौ वा यदिदमभेदाख्यानं, तत् प्रज्ञाने विज्ञानस्यानुस्यूतत्वादयुक्तत्वादौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥
एवमपि चक्षुरादीन्द्रियाणामन्यतानां प्रतिनियतविषयग्राहित्वादिन्द्रियाणामन्योन्यभिन्नत्वेऽपि प्राणप्रज्ञाप्राणचेतनानामैक्यं तत्रैव सर्वेन्द्रियेष्वनुस्यूतत्वमध्यवसीयते । तेन सर्वेन्द्रियोऽयमेक एवात्मा श्रुत्या व्याख्यायते ॥ ४ ॥

स चायमेक आत्मा इन्द्रो वामदेव्यो चेति चिन्तायामुच्यते । देवतारूपाणामेषां प्राणानां मध्यवर्तिनि मुख्यप्राणे इन्द्रशब्द । " स योऽयं मध्ये प्राण —एष एवेन्द्र (६ । १) इति शतपथ श्रुते. । स चेन्द्रो दिव्यप्राण मर्त्यं मानवशरीरं द्वेधाऽभिनिविशते । मनसाऽनुगृहीतश्चेतनयाऽनुगृहीतश्च ॥ वस्तुपूर्वेष क्रियोचक्रूपश्चायं सौर प्राण स्वतो यद्यप्यचेतन एवेष्यते तथापि चेतनानुगृहीत—ब्रह्मणस्पतिरसरूपेण मनसा चेतनया चाभिव्याप्तो द्वेधा ज्ञानमयं रूपं लभते । प्रज्ञानं च विज्ञानं च । उभयोरप्यनयोश्चेतनामनसोर्ज्ञानद्वयत्वाविशेषेऽपि सूर्यरसस्येन्द्रस्य चेतनामात्रयोगे विज्ञानत्वं, चेतनामयसोमयोगे प्रज्ञानत्वमित्येवं भवति ज्ञानद्वयद्वैनात्म्यम् । उभयथापि ज्ञानमयो भवत्येवैक आत्मा— विज्ञानात्मा च प्रज्ञानात्मा च । सो वैश्वानरो मान्तो सुपुरुषेव नाड्या सप्तर्षीणां पृथ्वीमनुसंक्रामतस्तथाप्यत्र विज्ञानात्मा तावदयं गायत्र्या प्रणाल्या ब्राह्मणविज्ञानं सावित्र्या प्रणाल्या क्षत्रियविज्ञानं सरस्वत्या प्रणाल्या वैश्यविज्ञानं वानिस्यवायुसंक्रान्तया तामस्या प्रणाल्या शौद्रं विज्ञानं भूत्वा इन्द्रयोनिसंज्ञकब्रह्मरन्ध्रद्वारा प्राणिशरीरमनुप्रविशति । प्रज्ञानात्मा तु भूगर्भं प्रविष्ट पृथ्वीरसो भूत्वा मध्वद्वारा प्राणिशरीरमनुप्रविशति । उभयोर्हिरण्मयपुरुषत्वाविशेषेऽपि विज्ञानात्मना हिरण्यरेतोमयत्वाद्धिरण्मयत्वमिष्यते । प्रज्ञानात्मनस्तु इडामयत्वाद्धिरण्मयत्वमैतरेयश्रुतौ व्याख्यातम् ॥ सनायं विज्ञानात्मा सर्वेन्द्रियाधिष्ठातरि शरीरस्याधिष्ठानधारकेऽस्मिन् प्रज्ञानात्मनि संश्लिष्यन्त एव रूपं धत्ते । तमेवैतं चिदाभास इत्याचक्षते । तथा च यथास्मिन् शरीरे भूतजनको वैश्वानरोऽग्निरेको भूतात्मा, यथा वा चेष्टाजनकस्तैजसो वायुरेको भूतात्मा, तथैवायं सर्वविधज्ञानजनको विज्ञानात्मनाऽनुगृहीत· प्राज्ञो नामेन्द्र एवैको भूतात्मा इति शक्यं वक्तुम् । एवमप्यस्य जडस्येन्द्रस्य चेतनानुग्रहणादेव ज्ञानमयात्मत्वमुपपद्यते न स्वरूपेणेति कृत्वा चेतना ब्रह्मण एवेन्द्रविजयेऽप्यिन्द्राग्न्योरिन्द्राणा देवानां विजयो महिमा चाख्यायते । मनसोऽनुग्रहणेऽपि चेतनाया एवानुग्रहो निष्पद्यते । चेतनाक्रान्तस्य सोमस्य ज्ञानानुबन्धकत्वात् ज्ञानेन चानुगृहीत एव प्राण सृष्ट्यै स्थित्यै संहाराय च प्रभवतीति अग्निवायविन्द्रातिरिक्तस्य चेतना ब्रह्मण एवात्मत्व निष्पद्यते । इन्द्रियाणां मुख्यप्राण आत्मा । तस्य प्रज्ञानमात्मा । तस्य विज्ञानमात्मा । तस्यापि चिद्घनोऽयमात्मा । तथा चान्तर्बहिर्भुवन एवायं सर्वेषामात्मेति विवास् । चिदाभास, शरीरमभिनिविष्टो जीवात्मेति व्याह्रियत इति सिद्धम् ।

७—जीवस्वरूप निष्कपः ।

केचिद्विदु कुर्वदिहास्ति किञ्चिद्रूपं शरीरे प्रभव स आत्मा ॥
स्थिति-स्वभावं तु यदस्ति रूपं जगत् तदाहुर्ध्रुवमात्मनस्तत् ॥ २९ ॥
वयं तु विद्मो नहि तिष्ठदेतत् क्वचास्ति कुर्वत्तु समस्तमेतत् ॥
उल्लोलवत् सर्वमिदं समन्तादनुक्षणान्यान्यतया विभाति ॥ ३० ॥
कुर्वत्सु नित्यं परिवर्तमानेष्वसत्स्वकर्म ध्रुवमस्ति किञ्चित् ।
अन्तर्निगूढं सदनंतशान्तं विज्ञानमानन्दमहं स आत्मा ॥ ३१ ॥

८—त्रिपुटीसंप्रत्ययैकत्वाद् ज्ञातृवद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः ॥ १ ॥

१ एकोऽहमस्मीति यदस्ति भान प्रत्येमि मां वेतृतया ततश्चेत् ।
निश्चिन्व वेद्यानि च नूनमेतत्संप्रत्ययाद्व ध्रुवानि तु स्यु ॥ ३२ ॥
वेत्ता च नित्या सह वेद्यवर्गं संप्रत्ययोऽयं त्रिपुटीस्वरूप ।
तत्रैक आत्मैव तु सत्यभूतो मिथ्येतराणीति कथं प्रतीयाम् ॥ ३३ ॥
संप्रत्ययो न विभि[illegible]ल एको, मिथ्या स वेद्यात्मनि सत्यता स्यात् ।
सत्यः स चेद् वेतृवदेव विभिन्नवानि सत्यान्यपि समेयु ॥ ३४ ॥

९—ज्ञेयत्वसामान्याद् ज्ञातुरिव ज्ञेयजगत्सिद्धिः ॥ २ ॥

२ ज्ञातापि स ज्ञेयतयैव भात्यो न ज्ञायते यत्र तदस्ति नाम ।
ज्ञेयोऽहं केवलमस्ति सत्यं मिथ्येतराणीति कथं प्रतीयाम् ॥ ३५ ॥

१०—संप्रत्ययप्रामाण्याद् ज्ञेयजगत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

३ संप्रत्ययो विभ्रमयत्स्वरूपः स्वतः प्रमाणं सदबाधितत्वात् ।
प्रमाणसिद्धं सकलं तु वेद्यं न चापलापाय कदापि शक्यम् ॥ ३६ ॥

११—जीवानन्त्यसिद्धिः ।

१ देहेषु पश्यामि तु मामिवान्यान् मत्तुल्यधर्मव्यवहारभाजः ।
मत्तश्च पार्थक्यममीषु पश्याम्यनेकजीवत्वमतः श्रये ॥ ३७ ॥
तमोरज सत्वगुणातिरेकात् तज्जन्ममृत्युव्यतिरेकतश्च ।
मन्ये ध्रुवं ज्ञानविभिन्नमूलान्येतान्यनन्तानि वयं भजाम ॥ ३८ ॥
एकैकब्रह्माण्डनियन्तृभूता सूर्या अनन्ता इह सन्ति यद्वत् ।
तत्तद्ब्रह्माण्डनिदानभूता वयं च तद्वद्बहवो विभाम ॥ ३९ ॥
यदेतदानन्त्यमहंपदार्थे नैवानन्तः प्रात्ययिकं तदस्ति ।
चैत्रस्य मैत्रस्य परस्य वा स्यात् स प्रथया नो विनिगम्यते तत् ॥ ४० ॥

१२–जगदानन्त्यसिद्धिः ।

सिद्धं तदित्थं बहवो यथं स्मो न चैकसत्यं विनिमन्तुमर्हम् ।
प्रयासमसिद्धानि जगन्ति भिन्नान्येकस्य चार्वा न परत्र भान्ति ॥ ४१ ॥
ज्ञानं तु यस्मै प्रतिभाति तस्मै पृथग् जगन्मूलमिदं तदेकम् ।
चैकस्य चैकस्य पृथक् पृथक् तत्र भेद्भागच्चैत्रधियाऽयस्त्वम् ॥ ४२ ॥
अनन्तजीवप्रतिपत्तिसिद्धान्येतानि नाना पृथगात्मकानि ।
जगन्ति सन्ति प्रतिपत्तिसाम्येऽप्यनेकभावेषु विशेषयन्ति ॥ ४३ ॥
यद्यस्ति भास्वन्नमिदैककाले प्राचन्तमेकेऽस्तमयन्तमेके ।
मन्दप्रभं निस्तुलविक्रमं वै मध्याह्नगं दीप्तममन्दयन्ति ॥ ४४ ॥
कस्यापि चानन्दमयं जगत् स्याद्यदास्तिलोचस्थितसौख्यभाजः ।
दीनस्य तद् समयं जगत् स्यात् खाणुमिवैतदपि धिग्हतस्य ॥ ४५ ॥

१३–सत्ताज्ञानाभ्यां जगद्द्वैविध्ये ज्ञानतो जगदानन्त्ये आक्षेपः ।

१ अथाहुरेकेऽत्र भवन्तु नामजीवा अनन्ता जय तद्धियोऽपि ।
जगन्तु न ज्ञानहतं यतस्तत् संभाव्यतेऽनन्तमिदं न तस्मात् ॥ ४६ ॥
जगद् द्विधा सम्भवतीह सत्ताकृतं भवेज्ज्ञानकृतं भवेद्वा ।
भवेच सत्ताकृतमेव तच्चेत्र ज्ञानतोऽनन्तमिदं तदा स्यात् ॥ ४७ ॥
न वेद्मि तस्मादिदमस्ति किन्तु स्वतस्तदस्ती यदहमथ वेद्मि ।
न ज्ञाननिभाऽखिलवस्तु सत्ता सत्तावशात् किन्तिह वस्तुबुद्धिः ॥ ४८ ॥
पृथ्वीन्दुसूर्यां अपि तारकास्ता सन्ति स्वतन्त्रा न तु बुद्धिजन्याः ।
तमस्युपाघातवशात्तु वस्तु प्रत्येमि न प्रत्ययपूर्वकं तत् ॥ ४९ ॥
एकैकवस्त्वेव सहस्रशोऽस्मे द्रष्टुं सहैकत्र च दार्श यन्ति ।
तस्मात् सहस्रप्रतिपत्तिभेदात् सहस्रवस्तूनि न सन्ति तानि ॥ ५० ॥
अभ्यन्तरे वास्तु, बहिर्जगत्तद्बहिः क्व चाप्यस्तु, तयोर्न योगः ।
दूरास्तु सांमुख्यमवाप्य तत्र ज्ञानं स्वतः संभवतीति मन्ये ॥ ५१ ॥
योगोऽस्तु चात्मायमिहान्द्रिये स्वैर्बहिर्जगत् स्पृशति क्व चेत्थम् ।
तदा मनोऽर्थेन युतिः पदार्थज्ञानं न चान्तर्जगदस्ति किञ्चित् ॥ ५२ ॥
अथापि वा बाह्यजगच्छरीरस्पृष्टा स्वेन्द्रियधितयोऽस्ति यत्वा ।
प्रज्ञां स्पृशन्त्यक्षिगता तमेव स्पर्शं जगज्ज्ञानमिति ब्रुवन्ति ॥ ५३ ॥
इत्थं बहिः स्थस्य मनोन्द्रियेण स्पर्शाद् यदि ज्ञानमिहोपपन्नम् ।
तदा वृथान्तर्जगत प्रसिद्धिरे तदानन्त्यमिदं त्वपास्तम् ॥ ५४ ॥

१४–आक्षेपनिरासः ।

२ अथोच्यते केवलमस्ति सत्तासिद्धं न सर्वं जगदप्रतीतेः ।
तद् भातिसिद्धं पृथगस्ति, सत्तासिद्धं पृथक् चेति जगद् द्विधास्ति ॥ ५५ ॥

सत्साहृतं यज्जगदस्ति तच्च द्विधास्ति यन्मौलिकमेतदेकम्।
यथापरं माण्डलिकं समन्तात् तन्मौलिकालंकृतमस्त्यनन्तम् ॥ ५६ ॥
यद् दृश्यते तत् त्रितयं समुचितं निगीर्णभेदं जगदेकतां गतम्।
मनोमयं प्राणमयं च वाङ्मयं,शास्त्रैकदृष्ट्या तु पृथक्त्वमीर्यते ॥ ५७ ॥
तद्वाङ्मयं क्वापि हितं परोक्षवत् ततः समन्तात् प्रचरन्ति वाङ्मया.।
प्राणा जगाख्याः प्रथिता भवन्ति ते वीध्रे सदा काच इवाग्नि विम्बित· ॥ ५८ ॥
अक्षिस्थबिम्बेन युतं मनो मे तद्विम्बरूपे परिणाममेति।
तद्रूपमद्दण्डस्य दरात्मनि स्ने नि ग्रार्प्यते शीर्षणि सास्य दृष्टि ॥ ५९ ॥
बहिर्जगद् वाङ्मयमेतदित्थं देशे बहिः क्वापिहितं ततोऽभूत्।
अन्तर्जगत्तम मनोमयं तच्छ्री शीर्षदेशस्थमतोऽन्यदेतत् ॥ ६० ॥
बहिर्जगत्त्वेकमिहास्ति वाङ्मयं तदुत्थितं प्राणमयं त्वनेकवत्।
एकात्मनि त्वेकमिदं मनोमयं ज्ञानप्रभेदात् तदनन्तमिष्यते ॥ ६१ ॥
हस्ती य एको बहिरस्ति देशे तस्मात् समानाऽऽकृतय समन्तात्।
मृदद्भूतंय सूर्यकरप्रसूता असंख्यरूपा अपि हस्तिनः स्यु· ॥ ६२ ॥
यन्मौलिकान्मण्डलिकाः क्रमात्ते चक्षुःस्थले ते प्रतिबिम्बिता स्यु ।
ते बाह्यसिद्धा अथ चक्षुषो ये मस्तिष्कगास्ते विज्ञ भातिसिद्धाः ॥ ६३ ॥
तदित्थमन्तर्जगदस्ति भिन्नं बहिर्जगद् भिन्नमिति द्विधा तत्।
बहिर्जगत्तद् यदिहास्ति सिद्धं यज्ज्ञातिसिद्धं जगदान्तरं तत् ॥ ६४ ॥

१५—प्रकारान्तरेण जगद्द्वैविध्यम्

२ अपूर्वरूपप्रतिरूपभेदाच्चिकलं द्विधान्तर्जगतो बहिस्तत्।
प्रतीयते चेत् तदपूर्वरूपं पूर्वं बहिस्तत्र न तादृशोऽर्थ ॥ ६५ ॥
बहिर्यथा तद्द्वयं पुरोऽन्त. करोति तद्वद्य बहि· करोति।
तदेतदुक्तं प्रतिरूपशिल्पं ततश्च सिद्धं द्विविधं जगत्तत् ॥ ६६ ॥
बहिर्जगच्च द्विविधं प्रतीमः स्वत. स्थितं औषधिया च हृद्यम्।
सूर्येन्दुदोऽग्रमुखा स्वत स्था गृहाम्बरमादि तु कृत्रिमं स्यात् ॥ ६७ ॥

१६—बहिर्जगत्सिद्धिः।

१ अहंप्रकारो यदिमानि कानिचिद् विभान्ति तान्येव जगन्ति मन्महे।
स्वत पृथङ् सन्ति मया प्रकाशितान्यथापि वा सृष्टिरियं मदूध्वपा ॥ ६८ ॥
न संशयोऽत्र नियतं भवेत् सा सृष्टि स्थितं विश्वमिदं जगन्मयि।
न मद्विभिन्नं स्वयमत्र विद्यते यत्र स्थितं विश्वमिदं बहिर्भवेत् ॥ ६९ ॥
अहं हि तस्य प्रभवः प्रतिष्ठा परायणं मन्मयमेतदस्ति।
तथाहमेवं, मयि मय,तद्वास्पदं, न मत्तं पृथगस्ति किञ्चित् ॥ ७० ॥

जानाति यो यः पृथगस्य चास्य ज्ञानादिदं भाति जगत् पृथग्वत् ।
ज्ञानाद्बहिः किन्तु जगत्र किञ्चित् संभावयामीति वदन्ति केचित् ॥ ७१ ॥
अत्रोच्यते ज्ञानमिदं स्वतन्त्रं न दृश्यते तत्र यथेच्छकारि ।
स्वतःस्थितं वस्त्वनपेक्ष्य किञ्चिन्न जायते ज्ञानमिदं कदाचित् ॥ ७२ ॥
समुद्रशैलावपि पर्वपूर्वेरत्र साम्यात् बहवो वदन्ति ।
स्वाच्छन्द्यतोऽन्यान्यपि नावहन्तीं न ज्ञानमर्थमिह प्रतीमः ॥ ७३ ॥
न केवलं पश्यति नित्यमिष्टं सर्वत्र जीवो निजरोचमात्र ।
भूयांस्यनिष्टान्यपि पश्यतीति मन्येमि मूलं पृथगस्ति किञ्चित् ॥ ७४ ॥
यत् किञ्च पश्यामि घटं पटं वा मदात्मकं ज्ञानवशेन तानि ।
किन्तु ध्रुवं तत् परिकल्पकानि मन्येव वस्तूनि बहिः स्थितानि ॥ ७५ ॥
स्युः प्राप्यकारीणि यदीन्द्रियाणि तदीन्द्रिये गोचरतो बहिः स्युः ।
अप्राप्यकारीणि यदा तदापीन्द्रिये स्युर्यदानन्तरतो बहिर्वा ॥ ७६ ॥
अस्तीति तद् वेद्मि यदीन्द्रियं यत् वेद्मीत्यतोऽस्तीति न साधु मन्ये ।
तस्मात् परोक्षं ध्रुवमस्ति मूलं ज्ञाने स्वतन्त्रं हि बहिर्जगत्तत् ॥ ७७ ॥
यादृग् यथा यत्र यदस्ति तादृक् संदृश्यते, नाथमहं भणामि ।
यथा गतामोदमहं तथा मे ज्ञानं भवेदंश इवांशिनो मे ॥ ७८ ॥
अहं च पुत्रश्च पिता च मित्रं शत्रुश्च मे भिन्नतयाऽवभान्ति ।
केचिन्मृताः कश्चिदथो मरिष्यत्यथापि मित्रं न कदापि नश्येत् ॥ ७९ ॥
एकस्य मृत्यावथवा विमोक्षे तज्ज्ञाननाशेऽपि न विश्वनाशः ।
चैत्रे मृते मे न जगत्र नष्टं मृतेऽपि मैत्रे न जगद्विनश्येत् ॥ ८० ॥
यस्मिन् मम प्रत्ययमेति विश्वं नाहं प्रसुप्तस्य च मूर्छितस्य ।
विश्वं तथाप्यस्ति परं प्रसुप्तेऽप्यस्मिन् मम भाति यथा तथैव ॥ ८१ ॥
सामान्यतो ज्ञानमिदं यदित्थं तद्धि प्रमाणं न हि वाक्यमीक्षे ।
तज्ज्ञानसम्बन्धि जगद्विभिन्नं स्वतन्त्रमेकं जगदस्ति किञ्चित् ॥ ८२ ॥

१७–अन्तर्जगत्सिद्धिः ।

१ बहिर्जगत्स्येव तदास्तु मास्तु स्वतोऽसदन्तर्जगदस्य किञ्चित् ।
इति प्रपद्येत यदीह कश्चित् तस्मै ब्रुवेऽन्तर्जगतोऽपि सिद्धिम् ॥ ८३ ॥
ज्ञानोपपन्नं तु जगद् यथान्यत् सत्त्वोपपन्नं च जगत् तथान्यत् ।
ज्ञानाङ्गभावा इह जीवनिष्ठाः सत्ताङ्गभावाश्च तथा बहिः स्थाः ॥ ८४ ॥
स्पृष्ट्वा पदार्थं प्रतिपद्यतेऽयं ज्ञानीयभावान्यथवास्तु तत्र ।
स्पर्शक्रमेण भ्रमन्ति भावे तद्वदन्येष्वपि युक्तिसाम्यात् ॥ ८५ ॥
भूतं भविष्यन्तमथासदर्थं श्रुत्वा तथा व्यक्तिविशेषरूपम् ।
ज्ञानीयमन्तर्जगदेव पश्येद्बहिर्जगत् पश्यति नैव तर्हि ॥ ८६ ॥
आकुञ्चिता चञ्चितलोचनाभ्यां द्विधा स्वं पश्यति दृश्यमेकम् ।
स्वप्ने भ्रमं तद्वदु भयं हि रूपं बहिर्जगत्त्वं कथयेत्तयोः कः ॥ ८७ ॥

१८—अन्तर्बहिर्जगद्भ्यां ज्ञानोपपादनम् ।

तत्र बाह्यार्थभागान्वितप्रत्ययमतम् ।

१ तदित्थमन्तर्जगदेव सर्वं पश्यामि किन्त्वस्ति बहिर्जगच्च ।
बहिर्जगच्चेन्न भवेत् तदानीं ज्ञानोपपत्तिर्न भवेत् कदाचित् ॥ ८८ ॥
अनन्तशक्त्यं कथनोऽस्म्यहं यस्तस्योदयणा सन्ति विकाशमासा ।
या शक्तयः काश्चिदवैमि तानीन्द्रियाणि तान्यस्म्यहमेक आत्मा ॥ ८९ ॥
अथेन्द्रिये बाह्यसदर्थयोगे ह्ययोरपाश्रय तयोः स्वमंशम् ।
तयोर्विकारेण भवत्यपूर्वं स प्रत्ययो रूपरसादिसंज्ञः ॥ ९० ॥
तैलस्य दोषात्तु यथा प्रदीपज्योतिः क चास्फीतमभास्वरं स्यात् ।
बाह्यार्थदोषान्मलिनं तथेयाज्ज्ञानं भ्रम संशय आभिरस्ति ॥ ९१ ॥
बहिः स्थितोऽर्थोऽन्त्यमेति बुद्धौ विभाति तस्माद्बहिरेव सोऽर्थः ।
एकान्ततो भक्षण एव चेत् स्याज्ज्ञाता प्रतीयेत तदा बहिर्वा ॥ ९२ ॥

१९—बाह्यार्थवातजप्रत्ययमतम् ।

२ इत्येक आहुः पर आहुरेतद्वय मिथोऽचेति न भातिसिद्ध्यै ।
स्यादन्यथा द्रष्टृपरं परार्थं सर्वांशनाशादिदमर्थनाशः ॥ ९३ ॥
तस्मात् करोति ध्रुवमिन्द्रियेऽस्मिन्नाघातमेवैष बहिः स्थितोऽर्थः ।
आहन्यमानेन्द्रियगोप शुद्धं यद्रूपमायाति विभाति तन्मे ॥ ९४ ॥
तेनेन्द्रियाणां परिणामरूपास्ते प्रत्यया आभविकारभूताः ।
बहिर्द्रुमेतेषु विभाति यत्तन्मन्ये स्वभावात् करणेन्द्रियाणाम् ॥ ९५ ॥
यत्तु भ्रमोऽज्ञायत संशयो वा न तत्र हेतुर्बहिरर्थयोगः ।
आघातवैरस्यवशात्तु तत्रेन्द्रिये विचित्रः परिणाम एव ॥ ९६ ॥
अस्मिन्मते यद्यपि कश्चिदंशो न भवत्यर्थस्य बहिः स्थितोऽस्ति ।
तथापि तादृक्परिणाममूलाघातार्थकल्प्या बहिरर्थसत्ता ॥ ९७ ॥

२०—ज्ञानोत्पत्तौ बाह्यार्थस्य हेतुत्वम् ।

३ अयं ततोऽन्तर्जगदस्ति किञ्चित् पृथक् पृथक् चास्ति बहिर्जगत्तत् ।
ताभ्यामुभाभ्यां प्रतिपत्तिसिद्धिः संभाव्यते नैव न मन्ये ॥ ९८ ॥
तथा च मज्ज्ञानरूपाणि यानि कचिद्बहिर्वा स्थितिमन्ति सन्ति ।
अदृश्यरूपाण्यपि तानि मन्ये परं जगच्चोऽन्तर्जगतोऽभिन्नम् ॥ ९९ ॥
बहिर्न यद्यस्ति घटो न तर्हि ज्ञानोऽपि मे तद्विषयास्तिबुद्धिरस्ति ।
बहिः स्थितेऽस्मिन् घटबुद्धिरन्यत्रान्यतो न सर्वत्र घटस्य साम्यात् ॥ १०० ॥
किन्तु अयं ते न घटं बहिर्वा स्थितं प्रपश्यामि परोऽपि कश्चित् ।
तथापि संयोगवशं प्रतीत्य मनसैव न तु पश्यामि तदाकारं स्वम् ॥ १०१ ॥

२१—बाह्यार्थस्पर्शानुसारादात्मनि संस्कारः ।

४ बहिः स्वतन्त्राणि जगन्ति यावन्त्यायान्त्यहं ज्ञानधरातलेऽस्मिन् ।
तावन्ति मे भान्ति मयि स्थितत्वान्न भान्ति तु ज्ञानतलाच्च्युतानि ॥ १०२ ॥
ज्ञानस्य यावत्तमिदं प्रदेशं वस्तु स्पृशेत् तत्र च लक्ष्म तादृक् ।
प्रजायतेऽन्तर्जगदात्मनाऽसौ संस्कार उक्तः स्मरणाय हेतुः ॥ १०३ ॥
स्पर्शोऽधिकश्चेदधिकोऽस्य बोधो मन्दे तु मन्दोऽथ समे समः स्यात् ।
सम् स्पर्शवैशेष्यवशेन वस्तुज्ञाने विशेषो भवतीति मन्ये ॥ १०४ ॥
न स्पर्शयोग्योऽस्म्यहमित्यमाहुः केचित्तदज्ञानवशाद्वदन्तम् ।
बाह्यार्थरूपाहितसंस्क्रियाऽस्मिन् प्रत्यक्षमीक्षे मयि शिक्षयापि ॥ १०५ ॥
निर्लेप आत्मा न च सज्ज्यतेऽसौ न बध्यतेऽसौ व्यथते च नासौ ।
इत्याहुरन्ये भ्रममेतदेवं तथाऽपि नाज्ञातविशेषविरोधः ॥ १०६ ॥
वायोर्जलस्यापि मिथः प्रसङ्गे फेनोद्गमः स्याद्धवनश्च कस्मात् ।
नायं तथा वस्तुनि सज्जतेऽस्मिन् न बध्यते न व्यथते कदाचित् ॥ १०७ ॥
आहन्ति वायुर्जलमस्ति तस्माज्जले तरङ्गः कथमपीह वाच्यम् ।
न सज्जते तत्र जडे तु वायौ विचारतश्चात्मानमिमं पृथग्वत् ॥ १०८ ॥

२२—आत्मनि बाह्यार्थस्पर्शतारतम्यम् ।

५ युनक्ति चेदं प्रथयन् स्वदेशव्याप्त्या बहिर्वस्तु न विद्यमानम् ।
प्रतीयमाने बहिरर्थवृक्षं ज्ञानं तदज्ञानवृतं ध्रुवं स्यात् ॥ १०९ ॥
इन्द्रोऽयमात्मेन्द्रियवर्गमार्गैर्बाह्यार्थवर्गं स्पृशतीति प्रतीतात् ।
नास्ति स्वतन्त्रो बहिरर्थयोगे तस्मादपूर्णः इहास्ति जीवः ॥ ११० ॥
स्वल्पांशतोऽथ प्रमितं प्रगृह्णन् सोऽज्ञानभूयिष्ठतया निरेति ।
संभावनेऽस्मिन् क्रमवृद्धयोगात् पूर्णज्ञतासंयमयोगतो वा ॥ १११ ॥
बाह्यांस्तु कामाँस्त्यजन् यदान्तर्मुखो भवामि स्वयमात्मकामः ।
सर्वज्ञतां यामि स सर्वकाम स्पृशन्नशेषान् मम शक्तिकामान् ॥ ११२ ॥
"पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ११३ ॥
पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ ११४ ॥"

कठोपनिषत् ४ वल्ली ।

अथेश्वरजगत्संशयवादप्रतिवाद-श्चतुर्थः खण्ड आरभ्यते

१—अनन्त जीवाधारतयेश्वरसिद्धिः ।

जीवा अहं-प्रत्ययमात्ररूपा स प्रत्ययः सर्वजगत्स्वरूपः ।
पश्यामि यज्जगदात्मभेदात् तद् द्रष्टृ वा दर्शनमेव वाऽहम् ॥ ११५ ॥
यथाहमेकोऽस्म्यवबोधरूपः पश्यामि लोकानखिलान् यथाहम् ।
ध्रुवं तथैतेऽप्यवबोधरूपा मां चेतरांश्चानुभवन्ति मन्ये ॥ ११६ ॥
पश्यामि यद्यन्मयि तत् समस्तं मत्तः परं नेति न तत् परस्मिन् ।
जीवास्तथा ह्यन्यमनन्तजीवा यस्मिन्प्रतिष्ठाः परः ईश्वरः सः ॥ ११७ ॥
नश्यन्ति जीवा प्रभवन्ति जीवा यत्रापि यन्ति प्रभवन्ति यस्मात् ।
तद्धाम किञ्चिद् ध्रुवमस्ति जीवास्तदाश्रया सन्ति स हीश्वरोऽस्ति ॥ ११८ ॥

२—बहिर्जगदाधारतयेश्वरसिद्धिः ।

बहिर्निराधारमिदं जगद्वा साधारकं वेत्ति विचारणीयम् ।
वीक्षे निराधारमिदं न किञ्चिन्मज्ज्ञानसाधारकमेव सर्वम् ॥ ११९ ॥
जगत्त्वसाधर्म्यवशाद्बहिर्यदप्याधारमात्रस्य समस्य मन्ये ।
अन्तर्जगद्वत् ध्रुवमस्य न स्याज्ज्ञानादृते काप्यपरा प्रतिष्ठा ॥ १२० ॥
अन्तर्जगज्ज्ञानत एव भूत्वा तत्र प्रतिष्ठाय विलीयते तस्मिन् ।
बाह्यस्य चैवं प्रभवः प्रतिष्ठा गतिर्भवेज्ज्ञान विशेष एव ॥ १२१ ॥
ज्ञानं निराधारमिदं यथा स्वे महिम्नि तिष्ठत्यपरस्य नास्ति ।
तथा जगद्बाह्यमिदं स्थितं स्वे महिम्नि न स्वीक्रियते पुनो वा ॥ १२२ ॥
ज्ञानं यथाऽस्माकमुदेत्यकस्मात् स्थित्वा क्वचित् भज्यतेऽप्यकस्मात् ।
बहिर्जगद्य प्रभवं प्रतिष्ठा परायणं तद्वदिदं न दृष्यात् ॥ १२३ ॥
अथोच्यते संभवतीदृशेदं किन्त्वेतदन्तर्जगदस्ति सर्वम् ।
मज्ज्ञानगं तस्य बहिर्न सत्ता ज्ञानं विना नास्ति जगत् स्वतन्त्रम् ॥ १२४ ॥
ज्ञानं निराधारमिदं यथा मे तथा निराधारमिदं बहिः स्यात् ।
इत्थं जगत् कल्पयितुं न शक्यं वैधर्म्यतो ज्ञानतदर्थयोस्तयो ॥ १२५ ॥
ज्ञानं निराधारमिदं समीक्षे तस्मिन् स्वनाधारकमेव चार्थम् ।
बहिर्जगद्यार्थमथं ततस्तज्ज्ञाने स्वनाधारमिव ध्रुवं स्यात् ॥ १२६ ॥
यथा त्विमे जीवजगत्पदार्था जीवा महत्सा प्रतिभान्ति तद्वत् ।
ध्रुवं समस्तेश्वरमात्महत्सा अमी पदार्था स्वयमेव भान्तु ॥ १२७ ॥
रामानुजः स्वप्नमर्थं तु सृष्टिं यतो हि मायाप्रभवामनैषीत् ।
भ्रान्तं तदेवा विद जीवमायान्त्स्वैव सपर्म यथार्थनिष्ठा ॥ १२८ ॥

देहस्य यान्त्रस्य निमित्तपोर्येन व्यवस्थास्ति न चास्ति यात्र ।
तामैश्वरीं सृष्टिमिह प्रतीमो जैत्र्यां वहिर्मां गदाद् व्यवस्था ॥ १२९ ॥
यत्रात्मतत्त्वास्त इमे पदार्थां नहि स्थिता सन्ति यदात्मनिष्ठाः ।
सर्वान्समूलं परमात्मसंज्ञं विश्वस्य विद्म परमेश्वरं तम् ॥ १३० ॥
सजीवनिर्ज्ञाननिभिन्नमूलो जगत्प्रवाहोऽयमनाद्यनन्त ।
यज्ज्ञानमूलस्तदिदं समस्तज्ञानाकरज्ञानमिहेश्वरोऽस्ति ॥ १३१ ॥
बहिर्जगद्योनिरयं तदित्थ सर्वेश्वरो नाभ्युपगम्यते चेत् ।
मज्ज्ञानमात्रेण यथेन्द्रसृष्टा सर्वत्र सर्वार्थविधा भवेयु ॥ १३२ ॥
तस्मात् स्वतन्त्रं पृथगस्त्यनन्तं विज्ञानमेकं तदधीनमेतत् ।
स्वतन्त्रमाद्यन्तविहीनमेकं प्रवर्तते विश्वमिदं बहिर्यां ॥ १३३ ॥
सत्तोपलब्धव्यतिरेकहेतोरनेन विज्ञानमिदं जगत् स्यात् ।
तदेव मन्ये भगवाननन्त स विश्वमूर्तिर्जगदीश्वरः स्यात् ॥ १३४ ॥
अशेषशक्त्यर्थघन प्रशान्त, सत्ताचनश्चिद् घन एव तस्मात् ।
एकोऽविनाशी प्रतिपद्यतेऽर्थो विश्वाश्रयो विश्वमय स आत्मा ॥ १३५ ॥
विश्वस्य सोऽयं प्रभव प्रतिष्ठा परायणं तन्मयमेतदस्ति ।
जगत्त्वयं, तत, जगज्जगत्तत्, जगत तस्मात् पृथगस्ति किञ्चित् ॥ १३६ ॥

३—ईश्वरीयपरिचयः ।

स ईश्वरो न प्रतिपद्यते चेत् तैलादुदारोहणमत्र चोष्मा ।
प्रदाह शक्ति श्रुचिरूपमेतान्याय यत्तस्मादचिरेण कस्मात् ॥ १३७ ॥
पश्यामि यावत् खमिदं भवनाक्रान्तं ततोऽप्यूर्ध्वमत समन्तात् ।
लोका अनन्ता अपि सन्ति होत्थ सामान्यतो ज्ञानमिहेश्वरं स्यात् ॥ १३८ ॥
ग्रहा क्रमन्ते न चलन्ति तारा स्थाने शरीराण्यथवा भवन्ति ।
तेजांसि यान्त्यूर्ध्वमत पयांसि यत्तेषु सत्यं ध्रुवमीश्वर स ॥ १३९ ॥
जागर्ति जीवो मुहुरीहतेऽसौ प्राणा भ्रमन्ते मनसा नियुक्ता ।
तस्मिन् सुषुप्ते तु यतो नियोगाच्चेष्टा स्युरेषा स इहेश्वर स्यात् ॥ १४० ॥
सर्वेऽपि जीवास्तृषिता पयोऽनु स्वत प्रधावन्ति तृषान्निहत्यै ।
पयस्तृषां नाशयतीति सत्र जानन्ति तज्ज्ञानमिहेश्वरं स्यात् ॥ १४१ ॥
यत्रेत्र गङ्गां च हिमालयं च प्राज्ञोऽनिर्देशतत्र तु वेद्मि चाहम् ।
परे च तत्रैव वदन्ति तस्मात् तदीश्वरज्ञाननिरन्तरं स्यात् ॥ १४२ ॥
यदैन्द्रियं ज्ञानमिहास्ति नस्तद् व्यक्तं त्वन्तरज्ञानविभिन्नरूपम् ।
भिन्नार्थमप्यर्थमभिन्नतद् यद् धत्त विभुमानहत तदस्वपम् ॥ १४३ ॥
चिता चिदाभास उपेत्यभेद परेश्वरज्ञानमयाश्च तेऽर्था ।
ज्ञानादभिन्ना प्रतिभान्ति तस्मादर्थां पृथक्त्व न मिथोऽस्ति गृहाण् ॥ १४४ ॥
घटं प्रपश्यामि घटेऽत्र रूपं रूपाश्रया येऽपि निरूढधर्मा ।
अस्तित्वमित्येन यतं वदामि तदैश्वरं ज्ञानमिति प्रपद्ये ॥ १४५ ॥

तत्रास्ति बुद्धिर्हि घटोपलब्धेर्न भिद्यते रूपमिमे च धर्माः ।
मन्मात्रग्राह्या अपि सन्ति नित्या मनेन्द्रियं यद् ग्रहणं करोति ॥ १४६ ॥
तत्रैव रूपाण्यपि तांश्च धर्मांस्तेषाममीषामपि चोपलब्धीः ।
एकं महाज्ञानमहं वदामि स ईश्वरः शाश्वतिकोऽद्वितीयः ॥ १४७ ॥

४–प्रश्नोद्धारसूत्रम् ।

प्रश्नांस्तु यान् सृष्टिविधायकुर्वंस्तत्संभवः स्याद् यदि विश्वकर्ता ।
मनुष्यवद् विग्रहवान् मितः स्याद् यथाल्पशक्तिः प्रयतेत सृष्ट्यै ॥ १४८ ॥
विज्ञानमेवेश्वर इष्यते विभुर्नासौ जडो जाड्यहरस्वभावतः ।
यथा प्रकाशस्तपनः प्रकाशवानप्यस्त्यभेदादिव धर्मधर्मिणोः ॥ १४९ ॥
आनन्दविज्ञानतदस्तितास्त्र्येते त्रयोर्थाः सहिताः स आत्मा ।
अत्यर्थवैशिष्ट्यमनुष्य तस्मात् संभाव्यते सच्चिदयं प्रसन्नः ॥ १५० ॥
जडोऽस्तु वा, नाऽस्ति तथापि हानिः, स एक आत्मास्ति, यदस्ति किञ्चित् ।
स चेतनः सोऽस्ति जडः स शुक्लः कृष्णो महानप्यणुरेव एव ॥ १५१ ॥
अस्तीह सृष्टिर्न तु वास्ति सृष्टिर्यदेतदेवं जगदस्ति किञ्चित् ।
स एष आत्मा स विवर्तमानोऽप्यनश्वरस्तेन स ईश्वरोऽस्ति ॥ १५२ ॥
अनाप्तकामस्य तदर्थमिच्छा प्रजायते नायमनाप्तकामः ।
इच्छानिवृत्तिश्च तदर्थसिद्धौ सिद्धार्थ आत्मा तु किमर्थमिच्छेत् ॥ १५३ ॥
यस्त्वल्पशक्तिः स हि शक्त्यभावादनाप्तकामः स हि जीव इच्छेत् ।
यतेत चायं कृतकृत्यतायां काले सुखं विन्दति नैगमीयः ॥ १५४ ॥
स आप्तकामः स हि सर्वकामोऽप्यकाम एव प्रतिपद्यतेऽर्थः ।
सिद्धो हि काम्यः सकलोऽस्य सोऽर्थो नायं ततः कामयते तदर्थम् ॥ १५५ ॥
यं त्वर्थमृषी प्रतिपादयामः कामं तदर्थानुगमः स भाक्तः ।
या काचिदीहा क्वचिदस्ति सा हि प्राणाश्रया सोऽपि मनोव्यपेक्षः ॥ १५६ ॥
वृक्षाङ्कुरे याति यदूर्ध्वमेषोऽप्यादौ तथा कामयते स कामः ।
तदर्थसांमुख्यमथ प्रवृत्तिरथेप्सेत्यमन्यार्थमयं क्रमोऽस्ति ॥ १५७ ॥

५–असमाधेयप्रश्नोत्तरसूत्रम् ।

१ अथासमाधेयतया तु केचित् प्रश्नाः कृतास्तत्र समाश्रयः प्राक् ।
शारीरयज्ञानुविधिप्रभेदाद् याज्ञिकानां गोपथके च दृष्टाः ॥ १ ॥
ते गोपथब्राह्मणके तृतीयप्रपाठके पञ्चमतो निरुक्ताः । (३ । ५ । ६)
एकादशे शतपथे द्वितीयप्रपाठके मानरेऽपि प्रोक्ताः । (११ । २ । ७)
स्वैद्रायनेनाप्यमतीशिनाऽस्य प्रश्नप्रपञ्चस्य कृतः समाप्तिः ।
यथानुगः सोऽस्ति स यदविंशतिधैव इत्यमृतं त्वब्रवीमि ॥ २ ॥

अङ्गान्युपाङ्गानि गुणाङ्गनीनां च तु मंनिनि निर्णीनि विभिन्नरीत्या ।
प्रस्तारभेदादिह भेदनिद्धि फणआदिभेदाद् घटने च भेदः ॥ ४ ॥
यद् योगतादात्म्य आहतस्य ध्यानेन हृत्स्थे निरवर्तता यत् ।
सिद्धं परास्तंनमेव एव प्रभावानिर्माण विधानहेतुः ॥ ५ ॥
शारीरनिर्माणविधिर्मतेषा प्र यद्यथेच्छिशयविशेषहेतु ।
प्रत्यर्थशक्तिर्हि न आहित तत्याकाले विधिर्योऽश्रदहः प्रपञ्च ॥ ६ ॥
यथाऽयनन्ता इह शानाय मन्ययेयस्या नु तथाऽप्यनन्ता ।
ध्येयाश्च सन् नैव तदर्थचिन्ता कुतस्तदर्थयमियाऽपर्देया ॥ ७ ॥
विज्ञानमात्मोन्नतिहेतुरात्मा विज्ञानरूपो हि गुणोऽद्वयोऽसः ।
विज्ञानमारोधितमानसोऽपि प्रतिक्षणं त्राति महाभयात्सः ॥ ८ ॥

—:०:—

अथ साधर्म्यवैधर्म्यवादः ।

६—जीवेश्वरयोः समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्यां भेदः १

१ आत्मा द्विधा व्यष्टिसमष्टिभेदाद् या व्यष्टयस्ता इह जीवशब्दाः ।
ते सन्ति सर्वे प्रतिबिम्बभूता मूलं यदेषामयमीश्वरोऽस्ति ॥ १५८ ॥

७—अहं-शब्दोंऽ-शब्दाभ्यां व्यपदेशभेदः २

२ ज्ञानस्य तस्येश्वरनाम्न एकस्यों शब्दतोऽस्ति व्यपदेश एवम् ।
ज्ञानानि यानि त्वथ जीवनामान्यहंपदेन व्यपदेश एषाम् ॥ १५६ ॥

८—क्षुद्र शरीराभिमानित्व-विश्वशरीराभिमानित्वाभ्यां भेदः ३

प्रत्यक्षमीदृशं सकलं शरीरं तदन्तरे कारणमस्य गूढम् ।
आत्मा हि स क्षुद्रतनौ स जीवः स ईश्वरो विश्वतनौ स एकः ॥ १६० ॥

९—चतुःकोशत्वनिष्कोशत्वाभ्यां भेदः ४ ।

४ ज्ञानस्वरूपे जगतः प्रकृती स ईश्वरो जीवगणश्च तुल्यौ ।
स्थितौ तु कोशाश्रयणेऽस्त्यपेक्षापेक्षाकृतो नाम तयोर्विशेषः ॥ १६१ ॥
यदीन्द्रियं तत्र गतार्थमात्रा मनस्तदन्तश्च तदन्तरे धीः ।
तदन्तरेऽहं विहरामि सोऽयं नित्यं चतुष्कोशगतोऽहमर्थः ॥ १६२ ॥
सर्वार्थमात्रा मयि संनिविष्टा दोषोपाधिका वास्त्यणुबीजरूपाः ।
न यस्य मात्रास्ति न तस्य बोधो दोषात् क्षयेऽप्यस्मृतिरप्रवृत्तिः ॥ १६३ ॥
प्रज्ञा मनोऽथेन्द्रियवर्गकोशाः परस्परेणाव्यतिरिक्तरूपाः ।
एकोदयेऽन्येऽपि भवन्ति साकं कस्याप्यपाये सकला अपेयुः ॥ १६४ ॥
नामा पशूनामिति केचिदाहुर्न तत्र बुद्धिर्न मनोऽन्य आहुः ।
एतन्मितान्तं भ्रममात्रमेषामेकस्याऽस्त्यन्यतयमस्ति ॥ १६५ ॥
अथेश्वरः कोशमपेक्षते न तं सोऽनन्तमात्रो न परैर्नियम्यते ।
न तत्र बुद्धिर्न मनो न चेन्द्रियं स्वतन्त्र एवार्थचयं विजानाति ॥ १६६ ॥

कादाचित्कज्ञानत्व-नित्यज्ञानत्वाभ्यां भेदः ५ ।

५ ज्ञानं योऽयमनुभवो विवेकोऽप्यहं गतं तत्र नश्वरं स्यात् ।
नार्थमहत्त्वात् स्मृतिरिव योऽस्मिन् मात्रयेषां भवत्यनं पूर्णं ॥ १६७ ॥

११—विनाशित्वाविनाशित्वाभ्यां भेदः ६ ।

६ अर्था स्वभावात् परिवर्त्य रूपारूपान्यथात्वे व्ययन्ति जीवा ।
जीवास्तु इत्थं क्षयिणोऽप्यनन्ता य ईश्वरः सत्त्वविनश्वरः स्यात् ॥ १६८ ॥

१२—अनुकथ्यत्वेश्वरजन्योकथ्यत्वाभ्यां भेदः ७ ।

७ अस्त्यस्यमुकथ्यं परित समन्ताद्यद्वत्यस्य निकरोऽर्कः ।
अशीतिरर्कोऽस्ति तदत्रमूला विद्युत्स्वरूपोऽस्ति तत स जीवः ॥ १६९ ॥
प्रकाशनाभौ हृदिविश्वबिम्बो भामण्डलं तस्य समन्ततोऽस्ति ।
भामण्डले भान्ति जगन्ति येनदमादीनि तद्वत् विद्युदस्म्यहं स ॥ १७० ॥
यत् तत्र चोकथ्यं तदहं स आत्मा योऽर्कोऽस्ति तज्ज्ञानमिति ब्रवीमि ।
ज्ञाने तु यः काममयं जगन्त्यात्यशीतिरेषाखिलमूलमुकथ्यम् ॥ १७१ ॥
आत्मा यथा कामयते तथाऽस्मिन्नुदेति कर्म तदमुष्य कर्म ।
कामो जगत् काममयः स आत्मा सोऽप्येन्यकामोऽश्रमतोऽस्य सोऽस्ति ॥ १७२
य ईश्वरो नित्यमयं सकामः स सर्वकामोऽस्य हि कोऽपिकामः ।
धीर्नाम जीवोकथ्यमिहोदितं स्याज्जीव चिदाभासमतो यदाम ॥ १७३ ॥
जीवोकथ्यमित्थं परमेश्वरः स्यात् कामो न तत्संभवतोश्वरेऽस्मिन् ।
तस्मादनुकथ्यः परमेश्वरोऽसौ सर्वज्ञ एषोऽस्ति च सर्वशक्तिः ॥ १७४ ॥
ता शक्तयस्तस्य भवन्ति कामाः कर्म्माणि तान्यस्य जगन्ति सन्ति ।
इत्थं कर्म्मरूपाणि च रूपनामान्येतत्त्रयं संमिलितं जगत्स्यात् ॥ १७५ ॥

१३—असर्वजीवग्राह्यार्थत्व-सर्वजीवग्राह्यार्थत्वाभ्यां भेदः । ८

८ सर्वेऽपि जीवा निजजीवस्थमर्थं गृह्णन्ति नान्याशयदृष्टमर्थम् ।
तदीश्वरज्ञानगतं तु सर्वेऽविशेषतस्तेन स जीवभिन्नः ॥ १७६ ॥

१४—नानात्वैकत्वाभ्यां भेदः । ९

९ नाना तु जीवा व्यवहारभेदाद् यथाऽथेया न तथेश्वरेऽपि ।
नानात्वलिङ्गं किमपि प्रपद्ये तेनेश्वरज्ञानमिदं सदैकम् ॥ १७७ ॥

१५—व्यवस्थत्वैकरसत्वाभ्यां भेदः । १०

१० अचेतनं चेतनमित्यमेतज्जगद् द्विधास्तीश्वरजन्यमस्मिन् ।
स्वप्ने तु जीवे द्विविधं प्रबोधे जडं सुषुप्तौ तु जगन्न किञ्चित् ॥ १७८ ॥
केचिद्विदुर्जीववदीश्वरेऽपि स्युस्ता अवस्था इति तर्कयाम ।
सुषुप्तिरूपः प्रलयोऽथसृष्टिः स्वप्नोऽस्ति जाग्रत्यथ जीवमुक्तिः ॥ १७९ ॥

१६—ईश्वरवृत्तित्व-जीवावृत्तित्वाभ्यां भेदः । ११

११ सर्वाणि भूतानि यथात्मनि स्युः स्वस्थेषु भूतेषु तथा स आत्मा ।
इयं व्यवस्था परमात्मजीवा मनो समा स्वस्वजगन्निमित्ता ॥ १८० ॥
इयान् विशेषस्त्विह वर्तते यज्जीवा मह सोऽखिलभूतसंघ ।
* परेश्वरस्यैव स पश्यतीमान् जीवात्ममूर्तत्वमुपेति नेश ॥ १८१ ॥
यत्रास्ति विश्वं परमात्मकृत्स्नं जीवात्मनामास्यस्य तु न प्रवेश ।
जाता मह्यमा विषयास्तु तत्रेऽत्रप्रकाशो निहिता असङ्ग ॥ १८२ ॥
सिद्धान्तमाहुस्तत एव भूतान्येतानि सर्वाणि मयि स्थितानि ।
स्थितोऽस्मि भूतेषु तु तेषु नाहं मयैव सर्वाणि ततानि तानि ॥ १८३ ॥
भूतानि न स्थान्यपि नैव मत्स्थान्येतानि सम्या मपृथक्त्वहेतो ।
पात्रस्थिता आप इमा न पात्रा मनि स्थिता आत्मपृथक्त्वहेतो ॥ १८४ ॥
वायुर्यथाकाशगत समन्ताद् व्याप्नोति खं किन्तु न सज्जते खम् ।
तथेश्वरस्य स हि भूतसंघ किन्त्वेषु नासज्ज्यत ईश्वरोऽयम् ॥ १८५ ॥

१७—जीवजगदीश्वरजगतोः परस्परानुरोधः १२

१२ यद्बहिर्जगद् यद्विधमस्ति तद्विधास्तयोगतोऽन्तर्जगति प्रसूय ।
यद्यप्राप्त्येन हृदयेन युज्यतेऽन्तरा मह्यम स तयोर दृश्यते ॥ १८६ ॥
कश्चित्पुनर्बाह्यजगद्गतार्थगा ये ये गुणास्तैः सफलेनं युज्यते ।
अन्यान्ययोगात्यपि सोऽन्यथाऽऽन्तर भनल्प्यते स भ्रम एव संशय ॥ १८७ ॥
एतद्विरुद्धं क्वचिदन्तरात्मना स्वभावतो भावविशेष ऊह्यते ।
यथा स यत्नं कुरुते यथाऽऽन्तराकारेण सोऽर्थो लभते यदि स्थितिम् ॥ १८८ ॥
गृहं रथस्थप्रममग्रमासनं कूर्चं कुसी दर्पणमेवमादिकम् ।
पूर्वं यभूयान्तरमन्तरात्मना कृत ततस्तद्बहिरुद्भूत इ ॥ १८६ ॥
क्वचित्तु बाह्ये परमात्मकृते सूक्ष्मदुर्शल्दुमगोहयादौ ।
संयुज्य रूपाणि यथाऽन्तरात्माऽकरोत् तथा तानि बहि करोति ॥ १६० ॥
तदित्थमन्तर्जगदानुरूप्यतो बहिर्जगद्यमुसरति क्वचित् ।
प्राधान्यत किन्तु बहिर्जगद्विधामन्वेव चान्तर्जगत प्रसूय ॥ १६१ ॥
यदान्तरात्मा तु बहिर्जगद्गतैर्यत्नैर्युद्धे स्थापितोऽह तर्हि स ।
युद्धं तदान्तर्जगदेव वल्पते धिरम्य तस्मादपि सुष्यपिन्ययम् ॥ १६२ ॥

१८—ईश्वरजगति जीवजगतोऽनुरोधाभावः १३

१३ जीवात्ममूलं हि तदान्तरं जगज्जीवात्मनो निपतने निरूपने ।
दीपे प्रसर्पे चलिते तिरोहिते तद्वा ममर्शिम् मवलेत् तिरोभवेत् ॥ १६३ ॥

---

* न त्वहं तेषु ते मयि (गीता) ॥

घटं तु पश्यामि यदा तदानीं घटावभासो न घटानुषक्तः ।
जपानुरागः स्फटिके विशुद्धे यथा तथा ज्ञानगतास्तदर्थाः ॥ २२८ ॥
घयं तथार्थान् परिकल्पयामो यान् भावयित्वा पृथगेव तेषाम् ।
सत्ता हि तास्ता न तु सत्तया मे ते सन्ति यत् तान् हि पृथक् स्मरामः ॥ २२९ ॥
विज्ञातसत्ताश्रयवस्तुसत्ता चित्सत्तया भिद्यत इत्यवैमि ।
न धीः पृथक् चेत् कथमोदरांशं धृत्वाहमर्थान् जनयेदनेकान् ॥ २३० ॥
ज्ञानीयसत्ताऽर्थगता न चेत्स्यात् सा तर्हि तस्मिन् कुत आगतेति ।
अत्रोच्यते रूपवदत्र सत्ताऽप्याकस्मिकी संभवतीति मन्ये ॥ २३१ ॥
तैलं यदर्चिर्भजतीह तैलात्कर्माणि रूपाणि पृथग् भवन्ति ।
आयान्ति तानीह यतो यथा वा वियन्ति सत्तापि तथात्र भाव्या ॥ २३२ ॥
न कारणं ह्येति नवीनकार्य्यं तूदेति धर्मास्त्रि न वा भवन्ति ।
वस्तुस्वभावो हि तथा ततोऽस्मिन् न शङ्कयमित्यस्ति मतं तृतीयम् ॥ २३३ ॥

यद्वत्र नानात्वमिदं तु तस्य स्वरूपमेवास्ति तदस्य धर्मः ।
यश्चिज्जल भासति चित्रवर्णस्तद्वत्तथानद्वयवत् प्रसिद्धः ॥ २११ ॥
द्वैतं तु सत्तान्यतयैव मन्ये सत्त्वैकतायां बहु चैकमस्ति ।
उष्णीषकं ग्रामरतनं तु गनैश्चयेऽपि सुवर्णमेव ह्यायमर्थः ॥ २१२ ॥
ज्ञानं हि सत्ता न तदस्ति भिन्नं ज्ञानस्य सर्वं जगदस्ति रूपम् ।
कृत्स्नस्य तस्माज्जगतोऽस्य सत्ता ज्ञानस्य सत्तेन न भिद्यते सा ॥ २१३ ॥
अपूर्वशिल्प प्रतिरूपशिल्पे ज्ञानस्वभावा द्विविध प्रतीत ।
अपूर्वरूपाणि करोति यस्माद् गृह्णाति रूपाणि यथास्थितानि ॥ २१४ ॥
यदीश्वरज्ञानमनेन सृष्टं बहिर्जगत् तेन च सद्युतं न ।
ज्ञानं तथा रूपमुपैति तद्धि भिन्नं कचित्कल्पयते स्वरूपम् ॥ २१५ ॥
दुग्धं यथा रूपमुपैति दुग्ध ज्ञानं तथा नैति विकारभावम् ।
यथा समुद्र बहुधस्तरङ्गा नानाविकारास्तद्वदिदं जगत् स्यात् ॥ २१६ ॥
य ईश्वरो ज्ञानमयोऽस्ति तस्मिन् बहिर्जगन्नाम भवन्ति जीवाः ।
स एव जीवः च पुनर्जगत्स्यादिति द्वितीयं मतमस्ति साधु ॥ २१७ ॥

३–विषयाणां ज्ञानातिरिक्तत्वात् पृथक्सत्तावादः ३

१ अथापरं प्राहुरिदं यदैक्यं प्रस्तूयते साधु न तत् प्रतीमः ।
ईश्वरो भिन्न एव, जीवा भिन्ना, जगद्भिन्नमिति, त्रितयम् ॥ २१८ ॥
ज्ञानं प्रकाशो विषयास्तमोऽतस् कथं तयोः सम्भवतीह ऐक्यम् ।
ज्ञाने समाने विषया विभक्ता दृश्यन्त एते निहिताः पृथक् न ॥ २१९ ॥
ज्ञानं प्रमाणं सत एव सत्त्व प्रमीयते तेन यदास्ति भिन्नात् ।
ज्ञानात्पदार्थान् प्रतिपत्तिभेदात् दृश्याद्धि द्रष्टृ न दृश्यमेयात् ॥ २२० ॥
ज्ञानं तु कार्त्स्न्याद् यदशेषमेकं स ईश्वरो नाम पृथक् पदार्थः ।
तथैव जीवाश्च जगन्ति चाप्तु सत्तोभयेषां पृथगीश्वरात् स्यात् ॥ २२१ ॥
ज्ञानं यदज्ञानवृतं मलीमसं क्षुद्रं ध्यवस्योपहितं शरीरिणाम् ।
जीवः स मेध्यादनुपाधितः परादनिग्रहादीश्वरतो विभिद्यते ॥ २२२ ॥
तत्रेश्वरात्स्यादिह जीवनाम्नो ज्ञानाज्जगच्चोद्भवत पृथग्वत् ।
न कार्त्स्न्यतः किन्तु तदेकदेशादुद्भूय तत्रास्ति विभिन्नसत्ताम् ॥ २२३ ॥
नोत्क्षिप्तपयोदधिदुग्धयद्वा सुवर्णकुण्डलमृद्घटवद्वा नो वा ।
ज्ञानाज्जगत् तच्छरत्त दुग्धान्मन्ये जले बुद्बुदफेनवद्वा ॥ २२४ ॥
इयान् विशेषस्तु विभाति फेने वियन्ति तोयानि विकुर्वते च ।
ज्ञानं न क्वापि विकारि भाति प्रस्तौत्यपूर्वं जगदद्भुतं तत् ॥ २२५ ॥
बालस्य मन्येऽल्पमिवास्ति चित्तं यथाधिकं पश्यति विश्वमेव ।
तथास्य विज्ञानमुपैति वृद्धिं न क्षीयतेऽन्तर्जगतस्तु वृद्ध्या ॥ २२६ ॥
पृथक् सदप्यात्मनि सन्निविष्टं सर्वात्मना विश्वमिदं समस्तम् ।
आत्मा त्वसङ्गोऽस्ति न तेन लिप्तो नासज्जते किञ्चिदपीति चित्रम् ॥ २२७ ॥

घटं तु पश्यामि यदा तदानीं घटावभासो न घटानुपक्तः ।
अपानुरागः स्फटिके विशुद्धे यथा तथा ज्ञानगतास्तदर्थाः ॥ २२८ ॥
एवं तथार्थान् परिकल्पयामो यान् भावयित्वा पृथगेव तेषाम् ।
सत्ता हि तास्ता न तु सत्तया मे ते सन्ति यत् तान् हि पृथक् स्मरामः ॥ २२९ ॥
विज्ञातसत्ताश्रयवस्तुसत्ता चित्सत्तया भिद्यत इत्यवैमि ।
न धीः पृथक् चेत् कथमीश्वरांशं धृत्वाहमर्थान् जनयेदनेकान् ॥ २३० ॥
ज्ञानीयसत्ताऽर्थगता न चेत्स्यात् सा तर्हि तस्मिन् कुत आगतेति ।
अथोच्यते रूपवदत्र सत्ताऽप्याकस्मिकी संभवतीति मन्ये ॥ २३१ ॥
तैलं यदर्चिर्यतीह तैलात्कर्म्माणि रूपाणि पृथग् भवन्ति ।
आयान्ति तानीह यतो यथा वा वियन्ति सत्तापि तथात्र भाव्या ॥ २३२ ॥
न कारणं ध्वेति नवीनकार्य्यं तूदेति धर्माश्च न वा भवन्ति ।
वस्तुस्वभावो हि तथा ततोऽस्मिन् न शङ्क्यमित्यस्ति मतं तृतीयम् ॥ २३३ ॥

अथ ज्ञानसत्तयोः पौर्वापर्य्यमूलकोऽ
ङ्गाङ्गिवादः ॥ (६)

४—ईशजगत्सत्ताया ज्ञाननिघ्नत्वम् ।

१ सत्तावशादस्त्युपलब्धिरस्योपलब्धितो योऽपलभेऽस्य सत्ताम् ।
प्रश्नस्य चैतस्य कृते समाधिर्योद्यान्तरङ्गिद्विजगद्विधाभ्याम् ॥ २३४ ॥
अस्तीश्वरज्ञानमतोऽस्ति तज्जगत् तथास्तिमज्ज्ञानमतोऽस्ति मज्जगत् ।
सत्तोपलब्धिश्च न भिद्यते मिथः स एक आत्मोभयथा प्रवर्तते ॥ २३५ ॥
ज्ञानं यदीत्रास्ति न चाग्रहीत्या भवेत् प्रकाशः सततं स्वभावात् ।
ग्राह्यग्रहीत्रि यदिदं द्विरूपं ग्राह्यं तु सामान्यमवैमि सत्ताम् ॥ २३६ ॥
यो ग्राहकः स द्विविधोऽस्ति जीवस्तदीश्वरश्चेति जगद्विधर्ता ।
ग्राह्यं तु सत्तामयमस्ति विश्वं ग्राह्यग्रहीत्रोरयि नाहृतत्वम् ॥ २३७ ॥

५—जैवज्ञानस्य बाह्यसत्तानिघ्नत्वम् ।

२ किन्त्वाश्वरज्ञानमथास्ति मद्बहिर्यदास्ति तस्मादुपलभ्यते जगत् ।
बहिर्न चेदस्ति घटस्तदा भवेच्छतोऽपि साक्षात् क्रियते न तद्घटः ॥ २३८ ॥
तस्माद्बहिर्वस्तुनि यास्ति सत्ता ततो मम ज्ञानमुदेति बाह्ये ।
मज्ज्ञाननिघ्नास्ति न वस्तुसत्ता सत्तावशाज्ज्ञानमुदेति मेऽस्मिन् ॥ २३९ ॥

६—ज्ञानमयजीवस्य बाह्यसत्तानिघ्नत्वम् ।

३ अस्मात्प्रमाणत्रयतश्च सिद्धो न ज्ञाननिघ्नैव तु वस्तुसत्ता ।
ज्ञानं यथा भासयतेऽर्थसत्तां सत्तापि गृह्णाति तथा चिदंशम् ॥ २४० ॥
जीवा सभेदात्त यथा विभिन्नज्ञानार्थसत्ताजनका भवन्ति ।
सन्त्येव वस्तूनि तथा चिदंशग्राहीणि तेभ्यस्त्वहमर्थसिद्धिः ॥ २४१ ॥
तदीश्वरज्ञानगतात्मरूपं जगद् मदज्ञाननिबन्धनं तत् ।
जीवात्मकज्ञानमिदं तु दृष्टं स तद्वैपरीत्याज्जगदर्थमूलम् ॥ २४२ ॥
न चेज्जगत् स्यान्न तदा हि साक्षी जीवाश्चिदाभासमया भवेयुः ।
सूर्यस्य यद्वत् प्रतिबिम्बहृद्ये जलस्य वा त्वस्य भयापक्षा ॥ २४३ ॥

अथ त्रिसत्याद्वैतवादः ॥ ७ ॥

७–जडजीवेश्वराणां विशिष्टाद्वैतम् ।

१ इत्थं स्वरूपात् पृथगस्ति विश्वं जीवात्मकं यानि जगन्ति सन्ति ।
जीवा जगन्मूलतया च सन्ति प्रभुश्च तेषामयमीश्वरोऽस्ति ॥ २४४ ॥

२ जडजीवेश्वरभेदात् त्रीण्यधिकरणानि सर्वधर्माणाम् ।
आहुस्तान्यधिभूतं चाध्यात्मं चाधिदैवतं चेति ॥ २४५ ॥
जडाश्च जीवाश्च तथेश्वरश्च त्रिभिर्विशिष्टं यदिहैकरूपम् ।
तद् ब्रह्म तच्च द्विविधं परं चापरं च नातः परमस्ति किञ्चित् ॥ २४६ ॥
● अचित्तु कृत्स्नं पृथगेकमेकं सात्मास्ति जीवेन चिता प्रवेशात् ।
जीवश्च कृत्स्नः पृथगेक एकः सात्मेश्वरेणास्ति तदित्थमैक्यम् ॥ २४७ ॥
जीवस्य देहोऽस्ति जडैः कृतोऽयं जीवैः कृतो देह ईश्वरस्य ।
जीवः शरीरे विभुरेयमीशो जीवे विभुस्तन्मय एव जीवः ॥ २४८ ॥
चिताऽचिता चोपहितोऽयमीशश्चितोऽचितश्चानिशमेक ईशे ।
अथो विशिष्टं तु चिताचिता चेदपरं हि तं ब्रह्मपदेन वच्मि ॥ २४९ ॥
जीवस्य नाना प्रभवन्त्यवस्थाः स्वप्नादिका बन्धयुतोऽपि सोऽस्ति ।
अनन्तकल्याणगुणस्तु दोषैरस्पृष्ट एवेश्वर एव भाव्यः ॥ २५० ॥
क्षुधापिपासारहितो विशोको विमृत्युरेवं विजरो विपाप्मा ।
स सत्यसंकल्पकसत्यकामोऽप्यस्तीश्वरस्तत्कृपया तु जीवः ॥ २५१ ॥
जीवोऽस्वतन्त्रोऽस्य हि भुक्तिमुक्ती स्वतन्त्र एवेश्वर आतनोति ।
• तदीश्वरानुग्रहतस्तु जीवोऽप्यदोषकल्याणगुणाकरः स्यात् ॥ २५२ ॥
कृपा हि तत्कर्मण एव ईश्वरो यदानुगृह्णाति तदैव जीवतः ।
सर्वाणि कर्माण्यपमृज्य बन्धनादुन्मोच्य साम्यं निजमस्य पश्यति ॥ २५३ ॥
निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वतः प्राकाम्यतः साम्यमिहास्य जायते ।
न त्वेष मुक्तो जगतः प्रसर्जनं रक्षां क्षयं चेश्वरवत् करिष्यति ॥ २५४ ॥
ब्रह्म द्विधा प्राहुरिदं परं चापरं च तत्रास्त्यनिरुक्तमाद्यम् ।
अव्यक्तमव्याकृतसूक्ष्मरूपं तदस्य विश्वस्य हि बीजमस्ति ॥ २५५ ॥
स्थूलं तु यद्विश्वमिदं विभाति ब्रह्मापरं तत् परिकार्यमेतत् ।
इदं परस्मादुदितं परस्मिन् स्थितं परस्मिंश्च विलीयते सत् ॥ २५६ ॥
तत्रापरस्यास्ति परेण तेनाभेदस्तदेकं ह्यभवद् द्विधेदम् ।
उद्भूय तस्मात् परतोऽपरं सत् पुनः परस्मिन् भजति प्रलीनम् ॥ २५७ ॥

---

* "तस्माद् युक्तेन्द्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् । आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे"
(भाग ११ । ७ । ९]

इति भागवते त्रयाणामेषां जगज्जीवेश्वराणामैक्यभावना विधीयते ।

प्रतिक्षणं तत्परतोऽपरोद्भवः पश्च चापैत्यपरं प्रतिक्षणम् ।
मध्येऽन्यथा रूपतयोद्भवः क्वचिद्विच्छिद्यते क्वापि नवं प्रवर्तते ॥ २५८ ॥
विशिष्टतोऽस्मात् परतो विशिष्टं स्वेतरं विश्वमिदं बभूव ।
विशिष्टयोर्नास्ति तयोर्न भेदस्तस्माद् विशिष्टाद्वयमेतदाहुः ॥ २५९ ॥
विशिष्टमेतद् द्वयमपरं परं वा सत्यैस्त्रिभिर्भिन्नतमं स्वरूपात् ।
अविच्छिदोऽशैरुदितं विशिष्टत्रिसत्यमेतत् प्रवदन्ति तस्मात् ॥ २६० ॥

८—जगज्जीवेश्वराणां सत्यत्वात् तद्विज्ञानस्य त्रिसत्योपनिषत्त्वम् ।

नैवं स्थिते विश्वमसत्यमेतज्ज्ञानं च सत्यं विषयाश्च सत्याः ।
ज्ञानं च जीवेश्वरभेदतः स्याद् द्विधा तयोर्विश्वमपि द्विधा स्यात् ॥ २६१ ॥
एकः स ईशो बहवस्तु जीवा एकं बहिर्धा जगदीश्वरस्य ।
अन्तर्जगन्त्यत्र बहूनि तु स्युर्नातः परं किञ्चिदिहास्ति वेद्यम् ॥ २६२ ॥
सर्वेश्वरोऽसौ जगदुच्यतेऽसज्जीवस्त्वयं स्यात् सदसत्स्वरूपः ।
वदन्ति तस्माद् भुवनं भविष्यन् भूतं च विज्ञाः सदसत्पदेन ॥ २६३ ॥
अहं हि सत्यं सदतः परेऽपि जीवा अहंत्वाद्विशेषसत्याः ।
यस्माच्च तेषामुपपत्तिरन्या तस्माज्जगत्सत्यमिति ब्रवीमि ॥ २६४ ॥
इत्थं जगज्जीवतदीश्वराख्यं तत्त्रयं सत्यमिदं परीक्ष्यम् ।
तथापि मुख्यः परमेश्वरोऽयं जीवा जगच्चेदमुपासतेऽलम् ॥ २६५ ॥
इत्थं त्रिसत्ये जगतस्तदीशितुः सत्यत्वमस्तीह परीक्षयेक्षितम् ।
ब्रह्माहमस्मीत्यहमर्थसत्यता त्वज्ञातमो भाति ततोऽन्ययोरपि ॥ २६६ ॥
एवं त्रिसत्योपनिषद्विशेषमतीय तत्त्वान्तरभेदकृत्या ।
उपासनाधर्म उपासकानां प्रवर्ततेऽनेकविधो जनेषु ॥ २६७ ॥

———o———

❀ अथ उपासनावादः (८) ॥

९—आत्मनि हृद्ग्रन्थिवशाद् बन्धप्रकारः १

१ एकत्र बिन्दौ कतिचिद्बलानीतरेतरेण ग्रथितानि चेत्स्युः ।
हृद्ग्रन्थिरेव ग्रथितस्ततोऽसावात्मा रसो बद्ध इवावभाति ॥ २६८ ॥
बलानि यावन्ति भवन्ति पूर्वाण्यपूर्वमत्र भ्रियते बलं चेत् ।
प्रवर्द्धयत्यात्मनि चेद्रसं तद् ग्रन्थिं द्वितीयं तु तदा वदामः ॥ २६९ ॥
तिरः शरः कन्दुकमेवमूर्ध्वं प्रक्षिप्यते तत्र हितं बलं तत् ।
न वर्द्धयत्यत्र रसं मृदद्वेत् काचो भवेद् ग्रन्थिरसौ द्वितीयः ॥ २७० ॥
हृद्ग्रन्थिमोकेन च बन्धमोकः स्यादात्मनस्तत्र रसो निसर्गात् ।
स्वयं स बद्धः स्वयमेव मुक्तो जगत् कदाचित् स कदाचिदात्मा ॥ २७१
यदस्त्यखण्डं विभु चैकरूपं बन्धान्मितिं प्राप्य स तत्र खण्डाः ।
यथा यथा चैव विमुक्तिमेयात् तद्ग्रन्थिभेदात् स विकासमेयात् ॥ २७२
आत्मा यदा बन्धमुपेत्यकस्माद् ग्राहस्तदा स्यादयमर्थसंज्ञः ।
बन्धप्रभावेण विभुः स आत्मा देहे धृतः सन् भवतीह देही ॥ २७३ ॥
अल्पज्ञतां याति शरीरबन्धादत्यन्तबन्धाज्जडतामुपैति ।
बद्धं पुनर्बन्धमुपेत्य बन्धं पुनः पुनश्चे लभते जगत्तत् ॥ २७४ ॥
मनो यदि प्राणगतिं प्रपन्नं वाक्त्वं गतं स्थूलदशामुपैति ।
तल्लीयते तेन विचित्तता स्यात् प्राणे क्षये स्यादिह पारवश्यम् ॥ २७५ ॥
यथा यथा बन्धमुपैति तस्मिंस्तथाधिकं स्यादिह पारवश्यम् ।
यथा विमुच्येत मनो विकासात् तथा क्रमेणैव भवेत् स्वतन्त्रः ॥ २७६ ॥
प्राणादियं वाक् प्रथमे तु बन्धे वागभ्यबन्धाद् भवतीह वायुः ।
वायुः पुनर्बन्धमुपेत्य तेजो बन्धाज्जलं तत् पृथिवी च बन्धात् ॥ २७७ ॥
पृथ्वी च बन्धादिह वृक्षपत्रं बन्धाद्य बन्धो मुहुरित्थमेति ।
भवेत् कथंचित् क्रममुक्तिरेषां पृथ्वी पुनः प्राणविधामुपैति ॥ २७८ ॥

१०—बन्धमुक्त्युपायक्रियाया उपासनात्वम् २

२ जीवस्तु नात्यन्तमयं प्रबद्धः स्फुटं स विज्ञानमयोऽत्र दृष्टः ।
तथापि देहे भ्रममेव बद्धः प्रतीयते पाप्मनि मानयोगात् ॥ २७९ ॥
मुक्तः क्रमाद् बन्धमुपैति बद्धो विमुच्यते च स्वयमुत्क्रमेण ।
इत्थं स्वभावादिह बन्धमोक्षौ पर्यायतः संभवतो विविक्तौ ॥ २८० ॥
यया तु बन्धाद् भवतीह मुक्तो जीव क्रियामाहुरिमामुपास्तिम् ।
उपासनातो बलवान् विमोक्षः पुनर्न बन्धः क्रमते हामुष्मिन् ॥ २८१ ॥

जीवात्मकज्ञानमुपास्तियोगात् तदीश्वरज्ञानसमत्वमेति ।
बन्धस्य तस्मिन् पुनरप्रसक्तेर्न जीवतामेति स एकरूपः ॥ २८२ ॥
इत्येवमुक्तं बलभद्रसर्वेर्निसर्गसंभावितबन्धमुक्तेः ।
उपायभूतं तदुपास्तिकर्माथवाऽत्र वक्ष्याम्यधिकं च किञ्चित् ॥ २८३ ॥

११ ऐश्वरमनसि जैवमनःस्थिरीकारस्योपासनात्वम् ३

३ मनोऽस्ति जीवस्य तु चञ्चलं स्थिरं शान्तं नितान्तं परमेश्वरस्य तत् ।
स्थिरीकृतं वृत्तिनिरोधतो मनो जीवस्य योगं लभते परेश्वरे ॥ २८४ ॥
चक्षुः स्थिरं चेत् प्रतिबिम्बमस्थिरं न तत्र योगः प्रतिबिम्बचक्षुषोः ।
स्थिरीकृतःस्यात् प्रतिबिम्ब एव चेत् सांनिध्यमायाति स चक्षुषि स्वयम् ॥ २८५ ॥
यद्वत्ति योगं तमुपासनो मनः सांनिध्यमायाति हि जैवमैश्वरे ।
तत्संयमादीश्वरशक्तिरञ्जसा जैवे समायाति ततोऽर्थसिद्धय ॥ २८६ ॥
यो येन योगं लभते ध्रुवं तयोस्तने भवेत् पुष्कलधर्मसंक्रमः ।
उपास्यशक्तिध्रुवमत्र संक्रमत्युपासके साधु सवेदुपास्यते ॥ २८७ ॥

१२—क्रिया-भक्ति-ज्ञानयोगाः ४

४ योगास्त्रिधा कर्ममुखेन, भक्त्या, ज्ञानेन कर्मास्ति महत्त्वहेतुः ।
भक्तिः सुसाध्याथ तृतीयमेषां जीवस्य तस्येश्वरसाम्यहेतुः ॥ २८८ ॥
न स्वार्थमिच्छन् न परार्थमिच्छन् निष्कारणं यद्विदधाति कर्म ।
सामान्यतः सर्वजनस्य यत् स्याद्धितावहं नाम स कर्मयोगः ॥ २८९ ॥
एकान्ततः स्वार्थमिहानपेक्ष्य प्रस्तौति यद्विश्वमतीनकर्म ।
समृद्धिमायाति हि तेन विश्वं सोपासना सिद्ध्यति विश्वमूर्तेः ॥ २९० ॥
यो मन्त्रयोगो लययोग एवामनस्कयोगो हठयोग एवम् ।
यो राजयोगश्च त एव योगाः सर्वे प्रसिध्यन्ति हि भक्तियोगाः ॥ २९१ ॥

१३ आत्मार्पणरूपा प्रपत्तिर्भक्तियोगः ५

५ प्रपत्तिरेषात्मसमर्पणं यत्महेश्वरायैव करोति जीवः ।
युङ्क्ते स्वमंशं परतः परं वा स्वस्मिन् द्विधात्मार्पणमित्यमस्ति ॥ २९२ ॥
उपासना सा यदि जीवतन्त्रं जीवोऽर्पयेदीश्वरतन्त्रमध्ये ।
प्रजापतेः शिल्पमयं स्वशिल्पैः संसृज्य संस्कृत्य करोति कृत्स्नम् ॥ २९३ ॥
यतोऽयः प्राकृतधर्मः वेदो तन्त्रे निविष्टः स हि शिल्पयोगात् ।
आप्नोत्यवाप्नोति यदित्थमैशो स्वतुल्ययोगोऽस्ति स भक्तियोगः ॥ २९४ ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इति योगसूत्रविरोधाद्यथाभाषां च भायद्धाम स्वार्थेश्वरप्रणिधानरूपत्वात् । अतएवाह 'एकान्तत'–इति ॥

अपूर्वभावे यदि जीवबुद्ध्या क्रूसे निवेश्येश्वरभावमेदम् ।
अपूर्वमर्थं विदधद्बहिर्धा पुष्णाति विश्वं स च भक्तियोगः ॥ २९५ ॥
जीवस्थभावोऽस्य बहिर्जगत् तन्मृद्भावतूलादिभिरैशभावैः ।
भक्त्या युतं बाह्यजगद्गतं स्यात् वासोघटाद्यं स हि भक्तियोगः ॥ २९६ ॥
जीवो य आत्मानमपूर्वभावस्वरूपमैशेऽर्पयतीह भावे ।
तेनायमात्मा परमेश्वरस्थो भक्त्या भवेत् तेन स भक्तियोगः ॥ २९७ ॥

१४–अपरा भक्तिः प्रेम्णा, परा भक्तिः श्रद्धया ६

उपासनं तद् द्विविधं प्रपद्येऽवरं परं चेति मनोविशेषात् ।
स प्रेम यत्रास्ति मनोऽवरं तत् परं तु स श्रद्धमनः कृतं स्यात् ॥ २९८ ॥
रजोऽनुयोगान्मनसि स्वतः स्यात् प्रेमा, व्यपाश्रित्य गुणांस्तु सोऽस्ति ।
प्रेमा गुणानीक्षत एव तांस्तानत्यल्पमात्मानममुं स पश्येत् ॥ २९९ ॥
गुणाननेकान् युगपन्न शक्तो द्रष्टुं ततस्तन्मनसि भ्रमं स्यात् ।
त्यागमहात्यन्तिककर्मयोगो नैकान्तता स्यादवरं ततस्तत् ॥ ३०० ॥
नानागुणप्रत्ययतश्च तत्र क्षिप्तं मनस्तत्र न योगसिद्धिः ।
उपास्यमात्मेतरतश्च पश्यन्नास्मिन् गतः स्यादवरं ततस्तत् ॥ ३०१ ॥
प्रेमा मनोबन्धनहेतुरस्माद्याह्रितसंपत् परदेवतायाम् ।
आनन्दमत्रानुभवत्ययं नानन्दः स्वयं स्यादवरं ततस्तत् ॥ ३०२ ॥
दृष्ट्वा गुणानेव गुणाश्रये यदि स्थितिं रक्षामेति मनोऽथ तत्र चेत् ।
दोषान् गुणान् वा न परं व्यपेक्षते श्रद्धा तदा सास्ति मनोऽत्र तन्मयम् ॥ ३०३ ॥
प्रेमा यदेति स्वयमाविशत्यं श्रद्धा तदा रूपमुदेति भिन्नम् ।
तद्रूपवत् तत्र मनः स्थितं स्यात् प्रेमवत् तत्र मनोऽस्ति यद्वम् ॥ ३०४ ॥
सत्त्यमाहुर्विषयास्तितायां अबाधितायां ग्रहणं दृढं चेत् ।
तदन्यथात्वग्रहणातिरेकाच्छ्रद्धानमुक्तं मनसः प्रतिष्ठा ॥ ३०५ ॥
श्रद्धेश्वरे प्रत्ययसंश्रयाहतश्चिरं स्थिरं भाति निरन्तरं यदि ।
श्रद्धा तदा स्याद् दृढभूमिरित्यतो महामहिम्नोऽल्पमहिम्नि संश्रयः ॥ ३०६ ॥

१५–श्रद्धोपासनोदाहरणम् ७

यो नीलिमा व्योम्नि नमस्कारं न मन्ये यातुधानं तु कंचित् ।
उपास्महे कृष्णकरप्रसारं चिदात्मनो ध्यानमयं वयं तु ॥ ३०७ ॥
उपासते केऽपि समस्तभितप्रणाशि दुर्गं क्षणिकं च नाऽपम् ।
उपास्महे किन्तु [illegible] ॥ ३०८ ॥

१६—श्रद्धोपासनायाः समानप्रत्ययप्रवाहरूपत्वम् । ८

८ आत्मा मनश्चेन्द्रियवर्ग एषां योगेन यज्ज्ञानमुदेति तत्र ।
प्रमेयरूपो भवति प्रमाता तं प्रत्ययं वैषयिकं प्रतीम ॥ ३०९ ॥
स प्रत्ययश्चेत् क्रियते समानप्रवाह एवं यदि तत्र धत्ते ।
श्रद्धामनारोपकृतामनन्यामभ्यासतस्तर्हि मनस्तथा स्यात् ॥ ३१० ॥
मनो भवेत् यद्विषयस्वरूपं तस्यात्मनोऽप्यत्र तथा स्थितिः स्यात् ।
१ श्रद्धामयोऽयं पुरुषोऽस्ति तस्माद् यच्छ्रद्ध एवोऽस्ति स एव सोऽस्ति ॥ ३११ ॥
२ उपासनं नाम समप्रवाहः संप्रत्ययो निश्चलवृत्तिरूपः ।
३ तस्माच्छ्रुतिः प्राह यथा यथा तं ह्युपासते तद्भवन्ति होति ॥ ३१२ ॥

१७—ज्ञानयोगस्वरूपम् । ९

९ ये ये पदार्था जगति प्रसिद्धा अत्यर्थमेषां पृथगस्ति विद्या ।
विद्या जगत् तत् परमेश्वरस्थं तत्प्रेक्ष्य साक्षात् कुरुते परेशम् ॥ ३१३ ॥
अर्था हि यावन्त इमेऽखिलानां विद्या पृथक् नावगमाय शक्या ।
आत्मानमेव स्वमतः प्रविद्यादेकं स कृत्स्नाणुजगन्मयोऽयम् ॥ ३१४ ॥
आत्मानमेकं यदि कोऽपि विद्याद् यथार्थतः सर्वजगत् स विद्यात् ।
साक्षात्कृतस्तेन महेश्वरः स्यात् स एक भूयोऽत्र परात्मनि स्यात् ॥ ३१५ ॥

१८—उपासनोपयोगः । १०

१० उपासनैषा त्रिविधोपदिष्टाऽऽत्मन स्यात् परमात्मयोग ।
सर्वत्र धर्मस्य हि तस्य लाभः स्वल्पोऽपि दुःखेर्महतो भयात्र ॥ ३१६ ॥
नोपासना काचिदिहास्ति तादृशी जीवस्य धर्मासफलं न वर्द्धते ।
उपास्य तु स्त्री यदि दुर्बलस्तदा विधिच्युते सास्त्यहेतेति श्रूयताम् ॥ ३१७ ॥

इत्युपासनावादः ८ ॥

इति तृतीयकाण्डे विशिष्टाद्वैत विज्ञान नाम प्रथमं पर्व समाप्तम् ॥
(विशिष्टत्रिसत्योपनिषत्)

—:o—

---

१ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः,— इति भगवद्गीता
२ उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम्, — इति शाङ्करभाष्यम् (४ । १ । ७) ॥
३ तं यथा यथोपासते तदेव भवति,— इति छान्दोग्योपनिषत् ।

अथ ईश्वरैकसत्योपनिषत् द्वितीयं पर्व

तत्रादौ त्रिपुटीतादात्म्यम् ।

१—जगज्जीवेश्वराणां त्रित्वनिरासः ॥

१ इत्थं त्रिसत्यं प्रवदन्ति सन्तः सन्तोपमायान्ति तु तत्र नान्तः ।
परे महान्तः प्रतिजानते ते सत्यं हि संभाव्यत एकमेव ॥ १ ॥
अस्तीश्वरस्तज्जगदस्ति नित्यं जीवाश्च तेषां च जगन्ति सान्त ।
इत्थं त्रिसत्याः प्रवदन्ति तत्र भ्रमस्त्रिधात्वं तदसत्यमस्ति ॥ २ ॥
ज्ञानात् पृथग् ज्ञेयकुलं तदित्थं प्राहुस्त्रिसत्या न तथा तु विज्ञः ।
ज्ञानादभिन्नः खलु तद्विवर्तः स ज्ञेयवर्गो न पृथक्पदार्थः ॥ ३ ॥

२—प्रमाणस्येश्वरतन्त्रत्वम् ।

२ विभाति हि ज्ञानमिदं चतुर्भिर्भागैः प्रमाता प्रमितिः प्रमाणम् ।
प्रमेयमेतेषु च मातुरेव प्रमाणभिन्नत्रयमस्ति रूपम् ॥ ४ ॥
अहं प्रमाता प्रमितिस्तदंशुव्याप्तप्रकाशो बहिरर्थपृक्तः ।
यया प्रणाल्यांशुरयं बहिर्धा याति प्रमासाधनमिन्द्रियं तत् ॥ ५ ॥
एकोऽपि यद्रूपरसादिभिन्नाऽऽत्मना स निष्पद्यत आत्मरश्मिः ।
भिन्नेन्द्रियद्वारवशात् तदाहुस्तदिन्द्रियं भिद्यत आत्मरश्मेः ॥ ६ ॥
जीवात्मतन्मेतरदिन्द्रियं यद्रूपादि भिन्नप्रतिपत्तिमूलम् ।
बाह्यार्थवत् स्यात्तदपीश्वरीयज्ञानोद्भवं वस्तु न जीवसृष्टम् ॥ ७ ॥

३—प्रमितेः प्रमात्रा भेदाभावः ।

३ अथ प्रमाता प्रमितिः प्रमेयं जीवात्मसृष्टं त्रयमत्र रूपम् ।
तत्र प्रमातुः प्रमितिर्न तावत् प्रभिद्यते रश्मिविकाशरूपा ॥ ८ ॥
ज्ञानं प्रकाशो घनमेकनाभेरुत्थाय सर्वां दिशमभ्युपैति ।
ज्योतिर्घनो नाभिगतः स आत्मा ज्ञाता ततो ज्ञानमयं प्रकाशः ॥ ९ ॥
ज्योतिर्घनाज्ज्योतिरिदं पृथग्यत् प्रतीतमप्यस्ति न तद्विभिन्नम् ।
स्वं मण्डलं बाह्यमथान्तरं च द्विधा विभज्य प्रतितिष्ठतीदम् ॥ १०

४—अन्तर्बहिर्भेदात् प्रमेयस्य प्रमात्रा भेदाभेदौ ।

४ ज्ञाने तु यद्भाति जगत् तदुक्तं तत्र द्विधा संप्रतिपत्तिरस्ति ।
यदस्ति किञ्चिद्बहिरर्थरूपं तदेव मज्ज्ञानगृहीतमस्ति ॥ ११

यद्वाऽन्यदस्त्यन्यदिदं विभाति यदि जगद्बोधवदेव समस्ति ।
न तत् प्रपश्यामि तन्मतेऽज्ञाने प्रवेशं शमने गुरुत्वात् ॥ १२ ॥

५ अथ जीवान्तर्जगतोरैक्यम् ।

५ जपाकुसुमः स्फटिके विशुद्धे यथा तथा ज्ञानगतास्तदर्थाः ।
इत्थं वदन्तीति वदन्तु किन्तु ममैव नान्यत् पृथग् जगत्तत् ॥ १३ ॥
यद्यत् पश्यामि किमप्यवैमि तदस्ति सर्वं मम बोधरूपम् ।
अर्थस्य तद्रूपगमात् कथं स्वे स्वाश्रिमद्गतं स्यात् तदभिन्नमेतत् ॥ १४ ॥
बहिः स्थितार्थेन यदैव जीवात्मदृग्विदायाति कदापि योगम् ।
स तत्परिच्छेदमवाप्य तावत् स्वरूपं मलिनत्व भाति ॥ १५ ॥
ज्ञानं निरिच्छानिमिमं च दृष्ट्वा ज्ञानं तदन्तर्विकसन्ति कस्मात् ।
ज्ञानं तदूर्ध्वं तदधस्तदग्रे यज्ज्ञायते ज्ञानमिदं समग्रम् ॥ १६ ॥

६ अथ ज्ञानज्ञेयसंबन्धनिर्धारणम् ।

(ज्ञेयस्य ज्ञानस्वरूपत्वम्)

६ तथापि च द्वयमिदं प्रसक्तं ज्ञानात् पृथक्सत्तया प्रसक्ते ।
ज्ञेयं पिता पुत्रस्तदूतं वा तदेकसत्त्वं दधिदुग्धवद्वा ॥ १७ ॥
तद्भिन्नसत्त्वं तदभिन्नसत्त्वं क्षीरं यथा वा शरफेनयुक्तम् ।
एषा तृतीये मम संप्रपत्तिर्ज्ञानभिन्नज्ञेयविगाप्रतीतेः ॥ १८ ॥
तथापि च द्वैधमिदं यदुक्तं तद्भिन्नसत्त्वं तदभिन्नसत्त्वम् ।
अंशप्रभेदात्तु पृथक् तदूर्ध्वं विचंशमात्रं हि यथा न येषाम् ॥ १९ ॥
अभिन्नसत्त्वं हि तदंशमात्रं तत्रापि च द्वैधमनुप्रपन्नि ।
जात्यन्तरं योऽप्युदेति योधाद् यदाऽखिलं बोध्यमयं स बोधः ॥ २० ॥
ज्ञाने पृथक्सत्त्वतयाऽऽहितं तज्ज्ञानातिरेके जगदन्यसत्त्वम् ।
ज्ञानस्य रूपं हि तदात्मलाभो ज्ञानातिरेकेण पृथङ् न तेषाम् ॥ २१ ॥
सत्यं यदि स्याज्जगदेकरूपं सदाऽवतिष्ठेत न चान्तरस्य ।
भेदा भवेयुः स्वगता न येषां यो ग्राह्यबोधो भवतामभावः ॥ २२ ॥
ज्ञानं तु सत्यं जगतः स आत्मा दिग्देशकालैस्तु न मीयते सः ।
अस्यानवच्छिन्नतयाऽऽत्मनोऽर्थास्तादात्म्यभूता प्रतिभान्ति बोधे ॥ २३ ॥
ज्ञानं स्थितं निर्विकृतं विकारैरसत्सु सत्त्वेषु सदेकरूपम् ।
ज्ञानं हि सत्यं तदसत्यमस्मिन् स्थितं ततः सत्यवदेव भाति ॥ २४ ॥
इत्थं यदन्तर्जगदस्ति तन्मे ज्ञानं तदेवाहमिति प्रसिद्धम् ।
ज्ञानं हि मद्रूपमथास्य विदं मज्ज्ञानरूपं तदभिन्नमेकम् ॥ २५ ॥

७ ज्ञेयस्य ज्ञानरूपत्वे आक्षेपः ।

७ अत्राहुरेके किल संभवेदिदं नेदृशेत यद्यर्थगणस्त्वन्वता ।
यद्यात्मनि द्रष्टरि दृश्यसंनिधावसंनिधौ वा न विशेष उद्भवेत् ॥ २६ ॥
ज्ञानाद्यदि ज्ञेयकुलं न भिद्यते प्रजागरस्वप्नसुषुप्तयस्तदा ।
न संभवेयुः क्वचिदात्मनो दशा अर्थान्वयानन्वयतस्तदुद्भवाः ॥ २७ ॥
सार्थो हृषीकैर्मनसा सहायवानात्माऽस्तुतेऽर्थास्तु बहिर्जगद्गतान् ।
स जागरः, स्वप्नदशात्वनिन्द्रियो मन.स्थमर्थं यदि भासयत्ययम् ॥ २८ ॥
अनिन्द्रियो यद्यमना बहिर्जगद्यान्तर्जगद्य प्रतिचेष्टते न चेत् ।
नास्ति द्वितीयं न ततोऽर्थभासनं सुषुप्तिरद्वैतदशा तदात्मनः ॥ २९ ॥
अर्था अहंज्ञानसमुद्भवा यदि त्वात्मप्रतिष्ठा न पृथक् स्युरात्मनः ।
अद्वैततोऽर्थानवभासनात्मिका सुषुप्तिरेषा न तदोपपद्यते ॥ ३० ॥

८—तदाक्षेपनिरासः ।

८ अत्रोच्यते मानसकोशवानयं ह्यात्मा स जीवः परमेश्वरोऽपि वा ।
इन्द्रो मनो व्योम बहिस्तथान्तरं तत्रार्थरूपोदय आत्मरश्मिभिः ॥ ३१ ॥
यथा बहिर्धा जगदाश्रयायाकाशो बहिर्धा किल भूमिकास्ति ।
अन्तस्तथान्तर्जगदाश्रयायाकाशो मनो नाम च भूमिकास्ति ॥ ३२ ॥
यथा रवेः रश्मिकुलं पराहतं वायौ प्रकाशं जनयेदितस्ततः ।
तथा मनस्येव पराहतैरमी अर्था भवन्त्यात्मगभस्तिभिः स्फुट. ॥ ३३ ॥
बहिर्मनस्यात्मगभस्तयो गता. प्रजागरार्थं जनयन्ति बाह्यतः ।
अन्तर्मनस्यात्मगभस्तयः स्थिता स्वाप्नान्तिकार्थानुपपादयन्ति तान् ॥ ३४ ॥
यदा मनः फेन च भूयसा मनोर्थकारिता ह्युत्तमसाभिभूयते ।
धूमावृतव्योमनि दीपकप्रभावदात्मनो ज्योतिरिहापवृज्यते ॥ ३५ ॥
अप्राप्य योगं मनसायमात्मा नार्थान् स उत्पादयते ततोऽयम् ।
वक्ताऽपि नो वक्ति न लोकते वा द्रष्टापि मन्तापि न मन्यते वा ॥ ३६ ॥
नन्वात्मा विभुरस्ति सर्वगो न तस्य योगो मनसा विलुप्यते ।
अत्रोच्यतेऽर्कप्रतिबिम्बवज्जलेऽस्थेवा मनःस्थावरणं च केनचित् ॥ ३७ ॥
मनोऽपि चाकाशमिदं तदात्मनः प्रोद्भूय चालम्ब्य तमेव तिष्ठति ।
न चात्मनोऽन्यत्र मनोऽस्ति भासते तत्रार्थवर्गः पुनरात्मनो भवेत् ॥ ३८ ॥
अहं मनोमण्डलमध्यवर्ती स चित्घनो मण्डलगाश्रितोऽर्था. ।
एवं त्रिवृद्रूपमहंपदार्थं मन्ये ध्रुवं तत् त्रयमेकवस्तु ॥ ३९ ॥

९—अथ ईश्वरबहिर्जगतोरैक्यम् ।

९ तथैव विज्ञानघनः स ओमिति प्रवर्तते मध्यगतस्तदाश्रितम् ।
अनन्तधैर्ज्ञानिकनित्यमण्डलं तन्मण्डले ज्ञानविजृम्भणं जगत् ॥ ४० ॥

यदस्ति मज्ज्ञाननिमित्तमन्तर्गूढं तदेशं जगदीश्वरो वा ।
एकं महाज्ञानमिदं बहिर्वा जगत् तदेतच्च विभाव्यनेके ॥ ४१ ॥
तथापि रूपाणि भवन्तु नाना ज्ञानं तु रूपोपहितं न भिन्नम् ।
रूपाण्यसत्यानि विनाशवत्त्वात्तद्वस्तु नो नश्यति तद्धि सत्यम् ॥ ४२ ॥
ज्ञानं हि सर्वं जगत स आत्मा दिग्देशकालैस्तु न मीयते सः ।
अस्यानवच्छिन्नतयाऽऽत्मनोऽर्थास्तादात्म्यभूता इह सन्त्यदृश्याः ॥ ४३ ॥
यद्ज्ञान नानाप्रतिपत्तिकमतद्रूपनाशाः परिवर्तनानि ।
तद्रूपभेदा अपि निर्विशेषं तदैश्वरं ज्ञानमतस्तदेकम् ॥ ४४ ॥
ज्ञाने गिरिर्ज्ञाननिमिमे च वृक्षा ज्ञानं तदन्तर्गिरयाणि कक्षाः ।
ज्ञानं तदूर्ध्वं तदधस्तदग्रं यज्ज्ञायते ज्ञानमिदं समग्रम् ॥ ४५ ॥
यत्तु त्रिसत्या इह वेद्यवेत्रो पृथक्त्वमाहुर्न तदस्ति साधु ।
बोधो हि बोद्धुः स च बोध्यगर्भो बोधस्य रूपान्तरमप्यनन्यत् ॥ ४६ ॥
यदिन्द्रियं जीवगतं तदीश्वरादुपात्तमासीदिति नेश्वरे तु तत् ।
कुतश्चिदायाति ततोऽत्र वित्तयो वेद्यानि वेत्ता त्रिवृदेक ईश्वरः ॥ ४७ ॥
आत्मैव विज्ञान महाप्रकाशो विज्ञानमेवास्ति जगत् तदित्यम् ।
तादात्म्यमेतं जगदस्ति भिन्नं न हीश्वरादीश्वर एव विश्वम् ॥ ४८ ॥
यतोऽमितत्वं तत एव चास्मिन्नानन्त्यमस्माच्च निराकृतित्वम् ।
एकत्वमस्मादविशेषताऽस्मात् सतोऽसतो वा न स भिद्यतेऽर्थैः ॥ ४९ ॥

१० अथ जीवेश्वरयोरैक्यम् ।

१० सत्यं यदौ नाम विदन्ति नित्यं विज्ञानमानन्दमनन्तमेकम् ।
तद् ब्रह्मशब्देन वदन्ति तस्मादहं च आत्मैव स नास्ति भिन्न ॥ ५० ॥
यदीश्वरः सर्वगतः स एकः सर्वप्रतिष्ठास्ति तदैव जीवः ।
तत्र प्रतिष्ठां लभतेऽथवाऽयं स्वे स्वे तु सर्वेश्वरवन्महिम्नि ॥ ५१ ॥
न स्वे महिम्न्येव पृथक्त्वमेष्टव्याप्यावभेदात्तदुपलम्भहेतोः ।
यदीश्वरे तर्हि जगद्यदेते जीवा अपि स्युर्जगदेतदात्म्यात् ॥ ५२ ॥
अनन्तविज्ञानघनः स ईशस्तस्यैव मात्राभिरिमे जीवाः ।
अहं परे वेति पृथक्तया स्युः समष्टितद्व्यष्टितोऽत्र भेदः ॥ ५३ ॥
तदीश्वरज्ञानगताश्चिदंशा बुद्ध्या धृता ईश्वररूपसाम्यम् ।
आयान्ति तद्वद् विषयं भजन्ते ते स्युश्चिदाभासमया हि जीवाः ।
यथास्य सूर्यस्य विकाशमण्डलं ह्येकं तदादर्शविभेदतः पृथक् ।
विभिन्नपात्रेषु जलेषु भेदतो भायाश्चिदाभासविभिन्नता तथा ॥ ५५ ॥
सूर्याविधा सूर्यसमानरूपा बिम्बाः समन्तात् परियान्त्यनन्ताः ।
त एव काचे च जले दृष्टा पृथग्वदाभान्ति तथा वयं स्म ॥ ५६ ॥
व्याप्नोति यावत्तु विकाशमण्डलं स तावदात्मा रविरेक दृश्यते ।
प्राग्वारिधौ पश्चिमवारिधौ तथा भिन्नोऽपि बिम्बो न रवेर्विभिद्यते ॥ ५७ ॥

ज्ञानप्रकाशा इह यावदास्थितास्तावान् स एकः परमेश्वरः स्थितः ।
न वै चिदाभासतया पृथक् पृथग् दृष्टोऽप्युपाधीतर एक ईश्वरः ॥ ५८ ॥
अखण्ड एकः परमेश्वरः स्थितः साम्येन भात्येव समन्ततः सदा ।
क्वचित् क्वचित् किन्तु कदाचिदासते चिद्ग्राहिणस्ते न विभाति खण्डवत् ॥५९॥
तमो रजः सत्वगुणातिरेकात् तज्जन्ममृत्युव्यतिरेकतश्च ।
यज्जीवनानात्वमुशन्ति तत्र ज्ञानेऽहमर्थे हि तदर्थबाधात् ॥ ६० ॥
या त्वात्मनः सा प्रकृतिः पुरोक्ता यया प्रकृत्याऽहमयं धृतः स्याम् ।
सर्वे गुणास्तत्र वसन्ति जन्मादयोऽपि तस्या न चितः कदापि ॥ ६१ ॥
प्रत्यात्म सैवा प्रकृतिर्विभिन्नोपतिष्ठते किन्तु जगत्तदस्ति ।
अथो चिदाभासत आस्तु योऽसावहं स जन्मादिविकारशून्यः ॥ ६२ ॥
उपाधिभेदादिह भेदकृत्सायपि स्वयं चित्र विभेदिमेति ।
सर्वे चिदाभासगताश्चिदंशा एकश्चिदात्मा परमेश्वरोऽस्ति ॥ ६३ ॥

११—प्रतिबिम्बसमर्थनम् ।

११ अत्राहुरेके परमेश्वरस्य न संभवन्ति प्रतिबिम्बभूताः ।
जीवा यतो नास्ति जगत् न च स्वं स्वस्मिन् कदाचित् प्रतिबिम्बितं स्यात् ॥६४॥
सूर्यातिरिक्ते मुकुरे जले वा रश्मिः परावर्तित एव रूपम् ।
दधाति किन्त्वत्र परेशतोऽन्यत्नो वै परावर्तनहेतुरस्ति ॥ ६५ ॥
अत्रोच्यते नास्ति जगत्न तावद् यथात्र पश्यामि तथा तदस्ति ।
ज्ञानेतरत्वं जगतो निरस्तं ज्ञानाद्विना सिद्धमिदं न भिन्नम् ॥ ६६ ॥
यद्याप्यसत्यत्वममुष्य मन्यामहे तदप्यस्य निजास्तितायाः ।
निराक्रिया ज्ञानगतां तु सत्तामालम्ब्य सर्वं जगदेतदस्ति ॥ ६७ ॥
सूर्य्या यथार्को व्यवहारपक्षे रश्मि परावर्तयतेऽपि तस्मिन् ।
तथा परेशः परमार्थपक्षे सृष्ट्वेदमत्र प्रतिबिम्बितः स्यात् ॥ ६८ ॥

१२--ईश्वरैकसत्यतास्थापनम् ।

१२ आनन्द एवेश्वररूपमग्र्यं ज्ञानं बलं द्वौ भजतस्तदंशौ ।
याः शक्तयस्ता हि पृथग्बलानि समुच्चयाच्छक्तिघनस्तु सत्ता ॥ ६९ ॥
ज्ञानानि जीवाः प्रभवन्ति सर्वे बलानि सर्वाणि जगन्ति सन्ति ।
कथं नु तानीश्वरतः पृथक् स्युर्यस्त्वं सर्वं नु जगत् सजीवम् ॥ ७० ॥
ग्राह्य ग्रहीत्रियमिदं द्विधास्ति स्वभावतो ब्रह्म ततो द्विधेदम् ।
प्रदृश्यते जीवजगद्विभेदात्र वस्तुतो जीवजगद्विभेदः ॥ ७१ ॥
जीवो जगच्चेत्युभयं तदेकमभूतमस्तीत्यत एव मन्ये ।
सर्वं जगत् प्रत्ययनिष्ठमेकं तादात्म्यमापन्नमिदं विभाति ॥ ७२ ॥
न तर्कतः किन्तु स ईश्वरो मे प्रतीकतोऽप्यक्षमियोपलब्धः ।
सत्तां परिज्ञानमयो सुखं वा नाद्यातमां पश्यति को जनेषु ॥ ७३ ॥

या निर्विशेषा परमेह सत्ता निःशेषविज्ञानमनुपयो यः ।
परास्ति या सर्वसुखस्य काष्ठा सत्ता चिदानन्दघनः स ईशः ॥ ७४ ॥
गोत्वं पशुत्वं च सचेतनत्वं द्रव्यत्वमर्थत्वमिति क्रमेण ।
संपद्यते यः परमोऽत्र भावः स ईश्वरः सा परमात्र सत्ता ॥ ७५ ॥
यास्तूलतोऽश्मरुदग्निवज्रादिशक्तयोऽप्युत्तरशक्तिनिघ्नाः ।
तासां पराशक्तिरशेषशक्तिः स ईश्वरः सा परमात्र सत्ता ॥ ७६ ॥
एकस्य यज्ज्ञानमतः परस्याधिकं तथान्यस्य ततोऽधिकं च ।
यतोऽधिकं नास्ति भवेद्ध्रुवं सा माया पराऽसौ परमेश्वरोऽस्ति ॥ ७७ ॥
एकस्य मोदोऽधिकः परस्य ततः परस्यापि ततः परस्य ।
यतोऽधिको नास्ति ततो भवेद्ध्रुवं सा माया परासौ परमेश्वरोऽस्ति ॥ ७८ ॥
माया मिता यावदिहानुभूयते तावत्ततोऽन्यामपि धीरपेक्षते ।
स्वयिथमाप्य परमभ्युपैति धीर्मायामनन्तामिमितां स ईश्वरः ॥ ७९ ॥
* आनन्दमोमक्षरमस्ति सत्यं नित्यं हि विज्ञानमनन्तमेकम् ।
यच्चिदाभासमयास्तदंशा जगत्तु तत्कर्मचितो विवर्तः ॥ ८० ॥
ब्रह्माऽद्वितीयं तत एकमेवेत्याचक्ष्महे विश्वमिदं समस्तम् ।
ब्रह्मैकमेवं वयमप्यनन्ता ब्रह्मैव नातः परमत्र किञ्चः ॥ ८१ ॥

१३—ऐक्यसमन्वयः ।

१३ जीवात्मनाऽन्तर्जगदस्त्यभिन्नं परमात्मनैवं च बहिर्जगत्तत् ।
जीवात्मनां यत् परमात्मनैक्यं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ८२ ॥
वाक् प्राणतः प्राणकला मनस्तः प्रादुर्भवत्येवमिमा अवस्थाः ।
एकस्य तासामिदमेतदात्म्यं मन्यामहे तेन तदेकसत्यम् ॥ ८३ ॥
(१) अस्तीति बोधो,ऽपि च (२) सोऽस्ति, (३) बोधो रसः, (४) स बोधोऽपि च बोध
(५) रसोऽस्ति, (६) सत्तापि रसो, न चान्यन्मन्यामहे, तेन तदेकसत्यम् ॥ ८४ ॥

* (ओम = अक्षरम)

'अस्ति'—इति बोधरूपम् = धर्मनिरपेक्ष ज्ञायते बोध अस्ति = तदिदं ज्ञानं सत्तावत्	ज्ञानेनानुगृह्यते सत्ता सत्तयाऽनुगृह्यते ज्ञानम्	ज्ञानेनाप्यविनाभूता सत्ता सत्तयाप्यविनाभूतं ज्ञानम्	१ २
'रस' इति बोधरूपम् = रस इतिकृत्वा ज्ञायते बोधो बोद्धा बोध्य इति रसः = तदिदं ज्ञानं रस	ज्ञानेनानुगृह्यते रसः रसेनानुगृह्यते ज्ञानम्	ज्ञानेनाप्यविनाभूतो रस रसेनाप्यविनाभूतं ज्ञानम्	३ ४
रस अस्ति = "यमाधारः" कश्चिदस्ति सत्ता रस = ज्ञानक्रियालम्बनत्वात्	सत्तयाऽनुगृह्यते रस रसेनानुगृह्यते सत्ता	सत्तयाप्यविनाभूतो रस रसेनाप्यविनाभूता सत्ता	५ ६

१४ ये ये त्रिसत्यैस्त्रिविधा इहोक्ताः सर्वे विशेषास्त इमे भवन्ति ।
सामान्यतस्ते पृथगुद्धृताः स्युः स निर्विशेषः परमो न आत्मा ॥ ८५ ॥
सर्वे विशेषा असदेव रूपं तत्राविशेषस्य सदेव रूपम् ।
असम्भवं सद्यदखिलं प्रतीमस्तस्मात् समस्तं सदसद् वदामः ॥ ८६ ॥

१४ उपासना ।

१५ यदीश्वरे स्वात्मसमर्पणं धिया विधाय स्वातन्त्र्यधियं विमुञ्चति ।
सोपासना तत्र च पीठिकात्रयी क्षुद्रैस्तु सेवा क्रियते मनोरिव ॥ ८७ ॥
कार्यक्रिया द्रव्यगतं निरस्यते द्वैतं त्रिधाऽद्वैतमिदं विधीयते ।
क्रमत्रयं तत्क्रमतो विधूयते मध्यैः कृता मध्यमपीठिका हि सा ॥ ८८ ॥
"विकल्पिता वस्तुतया विलोकयत्यैक्यं यदा कारणकार्यवस्तुनः ।
यदीश्वरे मृद्घटयोरिवात्मनोऽप्यैक्यं तदद्वैतमुपैति भावतः ॥ ८९ ॥
ददाति भुङ्क्ते स्वपिति प्रबुध्यते यदन्मनो वाक्तनुभिः करोत्ययम् ।
नाहं करोमीति यदीश्वरेऽखिलं पश्येत् क्रियाद्वैतमिदं स पश्यति ॥ ९० ॥
सर्वात्मकेशैक्यधिया यदात्मनस्तथेतरेषामपि सर्वदेहिनाम् ।
स्वस्यार्थ कामार्थ समानमीक्षति द्रव्याभिताद्वैतमिदं स पश्यति" ॥ ९१ ॥
(भागवते ७ । १५)
यां भूतशुद्धिप्रतिपत्तया त्रिधा विलोप्य भूतप्रतिपत्तिमीश्वरे ।
विलापयत्यात्मसमस्तविग्रहं स ईश्वरीभावमुपेति योगतः ॥ ९२ ॥
"शिरस्तमेतदक्षरस्य वासना यतोऽप लक्ष्यं तु तदक्षरं परम् ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा संधाय विध्येत स हि तन्मयो भवेत् ॥ ९३ ॥
आत्मा शरो वा प्रणवो धनुः इत्यक्षरं लक्ष्यमितीव विक्षितः ।
प्रयमत्तः कुशलं प्रबोधयेद् शरो यथैवं स हि तन्मयो भवेत्" ॥ ९४ ॥ (मुण्डके २ । २)
"अक्षाणि चित्ते तदु वाचि मानसात्मने तु तां तं प्रत्यक्सर्वेऽपि तम् ।
बिन्दौ च नादे तमिमं लिनात्यपि प्राणं महत्यात्मनि तं तमीश्वरे" ॥ ९५ ॥
(भाग ७ । १५)
यद्योसमा स्वात्मसमर्पणक्रिया सोपासना चित्तसमाधिकारिणाम् ।
यत्र स्थिरं द्वैतमशेषतो न चेद्विलुप्यते भक्तिरियं न सोत्तमा ॥ ९६ ॥
देवर्षिरित्थं निजगाद नारदो मकारमणीस्तत्प्रतिपत्तया त्रिधा ।
उपासको भक्तियशात्महेश्वरे सायुज्यमाप्नोत्यभयं च विन्दति ॥ ९७ ॥
या भेदधीः सा भ्रमस्त्वसत्या तामास्थितः श्रेयसि नैति योगम् ।
सत्यं त्वभेदं प्रतिपद्य जीवः स्यादीश्वरः शान्तघनः प्रसन्नः ॥ ९८ ॥
अणोरणीयान् महतो महानयं विदन्नीश्वरो विश्वमिदं विधारयन् ।
ज्ञानात्मकः संशयमुच्छिनत्ति यः स्यात्तेऽप्यंतेऽस्मिन्नयमास्पदं धियः ॥ ९९ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ १ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे
ईश्वरैकसत्योपनिषद् संपूर्णा ॥

—:०:—

१५—उपसंहारः ।

वेदमन्त्रविषयकप्रतिभाप्रकाशपादानधम·
श्रीमान्यो मधुसूदनः समभवद् वेदार्थवाचस्पतिः ॥
वेदार्थप्रतिपत्तिमूलमनवं विज्ञानसिद्धान्तम—
प्यद्राक्षीत् एष एव संक्षेपमधुसूदनोऽद्भुतम् ॥ १ ॥
काशीक्षितिमूर्तिमति शेषमासे (१९८३) आश्विनेऽवतरे गुरुवासरे ।
स पञ्चविंशे दिवसे स्वं पद्माननप्रियं व्यदधादिदमन्तम् ॥ २ ॥
सर्वविद्याप्रवृत्तिभिः स वेदान् विज्ञानस्य प्रतिपाद्य सेतु ।
विज्ञानमेतान् दृढ देवकोशे पुरा प्रतिष्ठान् गततोऽभिसंगुम् ॥ ३ ॥
सिध्यतीति सार्वदेशिकैः स विद्यावाचस्पतिः श्री मधुसूदनोऽयम् ।
यं ब्रह्मविज्ञानसिन्धुमभिमन् पूर्णोऽगात् संक्षेपमधुसूदनः ॥ ४ ॥

इति श्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्म-
विज्ञानशास्त्रे संक्षेपमधुसूदनोपाख्यः
संपूर्णः ॥ ११ ॥ ● ॥

मूलोपनिषदि ।

पृ०	प०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
१	३	काण्ड	काण्डः
१	१७	त्येत्त्रयं	त्येतत्त्रयं
२	७	द्रष्ट	द्रष्ट्
२	७	निभाति	विभाति
२	११	स विकार	सविकार
२	१५	द्रष्ट	द्रष्ट
२	२१	चान्ये न	चान्येन

कृष्णत्रिसत्योपनिषदि ।

३	४	तु	नु
	५	परंत्रयं	परं त्रयं
	१८	विरूद्ध	निरुद्ध
४	१	स त्तापि	सत्ताऽपि
	१०	मोक्ष्ये	मोक्षे
	११	तद्धेत्यथ चेत्य	तद्धेन्यथ चेत्य
	२३	विभातिविद्या	विभाति विद्या
	२६	क्रियान्वा	क्रियान् वा
५	२	भाति सिद्धा	भातिसिद्धा
	२	स्ति सिद्धा	स्तिसिद्धा
	१०	ज्ञायमानाद्धि	ज्ञायमाना हि
	१२	तृथक्	पृथक्
	१४	स्तितासंविदि	स्तिता संविदि
	१६	पाप्मा प्रसङ्ग	पाप्माऽप्रसङ्ग
	२५	तीप्यतेत्रा	क्षीप्यते वा
६	२३	भाति भिन्ना	भातिभिन्ना
७	४	सत्तन्य	सद्न्य
८	१	स विकल्प	सविकल्प
	१	यद्थ	यदर्थं
	२	आकारित	अकारितं
	२५	मर्थ	मर्थं
	२५	घृस्तिभाग	घृस्तिभागु.
	३५	प्रभृद्याम्	प्रभृद्याम

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
१०	२५	ज्ञानोदया-	ज्ञानोदय
११	३१	पृथक	पृथक्
	३३	पृथक	पृथक्
१२	१२	त्युत्कस्य	त्युत्कस्य
	१५	याति	प्रयाति
१३	२३	शोका	शोको
	३०	तेतत्	ते तत्
१४	१६	यचिचत्	यचिघ्येत्
	१६	रमेत्	रमेत
१५	१०	मृत्युमृत्यु	मृत्युर्मृत्यु
	१२	परिपूति	परिपूर्ति
	२१	मुखेयत	मुत्वयत
	३२	ध्याःम	ध्यात्म
	३४	हन्ति	हन्ति
१६	५	भ्रिनि	धिग् वि
	१४	कामोऽस्ति	कामेऽस्ति
	१६	भयं न	भयं नु
	३२	प्रवर्तते	प्रवर्तते
१७	११	कपालये	कपालये
	१२	त्यक्ता	त्यक्तो
	२३	वर्मणा	वर्मण
१८	२२	माना कृम	मानाकृत
	२२	थवावचित्	थवा कचित्
२०	१८	तद् यदि	तद्यदि
	२२	कन्वित्	कन्वित्
२१	१	सामध्यम्	सामर्थ्यम्
	८	प्रतिपूर्ति	प्रतिपूर्ति

पूर्णद्विसत्योपनिषदि ।

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
२२	१५	घनो परिस्तर	घनोपरि, स्तर·
	१७	रम्यति	पत्स्यंति
	१६	पत्स्य ती	पत्स्यंती
	२८	हारो	हादो
२३	५	पूर्ण	पूर्णं

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठ.	शुद्ध पाठः
	३२	ततान्य	ततोऽन्य
[illegible]	८	ग्रहणो	ग्रहणं
[illegible]	१२	विनश्य	निमृश्येति वा पाठ.
	३०	दुष्टोऽपि	दृष्टोऽपि
[illegible]	१२	स्थथा	स्तथा
[illegible]	१७	कर्म्मणे	कर्म्मणो
	२२	भेद्स्तु	भेदास्तु
[illegible]	८	ज्ञात	ज्ञांत
[illegible]	१	तनह	तयेह
	२	स्वभोज्ये	स्वभाग्ये
	२५	पोऽस्ति	पोऽस्ति
१२	१	लाह	लोह
	३	माति	मान्ति
	१२	कृष्णोऽतिसूक्ष्मावरणो	कृष्णोऽतिसूक्ष्मावरणं
	२१	स्यन्तु	स्यं तु
	२६	वृत्ता	वृत्तौ
१३	११	रूपाम	रूपमि
	१२	तयानं मात्रा नि	तयोर्न मात्रा नि
	२१	वलस्तु	वलात्तु
१४	१८	सहढा	सुदृढा
१५	१३	चूणतु	चूर्णं तु
	१७	स्रया·	स्रय.
	१८	ऋचा	ऋचां
	२१	अशीक्ष्णं तानाङ्कुरदूदवृत्या सह-वेचाम्नय सान्मुद्गरया तानि	
१६	११	प्राणा	प्राण
	१३	विधद्रे	नियद्रे
	२४	धीयते	धीयन्ते
	२५	भित्राणि	मित्राणि
२७	१७	न्यधार	न्यधरा
	१८	इत्थं तु	इत्थं तु
	२१	संहिता	संहिता
२८	३२	चतुष्या	चतुष्पा
२९	६	वृहती	वृहतो
	१५	ग्रहणं	ग्रहणं
४१	६	संसर्ग	संसर्गं

पृ०	प०	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
४१	१३	आसङ्का	आसङ्क
	१६	असंसर्गं	असंसर्गा
	१६	ग्रहाण	ग्रहणि
४२	१५	उद्बद्ध	उद्बद्ध
	१५	मस्ति्	मस्ति
	२६	यत्रन	यत्रैत
४३	२६	रस ऽक्षरो	रसोऽक्षरो
४४	५	अथाक्षर	अथ क्षरे
४५	२७	गाया	माया
४७	२६	वन्धश्च	वन्धश्च
४८	१८	प्यमारो	प्यभावो
	२१	युद्दे	युद्धके
४९	६	मायामि	मालामि
	२०	ग्रयाति	५ महंति
	२१	५ उन्मी	उन्मी

मत्यर्यकमत्योपनिपदि ।

पृ०	प०	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
५१	२४	मोतर्व्य	मोतव्यं
	२८	मयभ्वराम	मयेश्वरं च
५३	११	मृयो	मृयौ
	१७	मृययो	मृत्ययो
	१३	यथालय	यथोर्म्मैव
	१४	ऽमृत	ऽमृतं
५४	२१	आहं हि सत्य	मानं हि सत्यं

पुरुषैकमत्योपनिपदि ।

पृ०	प०	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ
५६	५	त्रिधा या	त्रिधा वा
५७	३१	हय	हयं
	३१	तदृष	तद्देव·
५८	२१	मथा मायर्ने	यथा मायते
	२१	मोऽर्थो	मोऽर्थो
	३१	मनत	मनूतं
५९	६	घोपयथ्ने	घोपयथते

पृ०	प०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
६०	१७	प्रभदोत्	प्रभेदात्
	२१	ताणुसृष्टिः	ताण्डसृष्टिः
	२२	क्षुद्रात्तु	क्षुद्रा तु
६१	२१	यथा व	यथा या
	२१	श्वरोऽपि	श्वरेऽपि
	२२	कठ श्रुतिः	कठश्रुतिः
६२	७६	श्लोकाग्रे—अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्चयत् इत्यधिकः पठनीयः।	
६३	११	ब्रह्मा कर्म्म च कर्म्माणि	ब्रह्मा कर्म्म च कर्मणि
६४	१	तापस्य	तापसस्य
	२	सुपर्णः समुद्र	सुपर्णं स समुद्र
	४	दिलस	दिल से
६५	३—४ तृतीय चतुर्थ पङ्क्त्यो र्मध्ये श्रुतिः-अर्थक्रिया यद्वः (शीर्षकम्)		
	२१	दात्मन्वि नो	दात्मन्विनो
६६	१	विलस	विलंस
	७	दोर्ण्यं	दौर्ण्यं
	१५	कान्नो पादा	कान्नोपादा
६७	८	भूताप	भूतोप
	१७	प्रसित	प्रसति
	२०	प्राणे	प्राणो
	२५	परान्चकश्चित्	परांश्च कांश्चित्
६८	५	न्दु प्रयान् गवाश्वा	न्दुप्रायान् गवाश्वा
	१५	संभाविता	संभाविताः
	१५	इक्षा	इक्षाः

संशयाधिकारे संदिग्धसर्वोपनिषदि।

पृ०	प०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
७०	८	वाचं	वाच्यं
७१	५	कउ वृक्ष	कउ स वृक्ष
	६	तद्ध्यति	तद् यद्ध्यति
	८	जो दुनियां	जो दुनियां पर कब्जा कर खड़ाता है
	१०	अर्वाग्र	अर्वाग्
	१७	दीर्घतया	दीर्घतमा
	१८	मात्मान	मात्मन
	१९	मस्य	मस्थ

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ.
४१	१३	आसङ्गाः	आसङ्गः
	१६	असंसर्गः	असंसर्गा.
	१६	ब्रह्माण	ब्रह्मणि
४२	१५	उद्वद्ध	उद्बद्ध
	१५	मस्ति्	मस्ति
	२६	यत्रत	यत्रैत
४३	२६	रस.ऽक्षरो	रसोऽक्षरो
४४	५	अथाक्षरे	अथ क्षरे
४६	२७	माया	मायाः
४७	२६	वन्धश्च	वन्धश्च
४८	१२	प्यमाजो	प्यमावो
	२१	युङ्क्ते	युङ्क्ते
४९	६	मायामि	मालामि
	२८	महति	५ महति
	२१	५ उन्मी	उन्मी

प्रत्ययैकसत्योपनिषदि ।

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ.
५१	२४	प्रोतर्क्ये	प्रोत्तर्क्ये
	२८	मयाश्वरश्च	मयेश्वरं च
५३	११	मृत्यो	मृत्यौ
	१२	मृत्ययो	मृत्यवो
	१३	यथोन्नयः	यथोर्म्मय
	१४	ऽमृत	ऽमृतं
५४	२१	अहं हि सत्यं	भानं हि सत्यं

पुरुषैकसत्योपनिषदि ।

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठ	शुद्ध पाठ.
५६	५	त्रिधा या	त्रिधा या
५७	३१	दृष्ट	दृष्टं
	३१	तदेक·	तदेकः
५८	२१	तथा मायतें	यथा मायते
	२५	सोऽप्यो	सोऽर्प्यो
	३१	मनतं	मनुतं
५९	१	चोपपद्यते	चोपपद्यते

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
६०	१७	प्रभदोत्	प्रभेदात्
	२१	ताणुस्तुष्टिः	ताण्डस्तुष्टिः
	२२	क्षुद्रात्तु	क्षुद्रा तु
६१	२१	यथा व	यथा वा
	२१	श्वरोऽपि	श्वरेऽपि
	२२	कठ श्रतिः	कठश्रुतिः
६२	७६	श्लोकादग्रे—अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्य-मगन्धवच्चयत् इत्यधिकः पठनीयः।	
६३	११	ब्रह्मा कर्म्म च कर्म्माणि	ब्रह्मा कर्म्म च कर्म्मणि
६४	१	तापस्प	तापसस्य
	२	सुपर्णः समुद्र	सुपर्णः स समुद्र
	४	दिलस	दिल से
६५	३—४ तृतीय चतुर्थ पङ्क्त्योर्मध्ये त्रुटिः-अर्थक्रिया पक्षः (शीर्षकम्)		
	२१	दात्मन्वि नो	दात्मन्विनो
६६६	१	विस्नस	विस्रंस
	७	दोष्ण्यं	दौष्ण्यं
	१५	कान्तो पादा	कान्तोपादा
६७	८	भूताप	भूतोप
	१७	प्रसित	प्रसति
	२०	प्राणे	प्राणो
	२५	पराञ्चकश्चित्	पराञ्च कश्चित्
६८	५	न्दिु प्रयान् गवाश्वा	न्दुप्रायान् गवाश्वा
	१५	संभाविता	संभाविताः
	१५	इक्षा	इक्षाः

संशयाधिकारे संदिग्धसर्वोपनिपदि।

७०	८	वाचं	वाच्यं
७१	५	कउ वृक्ष	कउ स वृक्ष
	६	तदध्यति	तद् यद्ध्यति
	८	जो दुनियां	जो दुनियां पर कब्जा कर रक्खा है
	१०	अर्वाग्र	अर्वाग
	१७	दीर्घतया	दीर्घतमा
	१८	मात्मान	मात्मन
	१९		

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
	१६	नस्या	नस्या
	२८	रूप	रूपं
	३५	द्रष्ट य	द्रष्टय
७२	२	क्ष	क
	२३	दशा	दशा
७३	२	मेतेद्	मेतद्
	१५	एते.........प्रतीया	एते.........प्रतीता
	१६	तदिन्द्रय	तदिन्द्रिय
७६	१४	वैफल्प	वैकल्य
७७	१५	बहो	बहवो
”	१६	मर्यकथावितण्डा	मर्य कथा वितण्डा
७८	१६	वृक्षनिधा	वृक्षविधा
	१६	लोमानि	लोमाणि
८०	१५	सह्य	सह्य
	२१	निश्चतो	निश्चितो
८२	११	शक्तिप्रबुद्धा	शक्ति प्रबुद्धा
	१२	शक्तिप्रबुद्धा	शक्ति प्रबुद्धा
	१४	युक्तये	भुक्तये
८२	२३	तान्येवनु	तान्येवानु

विशिष्टत्रिसत्योपनिषदि ।

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
८३	२४	भ्वरी	भ्वरी
८४	२	यथाश्रते	यथाऽश्रुते
	२६	द्रि	द्रु
८६	२	ताण्डूय	ताण्ड्य
	६	वेष्ट	वेष्टय
	१५	भ्याः	भ्याः
	२४	पान्श्र	पाश्रु
८७	५	पशस्कारी पशासा	पेशस्कारी पेशसा
	२१	नाता	नाना
८८	२३	लब्धः	लब्धा
	३४	नरेणवरेण	नरेणावरेण
८६	६	परीक्षमाणः	परीक्षमाणाः
६२	२६	सूर्य्योऽभिजिह्वानुदिश	सूर्य्योभिजिह्वानुदिश

पृ०	पं०	अशुद्ध पाठाः	शुद्ध पाठाः
१२०	८	सृष्टा	सृष्ट्वा
	११	रत	स्त
	२२	ग्रहा	ग्रहाः
	३१	धत्त॰	धत्ते
१२१	२४	क्रुरे	क्रुरो
१२२	२३	स्वन्तत्र	स्वतन्त्र
१२४	७	हडिदश्व	हरिदश्व
१२५	२२	क्रूरः	क्रूरं
१२६	३	शाश्वत्वात्	शाश्वतत्वात
१२८	२	वर्णो	वर्णौ
१३०	२०	भेदास	भेदात्तु
१३१	२७	स्थलं	स्थूलं
१३२	१३	भनिष्यत्	भनिष्यद्
१३४	१५	योगा	योग
१३८	१६	सत्वं	सत्तं
१३९	१६	स्तया	स्तथा
	२४	नत्वाद्द	यत्वाद्द
	२८	भोत्	भात्
१४०	७	कमतद्रूप	कर्मतद्रूप
	३४	व्यामाति	व्याप्नोति
१४१	४	ते न	तेन
	११	निभेदि	विभेद
	१६	ज्ञानादिना	ज्ञानाछिन
	२३	सृष्ठेवेद्द	सृष्ठेद
१४२	८	धनं	ध्रुनं
	१८	परमात्म	परात्म
	२१	मेत	मैंत
१४३	२६	शान्तघन॰	शान्तिघन.
१४४	६	मिति	मित